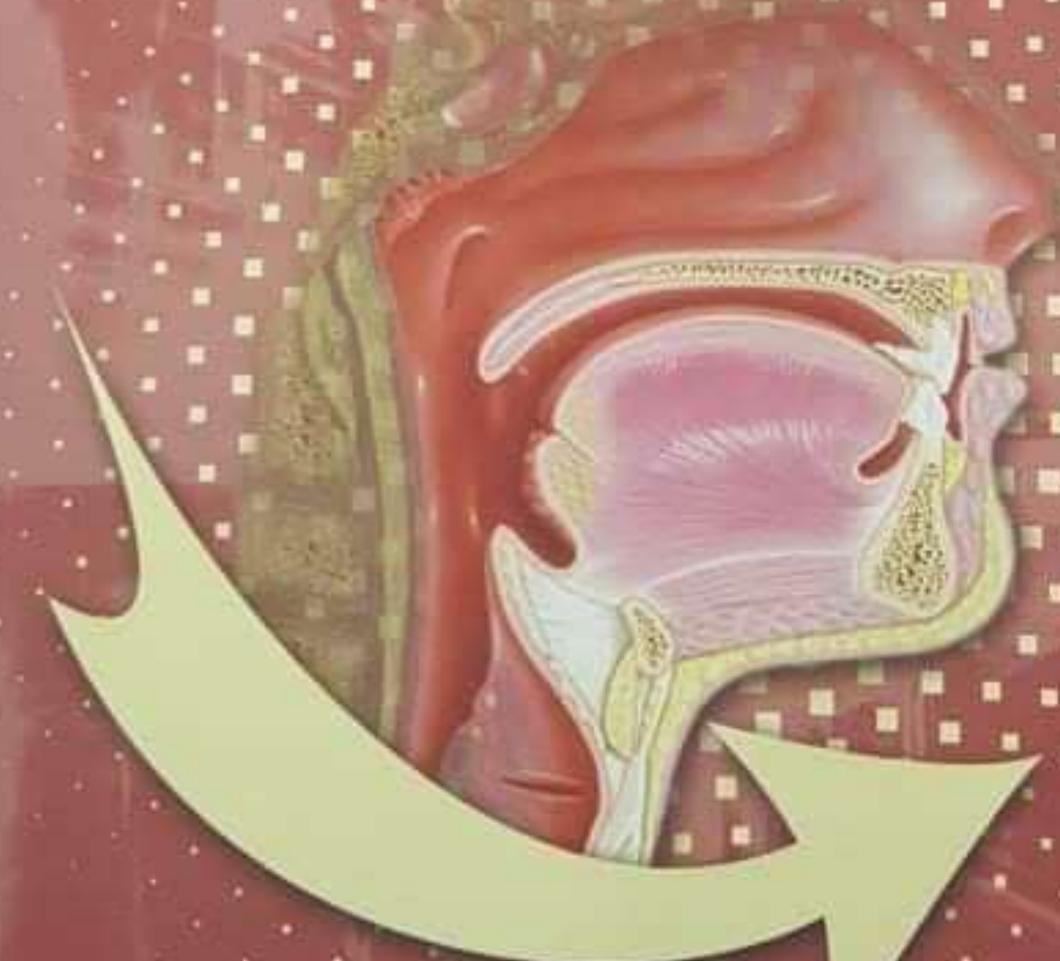

د.شیرزاد سهیلی عالی
دانشگاه علم و تکنولوژی اسلامی

مُؤْلِفُ الْمُؤْلِفَاتِ

دانشگاه علم و تکنولوژی اسلامی

مۇنۇلۇجى

د. شىئىزىاد سەبىرى عەللى

د. سەبىقىسىلەم نەجمەكىن عەبدۇللا

دوزگەن نالبند يى چاپ و ووشان

✉ dnalbend@gmail.com
☎ 00964 750 473 61 08

خوداونىيەتىبازى:

ئەمیر سەيد حامد

رېھىپەر و سەرئەنسەر:

د. ئەمەن عەبدولقادر

نەمەن پەرزىووكەن:

ئۆغۇلوجىڭ

ئەپسىز:

د. شەيرزاڭ سەبرىي سەل
د. عەبدولسەلام نەجمەدىن
عەبدوللا

بايەت:

مەكۋىلىنى زمانقانى

دەنارىنا نامەرۇك:

ناجىز بەكىل باجلىرى

بەرگ:

ناسىر مەنەرى

زىجىرىه: 50

تىراژ: 500

چاپ: ئىكىن 2019

جايانە: مەھىم - مەھۇمىز

ھەزمارا سىپارىنى:

ماھىن چاپنى © دەرىازىنە بۇ دوزگەن نالبند يى چاپ و ووشان

www.nalbendpublishing.com

د.تىيرزاد سەرى عەلى (زانكۆيا دەپقۇك)

د.عەبدۇلسىزلام نەجمەدىن عەبدۇللا (زانكۆيا زاخۇ)

فۆنۈلۈجى

2019 – ئەپریل

٩	پشکا ئىكى؛ فۆتۆلۈجى، ئەرك و جۇر.....
٩	- تىگەھى فۆتۆلۈجىسى.....
١١	- مېزۇوا فۆتۆلۈجىسى.....
١٣	- جۇرىن فۆتۆلۈجىسى.....
١٨	- ئەركىن فۆتۆلۈجىسى.....
١٩	- كۆتىن فۆتۆلۈجى.....
٢١	- سیمايىن فۆتۆلۈجى.....
٢٢	- ئاسوپىسىن ۋەكۈلەنا فۆتۆلۈجىسى.....
٢٣	- دورھىلى سايكولۆجى بۇ سالۇخەتىن فۆتۆلۈجى.....
٢٤	- ياسايىن فۆتۆلۈجى.....
٢٤	- شىوازگەریبا فۆتۆلۈجى.....
٢٨	- قالىبى فۆتۆلۈجى.....
٣٠	- فۆتۆلۈجى ل دەف زارۇكى.....
٣٢	پشکا دووپى؛ فۇنىم.....
٣٢	- ئاستىن نواندنا دەنگى.....
٣٢	- تىگەھى فۇنىمى.....
٣٧	- شىۋەتكەرنا فۇنىمى.....
٣٨	- ھەجۇریبا چارەسەرىيىن فۇنىمى.....
٣٨	- پىكھاتىن فۇنىمى.....
٣٩	- فۇنىم د ناقبەرا لايەنگەر و پەتكەراندا.....
٤٠	- جۇرىن فۇنىمى.....
٥٠	- ئەركى فۇنىمى.....
٥٢	- مەرجىن دەستىشانكەرنا فۇنىمى.....
٥٣	- ئەگەر ئىن سەرەلدانا فۇنىمى.....
٥٤	- گەنگى و مفایى فۇنىمى.....

٥٥	-تىورىن فۇنىمىٰ.....
٥٩	-فۇنىم و دەنگ (فۆن)
٦١	- فۇنىم و پىت.....
٦٣	-پىت و فۆن.....
٦٤	-فۆن و ئەلۇقۇن.....
٦٥	- فۇنىم و ئەلۇقۇن.....
٦٧	-تىگەھى ئەلۇقۇنى.....
٦٩	- جياوازىيا ئەلۇقۇنى.....
٧٠	- جۈزىين ئەلۇقۇنى.....
٧١	- مەرجىن ئەلۇقۇنین فۇنىمىٰ.....
٧٢	- ھۆكاريٰن دروستبۇونا ئەلۇقۇنى.....
٧٥	- ئەلۇقۇن و ئەلۇگراف
٧٧	- فۇنىم و ۋارىفۇن.....
٧٩	- ۋارىفۇن و ديافۇن.....
٨١	- ئەلۇقۇتىن دەنگىن زمانى كوردى.....
١٠٠	- پشكا سىيى: چەند دياردەيىن فۇتۇلۇجى:
١٠٠	- ھىشوه.....
١٠٦	- دېفتۇنگ.....
١١٣	- فۇنىمكىس.....
١١٤	- فۇنوتاكىتكىس.....
١١٥	- مۇرۇققۇنەميكىس.....
١٢١	- سىمبولىزما دەنگى.....
١٢٦	- وەرگىزىانا فۇنىمى يان دەنگى.....
١٢٧	- ئاكسىيەن.....
١٣٢	- پشكا چارى: يەكەيىن كەرتى:
١٣٢	- ۋاول و كۆرسۇنانت.....
١٣٥	- جياوازىيا ۋاول و كۆرسۇنانتى ل دويىش فۇنهتىك و فۇتۇلۇجىي.....
١٣٨	- بەرھەمەينا نا ئىككى و بەرھەمەينا نا دوونى.....

۱۴۸ پشکا پېنجى: يەكىيەن نەكەرتى:
۱۴۹ ۱. راکىشان.
۱۵۱ ۲. راوهستان.
۱۵۳ ۳. هىز.
۱۶۵ ۴. تون.
۱۶۷ ۵. ئاوازە.
۱۷۰ ۶. يەتم.
۱۷۳ پشکا شەشى: پرۆسىسەن فۇتۇلۇزى
۱۷۳ أ. چوانى و جۇرپىن پرۆسىسەن فۇتۇلۇجى.
۱۷۴ ۱. گونجان.
۱۸۱ ۲. نەگونجان.
۱۸۲ ۳. ژناقچۇونا دەنگى.
۱۸۵ ۴. پەيدابۇونا دەنگى.
۱۸۶ ۵. پىككەھۆرپىنا دەنگى.
۱۹۰ ۶. جەھگەھۆرپىنا دەنگى.
۱۹۰ ب. ھۆكارى پرۆسىسەن فۇتۇلۇجى.
۱۹۳ پشکا ھەفتى: بېڭە:
۱۹۳ - تىڭەھى بېڭەنى.
۲۰۲ - تايىه تەندىيەن بېڭەنى.
۲۰۳ - شىۋەيىن بېڭەنى.
۲۰۷ - جۈرىن بېڭەنى.
۲۱۱ - بېڭە و يەكىيەن زمانى:
۲۱۱ ۱- بېڭە و فۇنيم.
۲۱۲ ۲- بېڭە و مۇرفىم.
۲۱۳ ۳- بېڭە و پەيىش.
۲۱۴ ۴- بېڭە سازى و زمان.

پەنەنەكى

فۆنۆلۆجى ئىكە ژ ئاستىن زمانى و ب ئاستەكى سەرەكىي زمانى دەھىتە هەزمارن، كۆ فەكۆلىنى ل دەنگىن زمانەكى دياركى دكەت. فۆنۆلۆجى بىناتى ئافاكىن زمانىيە، چونكى ئاستى ئىكىن يى زمانىيە و كەرەستىن زمانى ژ دەنگان (فۇنيمان) دروستىن و هيىدى هيىدى مەزن دېن و ھەتا دەگەنە ئاخىتنى د دىالىكتا ژووريدا گەلەك پەرتۈوك و فەكۆلىن ل سەر ئەقى ئاستى نەھاتىنە نقىسىن، لەورا مە ب فەر دىت بۇ پىر دەولەمەندىكىن ئەقى بۇشاھىيى ئەم پەرتۈوكەكى ل سەر ئەقى ئاستى بىقىسىن

ئەف پەرتۈوكە ژ حەفت پېشكان پېكىدەيت: پېشكا ئىكى يا تايىهتە ب (فۆنۆلۆجى، ئەرك و جۇر)، پېشكا دووى ب ناۋۇنىشان: (فۇنيم)⁵، پېشكا سىيى بەحسى (چەند دىاردەيىن فۆنۆلۆجى) دكەت، پېشكا چارى ل دۆر (يەكەيىن كەرتى) يە، پېشكا پېنجى يا تايىهتە ب (يەكەيىن نەكەرتى) قە، پېشكا شەشى ل سەر (پرۆسىسىن فۆنۆلۆجى) يە و پېشكا حەفتى ل سەر (بىرگە) يىيە.

ل دوماھىيى پېدفييە ئاماژەبى ب ئەوي چەندى بدهىن، كۆ ئەف پەرتۈوكە ژ كىيماسىيان يا ۋالانىن، بەلى ھەر چەوا بىت بزاھەكە ژبۇ چۈونا د ناف ئاستەكى گەرنگى زمانىدا، ئەۋرى فۆنۆلۆجييە. ئەف پەرتۈوكە ژ بۇ ھندى ھاتىيە نقىسىن داکو قوتا بىيىن مە مفای ژ ئەقى ئاستى وەرىگەن و داخوازا مە ژ خودى ئەوه، كۆ خىرا وى ل بن دنیا يى بىگەھىنەتە مە.

فۇنۇلۇجى، ئەرك و جۆر

-تىگەسى فۇنۇلۇجىسى:

فۇنۇلۇجى تايىكە ژ زمانقانىيا نوى گىرنىگىسى ب ۋەكۈلىا ئەوان دەنگان دەدەت، ئەوين رۆلى واتا گوھۇرىنى دېين، ھەروەسا ب سىمايىن ئەوان يىن جوداکەر و ئەو پەيوەندىيا د ناقبەرا ئەواندا ھەى، ھەروەسا ب سىستەمى دەنگى ژ ئالىيى وەسفى يان مىزۇۋىچە دەدەت. ھەروەسا فۇنۇلۇجىسى رىباز و پىكىن خۇ يىن تايىھەت بۇ شرۇقە كرنا سىستەمى دەنگى يىن زمانى ھەن. (خالىد محمود جمۇعە، ٢٠٠٨، ٩٨)

سەبارەت پىناسە يا فۇنۇلۇجىسى دى ھەولدهىن، پىناسە يىن چەند زانايان بەھىنەن وەكۇ:

1- (جون لاینز) د پىناسە كرنا فۇنۇلۇجىيىدا دېیزىت: فۇنۇلۇجى ئەو ئاستى زمانىيە ئەويى سەرەددەرىسى ل گەل سىستەمى دەنگىسى زمانەكى دىاركى دىكەت.(Lyons.J,1975,23)

2- (ڪاتامبا) ل دۆر پىناسە يا فۇنۇلۇجىسى دېیزىت: فۇنۇلۇجى لقەكە ژ لقىن زمانقانىيى، ۋەكۈلىنى ل ئەوان رىيكان دەكت ئەوين بكارهينانا دەنگىن ئاخىتنى ب شىۋەكى رىكخىستى رادىن، داكو پەيف و گوتون دروستىن و پىخەمەت تىگەھشتىنا فۇنۇلۇجىسى دېيت ھندەك تىگەھىن فۇنەتىكى بەھىنە تىگەھشتىن، كو فۇنەتىك ۋەكۈلىنى ل بەرھەمھىنانا دەنگان و دركىرنا ئەوان دەنگان ژلايى گوھدارىقە، ھەروەسا تايىھەتمەندىيىن بەھىستى يىن ئەوان دەنگان ژى دەكت. (Katamba.F,1989,60)

3- (كريستال) ل دۆر پىناسە يا فۇنۇلۇجىسى دېیزىت: فۇنۇلۇجى لقەكە ژ زمانقانىيى ۋەكۈلىنى ل سىستەمى دەنگى يى زمانان دەكت، ھەروەسا ۋەكۈلىنى ل سىمايىن

گشتی یان سیمایین پیکهاته بی یېن ب رېکا ئەقان سیسته مان ھاتبىنە روھنکرن دكەت.(Crystal,1992,305) (Crystal,1988,230)

۴- (ماسيوس) ب ئەفى پەنگى پىناسە يا فۆنلۇجىيى دكەت: فۆنلۇجى ۋەكولىنى ل سیستەمى دەنگىيى زمانىن تاك و سروشى ئەقان سیستەمىن دەنگى ب شىوه يەكى گشتى دكەت.(Mathews.P.H,1997,300)

۵- (جورج يول) د پىناسە كرنا فۆنلۇجىيىدا دېزىت: فۆنلۇجى ب شىوه كى سەرەكى وەسفىرنا سیستەم و شىوه يېن دەنگىن ئاخىتىيە د زمانىدا و د بىنەرەتدا ئو پىشىپەستنى ل سەر ئەوي تىزىرى دكەت، كو ھەر ئاخىتنىكەرەكى زمانى ب شىوه كى بى ئاگە هي شىوه يېن دەنگىن زمانى خۆ دىزانىت (Yule.G,2006,43)

۶- (فېنچ) ل دۆر فۆنلۇجىيى دېزىت: فۆنلۇجى لقەكى زمانىيە، ئارمانجا دوماهىيى ژى وەسفىرنا ئەوان ياسايانە ئەوين ئەم نواندىن ب شىوه كى بى ئاگە هي د فەگوھاستنا دەنگاندا بۇ يەكەيىن خودان واتا دكەين (Finch.G,2000,34)

ژ ئەقان پىناسە يېن ل سەرى دياردبىت، كو فۆنلۇجى ئاستەكى زمانىيە ب شىوه يەكى گشتى، ۋەكولىنى ل سیستەمى دەنگى د زمانەكى دياركىريدا دكەت، چونكى ھەر زمانەكى، سیستەمەكى تايىهت سەبارەت دەنگان و كاركىرنا ئەوان د ناف زمانىدا ھە يە.

میزرویا فونولوجیس

فهکولینا دهنگان ل سه ر ئاستى هۇشەكى، ئانكى فەكولينا فۆنيمان دېئىنى
فۆنۈلۈجى يان فۇنەميك فۆنۈلۈجى وەكو ئاستەك، كو فەكولين ل سەرھاتىن ئەنجامدان،
گەلەك كەفن نىنه. فۆنۈلۈجى بەرھەم يان دەستكەفتى كۆمەكا دەستكەۋىسىن ھزرا
دىسوسىرىيە، ئەوين د پەرتۇوکا ئەويدا ئەوا ب ناڻى (چەند وانەيەك ژ زمانقانىيا گشتى)
ھاتىنە بەلاڭرن، ئەوال بازىرى لوزان پشتى (۳) سالان ژ مىن ئەوى ژ لايى ھەر دوو
قوتابىسىن ئەوى (بالي و سكاھاى) فەھاتىيە بەلاڭرن بەرلى بەلاقىوونا ئەقى پەرتۇوکى
چ تىورىن گشتى ھەبوونا خۇ نەبوون و چ رىياز بۇ فۆنۈلۈجىي د پەسەند نەبوون. ئانكى
فەكولين ل سەر ئەقى سەمتى، ئانكى فۆنۈلۈجىي ب تى د نافبەرا ھەر دوو شەپىن
جيھانيدا پىنگاڭ ب پىنگاڭ بەرھەف پىشىھەچۈو، ھەتاڭ ل دوماهىكى ب ناڻى
فۆنۈلۈجى-phonemic يان فۇنەميك (۱)ھاتىيە بناڭىرىز(فوزى حسن

الشایب، ١٩٩٩-١٩٩٥ (٩٦)

ئەگەر فۇنەتىك ۋەكۆلىنى ل دەنگىن ئاخىقىنا مروقى بىكەت ژئالىي ئاكۆستىكى و بىلېشىكىنى، بەلى فۇنۇلۇجى ۋەكۆلىنى ل دەنگىن زمانى دكەت ل گەل جەختىكىدا تايىبەت ل سەر پەيوەندىيە د ناقبەرا دەنگ و واتا يَا ئەو يىدا. فۇنۇلۇجى يَا تايىبەت ب ۋەكۆلىنى سىيستەمى دەنگىيى زمانەكى دياركىرى، ئانكۇ ئەو يَا تايىبەت ب وەسفىكىدا سىيستەمى دەنگان و شىۋەيى ئەوان د ناف چارچوقة بى زمانەكى دياركىريدا و ل دويىش ئاخىقىنا تىرىوبىتسكوى (١٨٩٠-١٩٣٨ز)، كو ئەو باپى فۇنۇلۇجىيا راستەقىنە يە. فۇنەتىك ئەو زانستە ئەۋى گۈرنىگىي ب لايەنی ماددى يان ئاخىقىنا مروقى ددەت، لى فۇنۇلۇجى دەھىتە پىناسەكىن، كو ۋەكۆلىنى ل ئەۋى لايەنی دەنگى دكەت، ئەۋى ئەركەكى دياركىرى د ناف سىيستەمى زمانىدا دېيىيت و بلوغمىلىدى دياركىر، كو فۇنۇلۇجى گۈرنىگىي ب سروشتى ئەكۆستىكىي فۇنۇمان نادەت، بەلكۇ ب تىنە و كو يەكە بەكا جودا كەر مفای ژى

⁽⁴⁾ ل دهف هندهک زانايان فونيميك بهشهكه يان لقهكه ڙ فونولوچيبي.

وهردگریت و هر فونیمهک ب پیکا ئەركى ئەوى د ناف پیکهاتا ئاخفتىدا دھىتە دياركىن. (فۇزى حسن الشايىب، ١٩٩٩، ٩٦)

ھەر چەندە فۆنه تىك و فۆنلۈجى ھەر دوو گرنگىي ب دەنگىن ئاخفتى دەدن، لى ھەر ئىك ژئەوان ژ ئالىيەكى جياوازقە گرنگىي بى دەدت، فۆنه تىك ۋەكولىنەكاغشىتىيە بى لايەن، ئانكى گرنگىي ب ۋەكولىنا دەنگىن ئاخفتى دەدت، بىكى ئاماڑەيى ب ئەركى ئەوان د زمانەكى دياركىدا بکەت ول گەل ھندى فۆنه تىك ۋەكولىنەكابوسىسىيە و پۈلەنلىكىرييە؛ بەلى فۆنلۈجى يا تايىهتە و لايەنگەرە سەرەدەرىيى ل گەل دەنگان ژ ئالىيە ھەبۇنا ئەوان د چارچۇقى زمانەكى دياركىدا دەكت، ژېرکو فۆنلۈجى گرنگىي ب ئەركى دەنگان د زمانەكى دياركىدا دەكت، لهوا ھندەك جاران فۆنلۈجى ب ناشى فۆنه تىكى ئەركى يان فۆنه تىكى سىستەمى دھىتە بنافكىن. (فۇزى حسن الشايىب، ١٩٩٩، ٩٧-٩٦)

ب دىتنا ديسوسيرى فۆنه تىك ب تى ۋەكولىنى ل دالى دەكت، لى فۆنلۈجى ۋەكولىنى ل دالى دەكت ب ۋەكەراندىن بۇ مەدولى پىدىقىيە ئاماڻەيى ب ئەوى چەندى بەدين، كۆپيدابۇنا فۆنلۈجىي كارقەدانەك بۇو بۇ ۋاراستەيا ماددىيا توندرەو بۇ فۆنه تىكى، ئەوا ۋەكولىنى ل دەنگىن زمانى دەكت وەك دياردەيەكما ماددى ل سەر شىوهىي پىلىن دەنگى يان لەقىنن ماسولكان و نەبزەيىن دەمارى و پىريا ئەو پىبازىن تىدا بكارهاتى ژ زانستى تىرىحى و فەسلەجى و ئەو زانستىن سەرەدەرىيى ل گەل ماددىياتان دەكەن وەرگەرتىبۈن، كۆئەوان فۆنه تىك ب زانستەكى سروشتى وەسفكىن. (فۇزى حسن الشايىب، ١٩٩٩، ٩٧-٩٨)

فۆنلۈجى ل سەرەستى سى پىشەنگىن قوتا بخانەيا پرآگ ١٩٢٦ ز ئەۋۇزى رومان ياكوبسون، سيرجى كارشيفسکى و نيكولاى تروبتسکوی بۇون، لى ياراست ئەوه، كۆ دامەززىنەردى راستقىيە بۇ فۆنلۈجىي تروبتسکویە، كۆ ئەوى ٢٠ سالىن دوماهىكى ژ تەمەنى خۇ بۇ ۋەكولىنا فۆنلۈجىي تەرخانكىربۇو، ئەوى گەلهك كار د فۆنلۈجىيىدا ئەنجامدان، وەك دەنگى ب ئەنچەنلىكىندا ۋەرسا ب تايپلۈجىكىن سىستەمى دەنگى بۇ جىهانى ھەمىسى رابوو. (فۇزى حسن الشايىب، ١٩٩٩، ٩٨)

-جۆرین فۆنۆلۆجيی:

فۆنۆلۆجيی چەند جۆرهەك ھەنە. وەکو:

۱- فۆنۆلۆجييا يەك سیستەمی-**monosystemic phonology**:

شۇقەكرنەكا فۆنۆلۆجييە، كۈگىمانا يەك سیستەمى ژ يەكەيىن دەنگى (فۆنيمان) دكەت، كول سەر بىنەرتى ئەوي شۇقەكرن ل ھەمى جەھىن پىكھاتەيى و ل ھەمى ژىنگەھىن دەنگى يىن گونجاي دھىيە ئەنجامدان. (رمى مىئىر بىلەكى، ۱۹۹۰، ۳۱۵) باشترين نموونە دياركىدا فۆنيم و ئەلۇفۇنلى زمانەكى دياركىرىيە، كوب رېكاك جۆتكەيان دھىيە دياركىرن. ئەۋەزى ب رېكاك دەنگى جىاواز ل ژىنگەھا دەنگى ب دەستقە دھىيت. بۇ نموونە (س) و (ص) دوو ئەلۇفۇنلى فۆنيما/س/ د نموونەيىن (سەد، صەد) دا، لى/د/، /ب/ دوو فۆنيمىن جودانە د زمانى كوردىدا، چونكى د ئەفان نموونەياندا (دار، بار) واتا گوھارتىنە.

۲- فۆنۆلۆجييا فە سیستەمی-**polysystemic phonology**:

شۇقەكرنەكا فۆنۆلۆجييە، كو پاشتبەستنى ب پىر ژ سیستەمەكى ژ يەكەيىن دەنگى دكەت، كو ھەر ئىك ژ ئەوان ل جەھەكى جودا د بىرگە يان پەيقيدا دھىيە بكارهيان ئەف شۇقەكرنە پەيوەندىيىا فۆنۆلۆجيي ب ھەمى ئاستىن دىيىن زمانىقە گىرددەت و گەلەك گۈنكىيى ب نقىسىنە دەنگى نادەت. زانا (فيرسى) ئەفانى جوداھى د ناقبەرا دوو رەگەزىن سەرەكى د ئەقى شۇقەكرنىدا كر، ئەۋەزى يەكەيا فۆنيمىيە و يەكەيا نەكەرتىيە (رمى مىئىر بىلەكى، ۱۹۹۰، ۳۸۶) و يەكەيا نەكەرتى بىرەتىيە ژ: ھىز، ئاوازە، راوهستان... هەتى.

فۆنۆلۆجييا فە سیستەمى ھەر ب نافى (فۆنۆلۆجييا قەهاندى - prosodic phonology) ژى دھىيە بناڭىرن ھەروەسا دېئىنى: فۆنۆلۆجييا فە رەھەند- multidimensional phonology ژى

ئەف جۆرى فۆنۆلۆجيي ئاماژەبى ب گوھۇرىنى د ھىزىدا و گوھۇرىنا رېرەنە دەنگى دەدەت (محمد سعید احديد، ۲۰۰۸، ۱۳۲-۱۳۱)

٣- فۆنۆلۆجىيا فەرەنگى—Lexical phonology

د پىزمانا بەرەمھىنا نىدا، ئەقە رېيازەكە، تىدا ھندەك ياسايىن فۆنۆلۆجى بۇ ناف
بىاشى مۆرفۆلۆجىيى دەھىنە شەگۇھاستن. (رمى مىمير بىلەكى، ١٩٩٠، ٢٨١)

٤- فۆنۆلۆجىيا مىزۇوېي—historical phonology

فۆنۆلۆجىيا دايىكىرۇنى يان مىزۇوېي يان رۇزگارى لەكە يان جۆرەكە ژ جۆرىن
فۆنۆلۆجىايى، گرنگىيى ب لايەنی دەنگى د قۇناغىن مىزۇوېيىن جىاوازا د ناف
زمانەكى دياركىرى دەدت، ب واتايەكا دى فۆنۆلۆجىيا مىزۇوېيىن ۋەكۆلىنى ل گوھۇرینا
دەنگى د زمانەكى دياركىrida دەدت. ياسايىن گوھۇرینا دەنگان. وەكۇ(گونجان،
نەگونجان، ژناچچۇون، پەيدابۇون، جەھگوھۇپىن، لېكىدانا دەنگان..ھتى) دېنە د بن
ۋەكۆلىنا فۆنۆلۆجىيا مىزۇوېيدا.

٥- فۆنۆلۆجىيا وەسفى—Synchronic phonology

ئەف جۆرى فۆنۆلۆجىيى ۋەكۆلىنى ل كەرسىتىن فۆنۆنۆلۆجى (فۆنېم، بېڭە...ھتى)
ل ئىك قۇناغا دياركىرى چ نوكە يان ل بەرى و د زمانەكى دياركىrida دەكت، بىيىكى
تەماشەى ب سەقەچۈون و گوھۇرینا زمانى بکەت.

٦- فۆنۆلۆجىيا بەرەمھىنانى—generative phonology

مەبەست ژ ئەشى زاراھى وەسفىكىندا شىانا ئاخىشتىكەر يە—competence ژبۇ
بەرەمھىنا سىستەمى دەنگى و تىيگەھەشتىن ئەوى بۇ زمانى ئەوى، كو د فۆنۆلۆجىيا
بەرەمھىنانىدا، دەنگىن زمانى (فۆنېم) بىرىتىنە ژ كۆمەك سىمايان دەنگى بۇ نموونە
فۆنېما/e/ د زمانى ئىنگلىزىدا خودان ئەقان سىمايانە: (-بلندى)، (- نزمى)، (+ھەزۈك).
(سامى عياد حنا وأخرون، ١٩٩٧، ٥٣)

ئەگەر فۆنۆلۆجىيا تەقلىدى ھەولبەت بۇ شرۇفەكىرنا ئاخىشتى ل سەر پارچەيىن
ديار رابىيت، لى فۆنۆلۆجىيا بەرەمھىنانى ھەولددەت ژبۇ داناندا ياسايىان ژبۇ
پىكىفەگرىداندا د نافبەرا ئاقاكرنا رىستە يارىزمانى و شىۋەبى ئەوى بى دەنگى، ل ژىر تىورا
پىزمانا بەرەمھىنانى ل دەف چومسکى، ئەواكۇ ئاستى دەنگى ب ئىك ژ ئاستىن

شروعه کرنی ددانیت و ئەقە دیینیت کو دەنگىن زمانەکى دیارکرى بىتىئەنە ژ كۆمەكا سىمايىن دەنگىيىن جوداکەر، ئەوين ھەر دەنگەكى د سىستەمى دەنگىيى زمانىدا دياردكەت و جودادكەت و فۇنۇلۇجىيا بەرھە مەھىنانى ھەولە ھندى دەدەت ب وەسفكىنا شيانا ئاخىتنەكە رى ژ بەرھە مەھىنانا سىستەمى دەنگى و تىڭەھشتىن ئەوي بۇ زمانى رابىت.
(سامى عياد حنا وأخرون، ۱۹۹۷، ۵۳)

پىدەئىيە ئامازەيى ل ۋىرى ب ئەوي چەندى بدهىن، کو فۇنۇلۇجىيا بەرھە مەھىنانا سروشتى ژى - natural generative phonology ھەيە، ئەف جۆرەزى رېبازەكە فۇنۇلۇجىيە ھەولددەت ب دياركىنا پەيوەندىيىرا سەتە خۆ د ناقبەرا ياسايىن فۇنۇلۇجى و پوې زمانىي ژەرەفەدا رابىت، ھەروەسا ب نواندىندا فۇنۇلۇجىيى رادىيت، بەلى ب كويراتىيە كا كىمتر ژ فۇنۇلۇجىيا بەرھە مەھىنانى (رمى منير بعلبکى، ۱۹۹۰، ۳۲۵) د (معجم مصطلحات اللغوية) دا ھاتىيە، کو فۇنۇلۇجىيا بەرھە مەھىنانى ئىك ژ لقىن سەرەكىيە بۇ رېزمانا بەرھە مەھىنانى ھەولددەت ب شروعه کرنا پەگەزىن بكارهاتى ب شروعه کرنەكە فۇنۇلۇجى رابىت، ئەۋۇرى ب تەماشەكىنا پوې ژەرەفە. ھەروەسا ھەولددەت ب وەسفكىنا شيانا زمانى رابىت، ئەواکو دېت ئاخىتنەكە رى زمانى ھەبىت، داکو بشىت ل سىستەمى دەنگى د زمانى خۆدا بگەھىت و داکو بشىت ب دروستى بكاربەھىنەت و گۈنگەتىن ئاستىن نواندىندا فۇنۇلۇجىيا بەرھە مەھىنانىدا بىتىئەنە: نواندىندا دەنگىيى سىستەمى و نواندىندا فۇنۇلۇجىيا سىستەمى (رمى منير بعلبکى، ۱۹۹۰، ۲۰۹)

٧- فۇنۇلۇجىيا سروشتى-natural phonology

ئەوين ب سەر قوتا بخانە يا سەمتىا فۇنۇلۇجىيا سروشتىيە، کو زانا ستامپ- (stampe 1973) سەركىيىشىيا ئەوي دكەت، دېئىن: پىكھاتا فۇنۇلۇجىيا زمانى ب تى ئەنجامى لاسايىكىن يان ئەوا ئەم دزانىن نىن، بەلكو ئە و رېكەكە كو ژ ئالىيەكىيە پەرسىسسا بەھىستىنى و بلىقىكەنى ياخىتنى ل دەف مەۋۇشى پەنگە دەدەت و ژ ئالىيەكى دېتە بىتىئە ژ ئەوان ئەركىن زمان پىشىشىدەكت. (Katamba.F, 1989, 109)

پوخته ئەوه کو د ھەمی زماناندا پرۆسیسین فۇنۇلۇجى ھەنە و فونیم ژى پاشماوهىي پرۆسیسا فۇنۇلۇجىيا ھەبۈنۈيا نموونەيە و ئەف پرۆسیسە ژى بىرىتىنە ژ: بىرگە، ھىز، ئاوازە، ياسايىغۇھۇرىنىن دەنگان... هتد. (Katamba.F,1989, 109-110)

د (معجم المصطلحات اللغوية) دا ھاتىيە، کو فۇنۇلۇجىيا سروشتى: رېيازەكا فۇنۇلۇجىيە ب تەماشەكىرنا ياسايىن فۇنۇلۇجى وەك ياسايىن سروشتى دەستىپىدەكت، ب بەلگەيى ھندى کو د ھەمی زماناندا ھەۋىشىن و ئەقە ھەولددەت ب راھەكىرنا وەرگرتىنا زارۇكى بۇ ياسايىن فۇنۇلۇجى ب شىوهىي قۇناغ بۇ قۇناغ ژ ئاسان بۇ زەھمەت رابىت. (رمى مىنیر بىلەكى، ۱۹۹۰، ۳۲۵)

-**فوتولوچیا نہ کہرتی**-**:suprasegmental phonology**

ئەف جۇرى فۇنۇلۇجىيى فۇنیما نەكەرتى دكەتە يەكەيا سەرەكىيَا خۇ بۇ شىرقە كرنا فۇنۇلۇجى. مەبەست ژ فۇنیما نەكەرتى ئە و فۇنیمە ئەوا پابەند نەبىت كوب تنى بکەفيتە سەرئىك سىيگەمىتى. وەكۇ ئاوازەيى، بەلكو دشىت بۇ پىتەر ژەنگەكى درىزبىت. هەروەسا فۇنیما نەكەرتى ژ بەرژەنگىن دىارە بۇ پىرسىسَا بلىقىكىرنى (رمىزى منىز بىلەكى، ۱۹۹۰، ۴۸۵-۴۸۶) دىسان فۇنیما نەكەرتى ل گەل فۇنیمەن كەرتى د ئاخىتنىدا كاردەكتە. ئەف زاراfang واتە، فۇنیما كەرتى بىرىتىيە ژ: هېز، ئاوازە، راوهستان... هەتدى(محمد علۇي الخولى، (۸۰، ۱۹۹۸

۹- فونتولوچیا که رتی- segmental phonology

ئەف جۇرى فۇتۇلۇجىيى فۇنیما كەرتى دكەتە يەكە ياسەرەكىيا خۆ بۇ شىرقەكىندا فۇنلۇجى مەبەست ژ فۇنیما كەرتى ئىك ژ فۇنیمیں رېزبۇويە ب شىوهىيە ھىلدارى ول گەل دەنگىن بلېڭىرى يىن زنجىرەدار دەھىتە نواندىن، كو ھەر فۇنیمە كەرتى ژى دكەۋىتە د سىگمىتەكىدا. (رمى مىنير بىلەكى، ۱۹۹۰، ۴۴۱) ئانكۇ ھەر دەنگەكى واتا گوھۇر ب شىوهىيە بلېڭىرى يان نەقىسى دېيتە فۇنیمە كەرتى بۇ نەموونە دىزمانى كۈرىدە، پەيشا (شىر) ژ سى فۇنیمیں كەرتى يىن رېزبۇوى پىشكەتىيە، ئەۋۇرى ئەقەنە: (ش/، ي/، ا/).

پىدقىيە ئاماڙەيى ب ئەوى چەندى ژى بىدەين، كو فۆنۆلۆجيماكەرتى خۆيى ژى-
autosegmental phonology هەيە، كو دېيرىدا پىكها تە بۇگروپەك ژ سىگمېتىن ل
دويفە ئىكھاتى ب شىوه يى هىلىدارى دەھىتە دابەشىرىن و پىزكىن ئەوان پىكىفەگرىددەت
و ئەقە رېزە دىاردەن كا چەوا پىكىفەگرىدىانا د نافبەرا ئەواندا هەى بەھىتە بلىقىرىن (رمى
منير بعلبکى، ١٩٩٠، ٦٥)

١٠- فۆنۆلۆجيماكىشدار-metrical phonology

ئەف جۆرى فۆنۆلۆجيىي گرنگىيى ب ۋەكولينا تىڭەھىن ئەدەبى دەدت. وەكۈ:
سىگمېت، بىرگە، تەفعىلە، و پېيىث... هتد و ئەف جۆرە يان تىورە د بەرەتدا پىشكەقتن ب
خۆقە دىت و ب ناھى (تىورا ھىزرا ھەرمى) ھاتە بناقىرىن و نوكە جەختى ل سەر ۋەكولينا
بۇنىادىگەر بىرگە و سۇورى ئەوى بى دەنگى دەكت. (محمد سعيد احديد، ٢٠٠٨، ١٠٨)
د (معجم المصطلحات اللغوية) دا ھاتىيە، كو فۆنۆلۆجيماكىشدار پىيازەكە
پشتىبەستى ب پىزبۇونا سىگمېتىنان ب پىزكىنەكە فۆنۆلۆجي ھەرمى دەكت، ھەرسا
ھەولدەت ب ۋەدىتىن ئىرخانا پېيىتى راببىت. د فۆنۆلۆجيماكىشداردا بۇ مەبەستا ۋەدىتىن
ئىرخانا پېيىتى، تەماشەي گەلەك باپەتان دەھىتە كىن، وەكۈ: ھىز، بىرگە، نېمىس، لايەن
دەنگى... هتد. (رمى منير بعلبکى، ١٩٩٠، ٣٠٧)

١١- فۆنۆلۆجيما پېچەوانەكىرى-upside-down phonolodly

پىيازەكە فۆنۆلۆجييە تەماشەي پۇويى ژەدرقەيى پېيغان دەكت و پشتىبەستى ب
مۇرفۇلۇجيى دەكت ژۇ راڭەكىن پەيوهندىيى د نافبەرا ئەوان پېيغاندا ھەى، ئەوين ژلايى
دەنگىيە ئىكجىاوازىن وەكۈ: brief و brevity (رمى منير بعلبکى، ١٩٩٠، ٥٢١)
ھەرسا د كوردىدا وەكۈ د پېيىن: (پارىز، پاراستن) و (كۈز، كوشتن) دا دىاردېت.

-ئەركىن فۆتۆلۆجى:

فۆتۆلۆجييىّ گەلەك ئەرك ھەنە، ل ۋېرى دى ھەولدەين بەحسىٰ ھندەك ژئەوان ئەركان بىكەين:

۱-دېقىت فۆتۆلۆجى سۇورى خۇ دەستنىشانبىكەت بۇ ھندى داکو تىكەلى فۆنەتىكى نەبىت ژ لايەكىقە و ژلايەكى دېقە داکو يەكەيىن ئەھۋى ژ يەكەيىن ئاستىن دىيىن زمانى بەھىئە جوداكرن.

۲-دەستنىشانكىن و دياركىندا فۆنیمیں زمانى، كۈچەقەزى ب رېڭىكا جۆتونوکەيان ب دەستقە دەھىت. وەكى /ب/ و /پ/ دوو فۆنیمن د زمانى كوردىدا، چونكى د ئەقان جۆتونوکەياندا (بەر، پەر) واتا يا پەيشان گۇھارتىيە.

۳-دياركىندا چاوانىيا رېزبۇونا فۆنیمان د پىكەھاتا پەيىش و گرىياندا. وەكى ھاتن يان نەھاتنا فلان فۆنیمى ل گەل فۆنیمەكا دى. بۇ نموونە د زمانى كوردىدا گەلەكا ب زەحەمەتە ھەر دوو فۆنیمین /ژ/ و /ش/ د دويفىت ئىكىدا بەھىن

۴-دەستنىشانكىندا ئەلۇقۇنان و پىقەرېن بېياردانى ل سەر ئەلۇقۇنان بۇ نموونە ھندەك فۆنیم ھەنە، كول ھندەك جەھان دېنە ئەلۇقۇن، چونكى واتايى ناگوهۇرن. وەكى (ح، ھ) د نموونەيىن (حەمى، ھەمى) دا.

۵-دياركىندا جۆرىن فۆنیمان، كۈچەۋىزى فۆنیمین كەرتى و نەكەرتىنە.

۶-دياركىندا ياساين گوهۇرپىنا دەنگان، كا ئە و ياسا يە لېكىدانە، ژناقچۇونە، پەيدابۇونە، گۈنچانە... هەتىد.

۷-دياركىندا ياساين بىرگە بى د زمانىدا، كا د ئەھۋى زمانى دياركىددا، بىرگە بى چەند ياسا ھەنە و چەوا بىرگە دياردىتى.

۸-دياركىن و دەستنىشانكىندا ھىشوه نەبزوپىنان د ناف زمانىدا، ل گەل رېڭىن ئەھۋى ھىشوه پى چىدىن. ديسان دېقىت فۆتۆلۆجى دياركىكەت، كا ھىشوه بزوپىن د ئەھۋى زمانىدا ھەنە يان نە.

۹-دياركىن ھەبۇون يان نەبۇونا دېشسونگ و سرسيسونگى د ناف ئەھۋى زمانىدا.

-کوتین فوټولوچي:

هه مى ئاخختنکەرین زمانى ب شىوهكى دزانن، كو فونيمىن زمانى ئهوان، نەشىن ل گەل ئىك ب شىوهكى رەمەكى بھىن، ل دەمى پەيىد دەھىنە دروستكرن د راستىدا سىستەمى فوټولوچىي زمانان فونيمىن زمانى دەستنىشاندەن و دياردەن كا كىش فونيم دشىن ل دەستپىكا پەيىد بھىن و كىشل دوماهىكى پەيىد دشىن بھىن و كىش فونيم دشىت ل دويىش يادى بھىت. (Birjandi.p& Nodoushan.m.A.S,2005,131)

كوتين ل دويىش ئىك هاتى گرىدايىه ب ئالىي بايلوچىقە، ئانكۇ شروقەكرنەكابايلوچى بۇ ھەيدى، كو ھەناسەكرن ئەركەكى سەرەكىيى سىيىن دەنگىيە، كو ئاخختن ژى دېيتە ئەركەكى پېچە گرىدايى، ژېھر ھندى ھەر شىوه يەكى ئاخختنى كو ئالۆزىيەكى د پروسىسا ھەناسەكرنىدا دروستىكەت، كو ئەفە دېيتە كارەكى مەحال و ئەفە تىيگە ھى كوتين ل دويىش ئىك هاتى دياردەت. (Birjandi.p& Nodoushan.m.A.S,2005,131)

ئاخختنکەرین زمانى ئىنگلىزى دزانن كو پەيچىن زمانى ئىنگلىزى دشىن ب ئەقان ھىشۈھيان دەستپىبىكەن وەكىو: sp ,dr ,tr ,str، لى ئەف ھىشۈھ: .pbk, .lpb....، هەند نەشىن بھىن، ئەف زانىنە ب ھىشۈھ هاتنان، ئاخختنکەران ئاگەھداردەت، كو پەيىد د زمانى ئىنگلىزىدا كوچ جاران ب ھندەك ھىشۈھيان دەستپىناكەت، كو د زمانى ئەواندا ژ ئالىيى فونولوچىقە كۆت و بەند بۇ ھاتنا فونيمان ل دويىش ئىك ھەنە. ھەر چەندە پەيچىن نوى د ناف زمانىدا پەيدادىن، بەلى ھەمى ب كوتين فوټولوچىيىن زمانىقە پابەندن. (Birjandi.p& Nodoushan.m.A.S,2005,131)

د ئەفى بواريدا (فېرس)، جەختى ل ھندى دەت، كو دروستىكەن پەيغان ب رېكى پېكىفە ھاتنا فونيمىن ل دويىش ئىك دھىن، بابهەتكى گرنگە بۇ شروقەكرنا زمانى، چونكى ئەۋى پېكىفە ھاتنا فونيمان رۆلى خۆ د دياركەندا واتايىدا ھەيدى. (شاھرالحسن: ۲۰۰۱: ۱۱۰) وەكى د ئەقان نمووناندا ديار دېيت:

1-(سەرتاشخانە، سترى).

2-(سشار، لرين).

ئەگەر تەماشەی پەيقىن ژمارە(١) بىكەين، دى ب تىشىتەكى ئاسايىي بىين، كو پەيقىن
واتادارىن زمانى كوردىنە، ژېر كو هاتنا ئەوان فۇنىمان د دويىش ئىكدا، د ئەوان پەيچاندا
يا گونجا يە د ناڤ سروشتى فۇنىمېن كوردىد، بەلى د پەيقىن ژمارە(٢) دا، هاتنا فۇنىمېن
/س ش/ د پەيقا (سشار) دا، و فۇنىمېن /ل ر/ د پەيقا (لرین) دا، د دويىش ئىكدا يا گونجا يى
نىنە، ئەف چەندە ژى سروشتى فۇنىمېن كوردى دخوازىتە هندى، ژېر هندى پەيقىن
(سشار) و (لرین) د زمانى كوردىدا چ واتايان نادەن. دىسان ھەر دوو فۇنىمېن /ج ج/ و
/ش ژ/ ژى د زمانى كوردىدا ل دويىش ئىك ب شىوه يى هىشوه ناهىن

-سیمايین فوتولوچی:

فونیم بچویکترین يهکه يا دهنگیا جوداکه ره د زمانیدا. ئەف پىناسە ب شیوه کى ساده و باهەتى بۇ دروستكىرنا فونیمان ھاتىيە دانان و ئەف تاقىكىرنە كا كىم رەنجه - Commutation Test بۇ فونیمى سیمايین فوتولوچى برىتىنە ژ سیمايین تاكانە و سەرجەمى ئەوان فونیمى پىكىدھىن ئەف سیمايە يەكەيىن سەرەكىيەن بچویكىن بۇ شرۆفەكىرنا فوتولوچىسى ل خوارى دى ھەولدهين ئەركىن سیمايین فوتولوچى دىاربىكەين (Gifgerich.Heyr.J,2000,89-91)

۱-ئەركى جوداکرنى- Contrastive Function: دېيرىدا جوداکرن د نافەرا گروپەك ژ فونیماندا دھىتە كىرن ب رېكا بكارھىنانا ئەغان ھىمایان: (+) و (-)، كو ئەف ئامازەنە بۇ سیمايان وەكۈ:

فونیم /ا/	فونیم /ب/
$\begin{bmatrix} +X \\ +Y \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} +X \\ -Y \end{bmatrix}$

۲-ئەركى سالۇخدانى- Descriptive Function : ل سەر ئاستى فونەتىكى پىدىفييە سیمايى جوداکرىي هەر دهنگى كى ب شیوه کى هوير بھىتە وەسفكىرن، ئانكۇ سروشتى دهنگى (فونەتىكى) يى دەنگى بھىتە وەسفكىرن وەكۈ: /ب/: +لېش، +گىز، +پەقىن

۳-ئەركى پۆلينكىرنى- Classification Function: ئەف ئەركە ب دىاركىن و پىناسەكىرنا دەستەيىن فونیمان راپىيت، ئانكۇ ئەو فونىنن شیوه کى دىاركىرى ژ رەفتارا ھەۋىشىك ھەمى، دشياندا يە ب رېكا سیمايان بھىنە پۆلينكىرن وەكۈ:

/ب/: +لېش، +گىز، +پەقىن

/پ/: +لېش، +كې، +پەقىن

- ئاسوپىين فەكۆلىنا فۇنۇلۇجىيى:

فۇنۇلۇجى فەكۆلىنى ل سىستەمىن دەنگى د زمانەكى دياركىridا دكەت، ئارمانجا فۇنۇلۇجىيى فەكۆلىنا تايىه تەنەندىيىن سىستەمىن دەنگىيە، كو پىدەقىيە ئاخىتنەكەر فيرىبىيت، ژىيەخەمەت بكارھىانا زمانى خۆ ب ئارمانجا پەيوەندىكىرنى، ئەقچا ل دەمى سەرەدەرى ل گەل سىستەمى دەنگى دەھىتە كرن، پىدەقىيە نە ب تىز ژ ئالىيى سىمايىن فىزىيکىيىن دەنگىيە فەكۆلىن لى بەھىتە كرن، بەلكو پىدەقىيە ژ ئالىيى تايىه تەنەندىيىن ياسايانقە ژى فەكۆلىن ل ئەقان دەنگان بەھىتە كرن

فەكۆلىنا فۇنۇلۇجى سەرەدەرىيى ل گەل پىشكەاتا بىرگەيان د زمانىدا دكەت، هەروەسا سەرەدەرىيى ل گەل ئەركى ئەقان بىرگەيان دكەت، دىسان فەكۆلىنى ل دەنگان د زمانەكى دياركىrida دكەت، كو ب فۇنيم دەھىنە بناۋىكىرن. دىسان فەكۆلىنى ل ئەوان دەنگان د ناف زمانەكىدا دكەت، ئەۋىن دېنە فۇنيم و ئەۋىن نابنە فۇنيم فۇنۇلۇجى دىسان ب فەكۆلىنا ئەوان گوھۇرىنىن دەنگى رادىيت، ئەۋىن د ناف زمانەكى دياركىrida رويدەن، ئەقچا چ د ناف ئىك دىالىكتىدا بن يان پتۈز دىالىكەتكى زمانەكى دياركىrida دەنگىيە، دىاركىن ئەرك و هەبۇونا فۇنىمۇن نەكەرتى د ناف زمانەكى بن. هەروەسا فۇنۇلۇجى ب دىاركىن ئەرك و هەبۇونا فۇنىمۇن نەكەرتى د ناف زمانەكى دياركىrida رادىيت. وەكۈ: ھىز، ئاوازە، راوهستان... هەن، سەرمەرای ئەقى فەكۆلىنى ل ئەوان دىاردان دكەت يىن پەيوەندى ب دەنگىيە ھەين، وەكى: دىفسۇنگ، سرىسۇنگ، ھىشوه، مۇرا دەنگى، هاتن و نەھاتنا دەنگان ل گەل ئىك... هەن.

-دورهیلی سایکولوچی بۇ سالۇخەتىن فۇتۆلۈچى:

ھەتاکو زمان بھېتە فىرّىكىن، پىدۇقىيە تاكەكەس فىرى سالۇخەتىن جوداکەر ل سەر ئاستى فۇتۆلۈچى و ياساينىن فۇتۆلۈچى و تايىبەتمەندىيىن فۇنەتىكى يىن ژئەفان ياسايان ب دەستقە دەھىن بىيت. ل خوارى دى بهسى چەند خالەكان كەين، كورپۇنگە دانا دورهیلی سایکولوچى بۇ سالۇخەتىن فۇتۆلۈچى دكەن، ئەۋۇزى ئەفەنە (Lary. M. H, 197, 19-22):

۱- بەديھىياتىن زمانى: د شىاندايە ب رېڭىكا پرسىارا كەسى خودانى زمان ل دۆر بەديھىياتىن ئەۋى يىن زمانى ل دۆر ھندهك ديمەن و دياردەيىن فۇتۆلۈجىيىن زمانى دايىكى يىن تايىبەت ب ئەۋىقە بىگەھىنە ئەقى چەندى.

۲- دىاليكتىن بىانى: ل دەمى تاكەكەس دەنگىن تايىبەت ب زمانى خۆقە ب دەنگىن زمانى يىانى دگوھپىت، دئەنجامدا دىاليكتىن بىانى دى پەيدابن

۳- شاشىيىن زمانى: ۋەكۇلۇينا شاشىيىن زمانى (Spoonensm) ل ئەۋى دەمى ب دەستقە دەھىت، ل دەمى كۆنسۇناتتىن دەستپىكى يىن دوو پەيغان ب ئىيىك بھېنە گوھپىن يان ل دەمى شاشىيەك ل سەر ئاستى دەنگى دزمانىدا پەيدادبىت... هىتىد. و كۇ:

- سېپىدى و شەقى بخۇ ← شېپىدى و سەقى.

- بىست رۆژان ← بىشت رۆژان.

۴- وەرگىرتىنا زمانى: ۋەكۇلۇينا وەرگىرتىنا زمانى بۇ زانايىن فۇتۆلۈجىيى ياخىنگە، چونكى ئەۋى دشىن تېبىنىيا ئەوان قۇناغان بکەن، ئەۋىن زارۇك تىدا دەربازىدەن، ئەۋۇزى ل دەمى زانا ھەولددەن ب ۋەدىتىنا فۇفۇلۇجىيا زمانى ئەوان رابن، د ئەوان قۇناغىن تەمەنيدا ئەۋى زارۇك تىدا دەربازدېت.

-شیوازگه‌ریایا دهنگی:

شیوازگه‌ریایا دهنگی- Phonostylistics بهرامبه زارافیٰ ئیستاتیکا دهنگی را دوهستیت، ئەقەکە ژ شیوازگه‌ریی، گرنگیی ب لایەنی دهنگی و فونتولوچی دناف دەقاندا ددەت، هەروەسا ھاریکاریی دکەت ژبۇ ۋەدىتىا بەرجەستەکرنا دهنگی ژبۇ نواندنا خەيالى و جىبەجىكىرنا وينەي، هەروەسا ب شرۆفەکرنا پەھەندىن دوبارەکرن و بەرامبەرىكىن و ھەفتەریپ ل سەر ئاستى دهنگىن تاك و ئاستى چارچۈفە بى دهنگى بى ل دويىش ئىلک و خەملاندى دکەت، کو پشتەستنى ل سەر زارافىن هەر ئىلک ژ فۇنەتىك و فونتولوچىسى دکەت. (محمد صالح الضالع، ۲۰۰۲، ۱۵)

شیوازگه‌ریایا دهنگی يان شیوازى دهنگى دېيىنی زانستى جوانىيا زمانى ژى، بابهتىن ئەوی بريتىئە ژ فەكۈلىنا يەكەيىن زمانى و دەوروبەرى دهنگى دناف دەقى ئەدەيدا، ل گەل شرۆفەکرن و لىكىدانا ئەو نىشانەيىن كوب نواندنا واتا و پەنگىقەدانى پادىن، کو ھاریکارىيا ۋەگوھاستنا ئەوی ھزرى ددهن و پشتەستنى ب گوھۇرىنىن دهنگى دکەن. (عبدولواحید موشیر دزھىي، ۲۰۱۲، ۶۰)

د فەرەنگا (معجم المصطلحات اللغوية) دا ھاتىيە، کو شیوازگه‌ریایا دهنگى لقەکە ژ لقىن شیوازگه‌ریی، کو فەكۈلىنى ل ئەركىن دەربېرىنى يان ئىستاتىكى يىن دهنگى دکەت (رمى منىر بىلەكى، ۱۹۹۰، ۳۷۸)

دشياندا يەقى جۆرى ژ فەكۈلىنى وەك زانستەكى دابىن، کو فەكۈلىنى ل ئەقان لايەنن ل خوارى ژ پوانگەها زمانى دەربېرىنيقە دکەت:

- ۱- گرنگىيى ب پىكھاتا دهنگى - كىشىناسى د دەقىن شعرىدا ددەت.
- ۲- گرنگىيى ب خەملاندىن دهنگى د بورىتا دەمى و ل دەستپىك و دناف دياردەيىن راوهستان و ئاوازە و رېتمىدا ددەت. نموونە بۇ رېتمى: (كار و بار)، (خەم و خەيال).

۳- هونه ری پیشکیشکرنا دهقان و نواندنا ئهوان و ریکین پیشکیشکرنا ئهوان و کارامه بین را زیکرنا گوتاری ب به رچاف و مردگریت. (محمد صالح الصالع، ۲۰۰۲، ۱۵) د شیوازگه ریبا دهنگیدا دیسان ۋەكولین ل ھندهك لایه نین جوانیي د ئاخختىدا ز ئالیي بىرەمەھینان و گوھلېبۈون و رۆخسارى دھىئە كرن، ئەم پیشوازى و تىگەھشتى دەنگىن ئاخختىنى ژ سى لایه نانقە باس دكە بىن:

۱- لایه نى دەربىرىنى (ئاستى دەربىرىنى).

۲- لایه نى كارىگە رىسى (ئاستى ورگرتى)

۳- لایه نى دى ئەوي ب ۋەكولينا ریکا پیشکیشکرنا دەنگان رادبىت (ئاستى فۆرمى-رۆخسارى).

ئەف ھەرسى لاینه ب راستىيە كىقە دگرىداينه، ئەۋۇزى ئەوه كو ھەر پويدانە كا ئاخختىنى داخوازا ئاخختىكەرلى و گوھدارى و بابهتكى دكەت، كو ھەر دەربىرىن و گوتە كا زمانى ئەف ھەرسى لاینه ھەنە: پیشکیشکرنا ئاخختىنى ژ لاي ئاخختىكەرلىقە و ئەقەزى نواندنا ئاستى دەربىرىنى دكەت و گرنگیدان گوھدارى ب ئىستەلاڭا دەقىقە و ئەقە نواندنا ئاستى ورگرتى دكەت و پیشکیشکرنا داھىئەرلى بۆ بابهتى ئاخختىنى د چارچۇقى دەنگىدا و ئەقە نواندنا ئاستى پىكھىنان يان دروستكىنى يان فۆرمى دكەت. (محمد صالح الصالع، ۲۰۰۲، ۱۶-۱۷)

زانى (تروپىكى) شیوازگە ریبا دەنگى دانا، ژبۇ ھندى داكو ب ریکا ئەقى زاراھى، ئەو زانسى دكەقىته د ناقېر فۇنەتىك و فۇنۇلۇجىيىدا بەھىئە دياركىن و ئەق زاراھە ئانكۇ شیوازگە ریبا دەنگى يى راسپاردىيە ب ۋەكولينا ئەركىن دەربىرىنى دەستتىشاڭىرنى بۆرەگە زىن دەنگى. (جورج مونان، ۲۰۱۲، ۶۴)

(تروپىكى) ئەف زانسى نوى، دابەشى شیوازگە ریبا فۇنۇلۇجى و شیوازگە ریبا فۇنەتىكى كىر ب ئەقى رەنگى:

۱- شیوازگە ریبا فۇنەتىكى: ئەف بەشە گرنگىيى ب شیوازگە ریبا دەربىرىنى و شیوازگە ریبا ورگرتى ددەت.

۲-شیوازگه‌ریا فوتوژوچی: ئەف بەشە گرنگیي ب دۆخى سیستەمی دەنگى، ئالىي پىكھىنان و پىشكىشكىنىچە ل گەل گرىدانا ئەوى ب لايەنى دەربىرىنى و كارىگەریي ئواپەيەندى ب زمانىقە ھەى دەدت. (محمد صالح الصالع، ۲۰۰۲، ۱۷) ژ ئالىيەكى دېچە (تروبىسکو) ئى جياوازى د نافبەرا شیوازگه‌ریا دەربىرىنى و شیوازگه‌ریا دەستىشانكىرىنىدا كەر:

۱-شیوازگه‌ریا دەربىرىنى: ۋەكۆلىنا ئالاڭ و سىمايىن فۇنىمى دەكت ئەوين ئاخىتنىكەرى جياواز دەكت.

۲-شیوازگه‌ریا دەستىشانكىرى: ۋەكۆلىنا ئالاڭىن فوتوژوجىيا گازىكىرنى دەكت ئەوين بۇ ئازىزىندا ھىندهك ھەست و سۆزان ل دەف گوھدارى پادبىت. (جورج مونان، ۲۰۱۲، ۶۴)

ل ئەوى دەمى ۋەكۆلىنىن شیوازگه‌ریا دەنگى بەرەلاقبۇون، ل دەمى ۋەكۆلىنىن شیوازگه‌ریا دەنگى ئاراستەيەكا دوولايەنى ب خۇفە گرتىن: ئەو دئىك دەميدا ل سەر ئاستى فۇنىمى ول سەر ئاستى كىشىناسى دھىيە ئەنجامدان (جورج مونان، ۲۰۱۲، ۶۴) پىدەفييە ئەوى چەندى يېزىن كو شیوازگه‌ریا دەنگى، ھەمى ۋەكۆلىنىن دەنگى و سیستەمى ھۆزانى د دەقىن ئەدەبىدا دەكتە با بهتىن خۇ (جورج مونان، ۲۰۱۲، ۶۴) ھەروەسا شیوازگه‌ریا دەنگى ھەولددەت ب ۋەكۆلىنا چەھىن ئىستاتىكى و پىكاكا كارىگەریا ئەوى پابىت. ئەو چەھىن د بەرھەمەيىنان و نواندىن بەرھەمەيىن ئەدەبىدا ژ روانگەها دەنگىقە دھىيە دىتن پاشى ب دەستىشانكىن، سالۇخدان و پۆلىنكرىنا ئەقى چەندى پادبىت. (محمد صالح الصالع، ۲۰۰۲، ۱۸) ھەروەسا ئەف شیوازە گرنگىي ب ئەقان سى لقان دەدت:

۱-ۋەكۆلىنى ل دەنگىن ئەبىستراكت دەكت.

۲-ۋەكۆلىنى ل ترىپە و كارىگەریا ئەوى ل سەر جوانىيما قەسىدى دەكت.

۳-ۋەكۆلىنى ل پەيەندىيە د نافبەرا دەنگ و واتايىدا دەكت. (عەبدولواحىد موشىر

(دزەيى، ۲۰۱۲، ۶۰)

ل دوماهیکی دی به حسی ئارمانجا شیوازگه ریبا دهنگی کهین، ئەۋزى ئەوه کو ئەف زانسته ب گشتى ب كاري سالۇخدان و پۆلينكىرنى پادىيت. پادىيت ب فەكۆلینا جەھىن ئىستاتىكى و داهىنانا ھونەرى د ناف كاري ھونەريدا و رېككىن پىشكيشىكىرنا ئەۋى، ھەتاڭو بىيىتە ئەگەرى ھندى كو دشياندا بىت، كەرهىستە ژىڭ بەھىنە جوداكرن، چ د پىكقەگرىداندا دەقى ھونەريدا يان ب شىوهبى تاك، ھەروهسا ب دياركىرنا لايەنی ھىرى و جوانىيەكا زەق و ديار پادىيت، كوب رېكاكەس كارىگەردىن و ھەست و سۆزان دەھىنە ئازراندىن، كوب ئەۋە خزمەتا باھەتى كاري ھونەرى دكەت، چونكى پەيوەندى پىقە

ھەيە. (محمد صالح الصالع ۲۰۰۲، ۱۷)

-قالبی فوتوژوچی:

سیسته‌مهکی دابه‌شکرنيي بُو گروپهك ژ سيمايين فوتوژوچي، ئه ويّن يه‌كه‌يا فه‌ره‌نه‌نگي دياردكەن. ئه‌ثى قالبى دوو دەرواژە هەنە: لىستە كۆبرىتىنە ژ سيمايان و ستونىن بريتىنە ژ پارچەيىن (فوئيمىن) يه‌كه‌يا فه‌ره‌نه‌نگي (په يقى). ئەش قالبە به‌شەكى پىكىنەر بُو گروپهك سيمايىن تايىت ب يه‌كه‌يەكا فه‌ره‌نه‌نگي دياركريفە (جورج مونان، ۲۰۱۲، ۳۴۳-۳۴۴). بُو نمۇونە د قالبى فوتوژوچىي پەيغا كوردى (پور^(۱) دا، كۆ هەر پارچەك ژى نىشانە يان سيمايى نىگەتىف (-) و پۆزەتىف (+) بُو دەھىتە تەرخانكرن و خانە يان فالا واتا يان هندى دەدت، كۆ پارچە سەبارەت سيماييا دياركرى يان ناسىيار نىنە. وەكۆ ئەش چەندە د ئه‌ثى خشتەيى ل خواريدا دياردىت:

ر	ف	پ	
+	+	-	گر
-	-	+	كپ
	+		گرۋەر
-		-	دەنى
-		+	پەقىن
+			دووبارە
-	+	+	لىقى

^(۱) (پور) جۆرەكى بالندەيىن كىفييە.

- فۆنۆلۆجیا جیهانی و یا دیار-phonological universal & markedness-

د بن زاراڤی (جیهانی-universal) دا، دوو خالین گرنگ ل سەر فۆنۆلۆجییەن
ھەنە. ئەورۇزى ئەفەنە:

أ- ھە ولداندا دىتىنا تايىەتمەندىيىن تەقىرى بۆ زمانىن سروشتى و ل بن خالا(A) ل دۆر
لىيگەريانا سىما و تايىەتمەندىيىن فۆنۆلۆجىيىن جیهانى، ئەف ئەنجامىن ل خوارى ب
دەستقە دەھىن:

١- ھەمى زمان پالداندا بايى سىھان بكاردھىين

٢- ھەمى زمانان ب كىيمىقە ئاستەكى ۋاولى بلند ھە يە.

٣- ھەمى زمانان ۋاول و كۆنسۇنانت ھە نە.

ب- ھە ولداندا ھەمى زمانان ل سەر بىنەرتى جياوازىيَا ئەوان يان نەبۈونا ئەوان بۆ
تايىەتمەندىيىن تەقىرى. ل بن خالا(B) دى ئەف ئەنجامە ب دەستقە ھىن:

١- ھندهك زمان بايى زمانۇكى بكاردھىين

٢- ھندهك زمانان سىستەمەك ل گەل ئاستى ۋاولى نزم ھە يە.

٣- ھندهك زمانان سىستەمە كۆنسۇنانتان ھە يە بىيى
دەنگى (Lass.R,1984,57-58)

-فۆتولۆجى ل دەف زارۆكى:

ئىلك ژئەركىن بەرھەنگارى فيرپۇونا زارۆكى دىن، ئەۋۇرى دروستپۇونا سىستەمى دەنگىيە ل دەف زارۆكى. ئەف سىستەمە چەوايا جوداھىيى د ناقبەرا جياوازىيىن گرنگىن زمانىدا ب خۇقە دگرىت. ھەروەسا چەوايا بەرھەمھىانا ئەقان جياوازىيىان ب خۇقە دگرىت. پىدھىيە بھېتە دياركىن كوياب سانەھىيە ئەوا زارۆك دېيىزىت بەرامبەرا ئەوا ئەو تىدگەھىت بھېتە توماركىن، ژېر ھندى پىريا قەكۈلىنان رادىن ب ۋەكۈلىنا سىستەمى دەنگى ل دەف زارۆكان. (Radford.A & other, 2009,96)

د باھەتى فۆتولۆجى ل دەف زارۆكىدا دى بەحسى ئەقان سەرەبا بهتان ھىتەكىن:

-دەستكەفتىن پىشوهخت:

جەھى تىبىننىيە، كۆزارۆكان ب شىوهكى زىماكى شيانا دركىرنا دەنگىن زمانى ھەن. د زنجىرە يەكا قەكۈلىناندا ھاتىيە پشتراستكىن، كۆزارۆك پىشوهخت دشىن جۆرىن جياواز ژ جوداھىيىن بكارهاتى د ناف زمانىدا گوھلىيىن و ئەف تەكニكە ل دۆر ھزرەكى دزقىن، ئەۋۇر ئەۋو، كۆزارۆك زوى ھەست بىزاريي دكەت، ل دەمى تىشىكى جياواز د ژىنگەها ئەويدا پوينەدەت. ديسان زارۆك ب شىوهكى زىماكى دشىن دەنگىن ئاخىتنى بلىقىكەن يان بەرھەمھىين ل ھەيقىن دەستپىكى زارۆك ب غۇرۇپ رادىن، ئانكوب بەرھەمھىانا زنجىرە كا ئاخىتنى ب شىوهبى قەرەبالغ. پشتى سالا ئىكى زارۆك ھەولددەن دەنگان ب شىوهكى جوداکەر بكاربھىن و پىريا جاران زارۆك د ئەقى قۇناغىدا رادىبىت ب داهىانا زمانى خۇئەۋى تايىھت پىچە. (Radford.A & other, 2009,96-97)

-پروسیسین فونولوچی د ورگرتنیدا:

پشتی زاروک (50) په یقان و هر دگربست، گوهورینا ژنسکه کیفه ل ده ف په یدادبیت، کو د ئه قى ده میدا زاروک بلىقىكرا نا ئهوان ئاسان دېيت و ده مان ده مدا ده ست ب و هرگرتنا په يقين زىده ب شيوه كى له زدكەن ل ده مى زاروک گەشه و و هرارى دكەت، ل ئه وي ده مى پروسیسا ئاسانبونى دى گورانكارى ب سەردا هيئت و گوهيلیبونه کا پتر بۇ په يقين به رهه مهاتى ل ده ف په یدادبیت.

پىدەفييە ئامازه بى ب ئه وي چەندى بدهىن، کو هندهك ديارده په یدادبن، ل ده مى زاروک فيرى دەنگان دبن، ئه وژى ئەفەنه (Radford.A & other, 2009, 97):

1-گەركرنا دەنگى بەرى ۋاولى:

گەلەك جاران ل ده مى بەرى دەنگى ۋاول، كۆنسۇنانت دەيىت، زاروک د قۇناغىن دەستىپىكى يىن ئاخىقتا خۆدا گەركەت و ئەف ديارده ل ده ف فونولوچىيا پىگەھەشىيان ناھىيە دىتن. هەر وەك د پەيغا (sock) دا دەيىت دىتن ل ۋىرى /S/ ب شيوه يى گەر دەيىت بلىقىكرن ھەرسا د نمۇونە يا (stamp) دا، /t/ ب شيوه يى /d/ دەيىت بلىقىكرن.

2-راوھستان:

ل ۋىرى دەنگى خشۇك - fricative. وەكۇ: [f, Z, S] يان دەنگى ب شيوه يى پەقى - خشۇك وەكۇ: [ç, ڏ]. ب شيوه كى ساكار دەيىنە بلىقىكرن، چونكى ئە و ب شيوه يى ۋاولى بلىقىدكەن و ئەف چەندە د پروسیسا فونولوچىيا پىگەھەشىدا ناھىيە دىتن

3-دەوروپەر-ھەستىارى:

ئەفە بىرىتىيە ژ دەستەھەينا نا گەرىيى بۇ ئه وي دەنگى بەرى ۋاولى دەيىت، ئە وژى ل دويىش ژىنگەھى يان دەرورىيە تايىيەت دەيىنت، لى ل ده مى ئە و گوهورینا ل ھە مى دەرورىيە ران رويدەت، دېزىنى ئازادىيا دەرورىيە

4-گۈنچانا پەحنكا نەرم:

ل ۋىرى دەنگىن پەحنكا نەرم: [g, k] ل دوماهىكى پەيھى كارىگەرىيى ل سەر دەنگىن تاجا زمانى: [s, t, d] ل دەستىپىكى ھەمان پەيھى دكەت.

فوئیم

- ئاستىن نواندنا دەنگى:

يەكەيىن وەسفا فۆنەتىكى بىرىتىنە ژ سىگمىتىن دەنگى (فۆن-دەنگ)، بەلىٰ يەكەيىن وەسفا فۆنلۇجى فۆنىمن-phoneme. ھىمامايى / بۇ دەربرىپا ژ فۆنىمان دەھىتە بكارھىنان و ھىمامايى [] بۇ دەربرىپا ژ دەنگان (فونان) ھەروەھسا بۇ ئەلۇفۇنان ژى دەھىتە بكارھىنان

دېرىيدا زاراڭىن نقىسىنا فۆنىمى و نقىسىنا دەنگى پەيدادىن نقىسىنا فۆنىمى بىرىتىيە ژ بكارھىانا ھىمامايىن دەنگى ئەواكود ناۋىھەرا دوو ھىمامايىن ب ئەقى رەنگىدا /، ئەق ھىمامايى ب ھىمامايى فۆنىمى دەھىتە بناڭىرن، كو جودا يە ژ نقىسىنا دەنگى يان ئەلۇفۇنى، كوشىۋىي ئەوي ب ئەقى رەنگىيە []. (مبارك مبارك، ۱۹۹۵، ۲۲۳)

- تىكەھى فۆنىمى:

پەيغا فۆنىم phoneme پەيغەكا ئىنگلىزىيە، كو ياب زەحەمەتە بەھىتە وەرگىران، چۈنكى گەلەك دىتىن جياواز ھەنە، سەبارەت ھندى كوب راڭەرنەكا زانستى بەھىتە راڭەرن، بەلىٰ ھندەك زمانقان دېىشنى يەكەيا دەنگى.(أبوالسعود أحمد الفخرانى، -، ۱۹۹۵)

دشياندا يە فۆنىمىن زمانى ب رېكا پىرسىسا پەيوەندىكىرنى يان ب رېكا ۋەدىتىنا جووتوكەيان minimal pair ب دەستقەبھىن مەبەست ژ جووتوكەيان ئەو جووتىن پەيغان، كو د ھەمى دەنگاندا وەك ئىكىن ب تىن دەنگەكەك نەبىت، كو چىدېت ئە دەنگى جياواز د پەيغاندا ل دەستپىكى بىت يان ل ناۋەپا راستى بىت يان ل دوماھىكى بىت. Gimson.A.C,1980,49-50. ھەر د ئەقى بواريدا (لارى) دېىرىت: ئەو پەيغىن ب تىن دەنگەكىدا ژىكەجودابىن ب ناۋى جووتوكە دەنگىسازىيىدا دەھىتە نىاسىن ئەقجا

ل دهستپیکا په یقى يان ل نيقى يان ل دوماهيکيا په یقى بيت. (Lary. M.H, 1997, 60) وهکو: (دار، بار، هار...هتد)، کول ۋېرى /د، ب، ھ/ سى فۇنيمن د زمانى كوردىدا. ھەروهسا ئەگەر تەماشەي نموونەيىن (دار، دىئر، دوور...هتد)، کو د ئەقان نموونەيىندا /ا، ئى، وو/ فۇنيمن د زمانى كوردىدا. ھەروهسا د نموونەيىن (دار، داخ، دام، دان...هتد)، /ر، خ، م، ن/ ئەۋەزى فۇنيمن

تىورا فۇنيمى، ئەوا ل سەر بىنەرەتى ئەۋى زانستى فونتولوجى ھاتىيە دانان، دزفريته قە بۆ چارىكى دوماهيکى ژ چەرخى سەدى و ب تايىهتى ل دەف ھەر دوو زمانقانىن ب ناقۇدەنگ (ھنرى سوپىتى ئينگلىزى-1845-1912) و زمانقانى روسى (بودوان دى كورتىنى-1845-1925)، کو ئەوان تىگەھى ھويرى فۇنيمى دياركر و ئەوان ھەر دووكان ھزرا فۇنيمى د پەرتۈوكىن خۆدا پىشكىشىكىر بىيىكى ئاگە ژ پەرتۈوكىن ئىكۈدوو ھەبن، کو پەرتۈوكا (بودوان) ل سالا 1873 ز و يا (سوپىت) ل سالا 1877 ز دەرچۈوينە، بەلىٰ ھەتا ئەۋى دەمى زاراھى فۇنيم پەيدانەببۈر(سامى عياد حنا و آخرىن، 1997، 102) بەلى ئىكەم كەس زاراھى فۇنيم بكارھينا بىت، ئەۋەزى (ديفرىج ديسجىنېتىس-Defrich-Desgenettes) بۇو د كۆمبۈونا كۆمەلا زمانىيا فەرەنسىدا ل سالا 1873 ز دووەم كەس زاراھى فۇنيم بكارھينا بىت، ئەۋەزى (لويس ھافيت-Louis Havet) بۇو و ژ ئەۋى بۆ ديسوسيرىي ھاتە ۋەگوھاستن و پشتى ئەوان زانايى ئينگلىزى (دانىال جونز) هات و ئەۋى بۆ جارا ئىكى د محازەرەكا خۆدا زاراھى فۇنيم ل سالا 1917 ز بكارھينا (أحمد مختار عمر، 1990، 169-170) بەلىٰ بەرجەستەبۇون و ۋەكۆلىنین بىنەرەتىن ل سەر تىگەھى فۇنيمى ھاتىنەكرن، ۋەدگەرنە قە بۆ پشتى گىريدا نا يەكەمین كونگرى زمانقانىيى جىهانى ل بازىرى (لاھاى) ل سالا (1928) و پاشى يېكەھىانا (بازنا پرآڭ) يازمانقانى ل سالا (1929)، نەخاسىمە ۋەكۆلىنین زمانقانىن، وەكى: (ترۆبتسكوى و ياكۆسۇن و كارزىيەسکى و...هتد)، کو د مىزۈوپا ناپېرىدا، ۋەكۆلىنین ھويىر و ھەمەلاین ل سەر تىگەھى فۇنيمى ھاتىنەكرن، وەكى بچۈكتۈن يەكە يابەھادارا زمانى و ديسان يەكە يەكە ھەر گەرنىڭ و بىنەرەتى د شۇرۇقە كەرنىن زمانىدا. (زىپىن خورشىد سەلىم، 2012، 57) ژ ھەزىيە دياربىكەين، ئەوان ۋەكۆلىنین ل سەر فۇنيمى ھاتىنەكرن چەندىن ئارمانج ھەبۈون. بۆ نموونە:

- ۱- دانا (ئەلف و بى) يان نەخاسمه ئەلغا بىيا دەنگىيىا جىهانى
- ۲- دەستىشاڭكىرنا فۇنىمىن ھەر زمانەكى دىاركىرى، ژبۇ ھندى كو بشىن ۋەكولىنىن
ھويىر و زانسىتى د فۇنۇلۇجىيا ھەر زمانەكىدا بىكەن.
- ۳- ژىڭجوداڭكىرنا تىگەھىن وەكى (فۇن)، (ئەلوفۇن) و (تىپ) ژ فۇنىمى.
- ۴- ۋەكولىنا فۇنىمى، كو بچوكتىرىن يەكە يَا بەدادارا زمانىيە، كو يەكە يىن ژ خۆ مەزتر
(مۇرۇقىم) ى پېكىدھىنیت و مۇرۇقىم ژى، دەھىتە ھەزمارن (بچوكتىرىن يەكە يَا واتادارا زمانى)
د ئاقاھىيى زمانىد... هەندە (زىرىن خورشىد سەلىم، ۲۰۱۲، ۵۸)
- سەبارەت پىناسە يَا فۇنىمى زانايان ب چەند شىوه يەكان پىناسەكىرىيە. ب ئەقى
رەنگى ل خوارى دىاركىرى:
- ۱- (كىريستال) ل دۆر پىناسە يَا فۇنىمى دېزىت: فۇنىم بچوكتىرىن يەكە يە د
سىستەمى دەنگىيى زمانىدا ئەۋۇرى ل دويىت تىۋرا فۇنۇلۇجىيا
(Crystal, 1992, 228)
- ۲- (ماسيوس) دېزىت: فۇنىم بچوكتىرىن يەكە يَا دەنگىيىا جوداکەرە د زمانىدا.
(Mathews.P.H, 1997, 298)
- ۳- (جۆرج يۆل) دېزىت: ھەر يەكە يەك ژ دەنگى، كو بشىت واتايى د زمانىدا
بگوھۇرىت دېزىنى فۇنىم. (Yule.G, 2006, 44)
- ۴- (فېنچ) د پىناسەكىرنا فۇنىمدا دېزىت: فۇنىم بچوكتىرىن يەكە يَا دەنگىيە و شىان
ھەيە جوداھىيى د ناقبەرا دوو پەيقاتدا بىكەت، ئانكۇ ب گوھۇرىنا فۇنىمى گوھۇرىن د
واتايى پەيقيىدا پەيدادبىت. (Finch.G, 2000, 60)
- ۵- (كانتفورد) سەبارەت پىناسە يَا فۇنىمى دېزىت: فۇنىم بىرىتىيە ژ يەكە يىن بچوكتىن
ل دويىت ئىك هاتى يىن جياواز د ناف فۇنۇلۇجىيا زمانىدا.
(Catford.J.C, 2001, 187)
- ژىلى ئەقان پىناسە يىن ل سەرى زانايان چەندىن دىتن ل سەر فۇنىمى ھەنە ل
خوارى دى بەحسى ئەوان دىتنان كەين:

-دیتنا (دانیال جونز) ی:

(جونز) دیښت کو فۆnim خیزانه ک یان گرۆپه ک ژ دەنگىن وەکەھە قە ژ ئالىسى تاپىھە تەندىيانقە و نېزىكى ئېكىن ژ ئالىسى بلىقىرىن و گوھلىيۇونىقە د ھە زمانەكىدا و ب دیتنا ئەوى ئەو دەنگ جەھى ئەوان د پىكەتىدا ئالوگور نابىن و د ھە زمانەكىدا تاپىھە تەندىسيئەن وەکەھە قە ھەنە و وەکەھە قى ل دەف ئەوى چىدىبىت ئاڭسوستىكى (فيزىكى) بىت يان ئورگانى بىت. (أبوالسعود أحمد الفخرانى، - ۱۲،

-دیتنا (ئەدوار ساپىر) ی:

ئەف دیتە د (قوتابخانە يا عەقلى دەرروونى) دا دھىتە نواندىن، کو دیښت، فۆnim ئېك دەنگە، کو وىنەيەكى زەينىسى رپوت ھەيە، کو ئاخىقتىكەر دشىت د مىشكى خۇدا ئامادە بىكەت و بى ئاگەھى د ئاخىقتى خۇدا بلىقىدكەت، بەلى دېيت د جىبەجىكىن ئەقى وىنەيى زەينىدا سەربىكە قىت و ب دەنگەكى راستەقىنە دەربرىنى ژى بىكەت و چىدىبىت د ھەندەك دۆخىن دیدا سەرنەكە قىت، کول قىرى ھەولددەت نېزىكتىرىن دەنگى بۇ ئەقى وىنەي بىشىت، خۇ ئەگەر ب تەمامى ژى نواندىن ئەوى نەكەت. (أبوالسعود أحمد الفخرانى، - ۱۲)

-دیتنا (تروپىتسکو) ی:

ئەف زانەيە دیښت، کو فۆnim بچويكترىن يەكەيىن زمانىنە، کو ب پىكا ئالگۆركەرنى دشىت بەيقەكى ژ بەيقەكە دى جودابىكەت، (تروپىتسکو) ی فۆnimان پىناسە دەكت، کو ئەو يەكەيىن دەنگىنە، کو دشىاندا نىنە بۇ يەكەيىن دەنگىيىن دى د ناف زمانەكى دياركىridا بەھىنە دابەشكىرن. (أبوالسعود أحمد الفخرانى، - ۱۳)

-دیتنا (یاکوبسون) ی:

دیتنا (یاکوبسون) ی نیزیکی دیتنا (تروبتسکو) یه، (یاکوبسون) دبیریت: فونیم یه که یه کا پیکهاته یه و دشیاندا نینه بُو یه که یه کا بچویکتر بهیته که رنگردن و فونیم ژ سیماین پیکهاته یی پیکدهیت و فونیم ژ فونیمین دی جودادکهت ول دویش ئه قی بُو چوونا پیکهاته یی، فونیمی شیان هنه بُو سیماین جوداکه ر بهیته شرۇفەکرن و ھکو: کپ، گر، لیف... هتد. (سامی عیاد حنا و آخرون، ۱۹۹۷، ۱۰۲)

-دیتنا (بلومفیلد) ی:

ئەف زانایه دبینیت، کو فونیم بچویکترین یه که یین دەنگیین جوداکه رن، کو ب کاری جوداکرنی د ناقبەرا واتایین پەیقاندا را دین و (بلومفیلد) جەختى ل سەر ھندى دكەت، کو فونیم دەنگ نین، بەلكو سیماین دەنگىنە، کو ئاخىتنىكەر دشىت ب ریکا راھىنان و شارەزايىا زمانى بەرھەمبەھىنەت و د دەوروبەرى دەنگىن ئاخىتنى يىن راستەقىندا بىناسىت. (أبوالسعود أحمد الفخرانى، -، ۱۳)

-دیتنا (توادل) ی:

ئەف زانایه دبینیت، کو فونیم چ ھەبۈون نین، نه ژلایي ئورگانىقە و نه ژلایي عەقلېشە، بەلكو ئەو بىتىيە ژ یه کە یا ئاشۇپىيا دەستكىرد (أبوالسعود أحمد الفخرانى، -، ۱۳)

ل دوماهىكى پىدۋىيە بىزىن کا بۆچى فونیم ب گەلەك شىوازان ھاتىيە پىناسەكىن، ئەۋرى ژبەر ئەغان خالىن ل خوارىيە:

۱- ھەبۈونا قوتا بخانە يىن جىاواز ل دۆر پىناسە كرنا فونیمی

۲- ھەبۈونا چەند زانایان، کو ھەر ئىك ژئەوان ل دویش دیتنا خۇ پىناسە يا فونیمی

كىرىيە.

لى ل گەل ھندى ئەم دشىيەن بىزىن: فونیم بچوکترین یه کە يا زمانىيە و د ئاستى فوننۇلۇجىيىدا بكاردەيىت و دېيتە ئەگەر گوھۇرىنا واتايى د جووتوكە ياندا.

-شروعه کرنا فونیمی:

زارا فی شروعه کرنا فونیمی phonemic analysis بۆ زمانه کی دیارکری بریتیه ژ دهستنیشان کرنا سیما یین جودا که ر بۆ هر ده نگه کی یان ڤه گو پین ده نگی ئه وین ل گەل دهین و ئەركی واتاییسی ھر ده نگه کی دهستنیشان دکەت. (سامی عیاد حنا و اخرون، ۱۹۹۷، ۱۰۲-۱۰۳) بۆ نموونه د شروعه کرنا ده نگین زمانی کور دیدا، د نموونه یین (برین، پرین) دهیته دیتن، جودا ھی د ئیک جهیدا ھە یە و ئە وژی ده نگین /را، اپان/ ئەف ده نگه واتایا پە یقا ئیکی ژ پە یشا دی جودا دکەت، ئە ڦجا ئەف ھەر دوو ده نگین جودا که ر دبنا دوو فونیم د زمانی کور دیدا. ئە وژی: /را، اپان/

ھە روہسا د شروعه کرنا یە کە یین ده نگیدا، ده نگین رەخ و دۆر دبیتە ئە گەر د بلیچکرندادا سیما یی ده نگی بھیتە گوھورین (سامی عیاد حنا و اخرون، ۱۹۹۷، ۱۰۳)، ھەر وە کو ژگری ببیتە کپ یان بە رۆفاڑی، بۆ نموونه ل دەمی [چ] ل بھری یان ل پشتی [ب] اگر بھیت ب کپی دهیته بلیچکردن، ئانکو دبیتە [پ] وە کو:

- چ بینم → چ پینم

- بچینە ← پچینە.

ئە ڦجا دهیته دیتن، کو شروعه کرنا فونیمی گرنگیی ب وە سفکرنا یە کە یین ده نگی یان فونیمان ددهت، ل سەر ئە وی بنه رەتى، کو ھە ر فونیمه ک بربیتە ژ کۆمە کا سیما یان، کو فونیمه کی ژ یا دی ب کیمیقە د سیما یاه کیدا جودا دکەت. ھە روہسا گرنگیی ب وە سفکرنا پە یوه ندیبا ھەر پە یقه کی ب یین دی د ناف رسته ییدا ددهت، ئە وژی ژئالیبی سیستە می ده نگیی زمانی قە. بۆ نموونه د زمانی ئینگلیزیدا ھەر دوو پە یقین: give و him و بلیچکرنا مە بۆ ئەوان دبیتە/givam/ (سامی عیاد حنا و اخرون، ۱۹۹۷، ۱۰۳) ھە روہسا د زمانی کور دیدا پە یقین (بھری خۆ بده ئە وی) و د لیچکرندادا دبیتە/بە خدی/.

-ههمه جوړیا چاره سه ریسین فونیمی:

ګرنګ ل ټیری ئه وه، دووپاتیسی ل پاستیکه کې بکهین، ئه وژی ئه وه، ئه دشین ب شیوه یه کې دووباره کری ب هنده ک ده نگین جیواز ب پیکهاتا فونیمی د زمانیدا پابن ئه ډ چاره سه ریا هه لبشارتی ئیکه ژ چاره سه ریسین ګونجای، کو ب ریکا ئه وی دشیاندایه شروقہ کرنا فونیمی بهیته دانان ئیک ژ چاره سه ریسین دی ئه وژی دابیشه یا فیرکرنا زمانیه بو دهسته یه کا دیارکری ژ بیانیا، کو ګله ک جاران ل ټیری پیدافی ب دیارکرن و شروقہ کرنا فونیمی د بن هه روہسا جیوازی د نافہ بردا زماناندا پیدافیه کو بهیته دیارکرن چاره یه کا دی کو دبیت یا ګونجای بیت، ئه وژی دابیشه یا بکارهینانا شروقہ کرنا فونیمیه. وه کو بنه ره ته ک ب پاسایه کا رېنټیسی، کو پېړابووتن چفاکی کو پیدافیه ب برچاف بهیته وه رگرن، ئه و ژی (په یوہندیا خەلکیه ل ګهل و هلاتین دی ئه وین نه ریتین رېنټیسی یېن دیارکری ههین) (Gimson.A.C,1980, 50)

-پیکهاتین فونیمی:

پیدافیه پرسیاره ک بهیته کرن، ئه وژی ئه وه کو پیکهاتین فونیمی چنه؟
د به رسق دانا ئه څی پرسیاریدا دوو سه مت یان ئاراسته هه نه، یا ئیکی دبینیت، کو پیکهاتین فونیمی بریتینه ژ ده نگان - sounds، ئه څجا ل ټیری فونیم وه کو ئه وی جوړیه ئه وی کو د بندلا لایه نین ئه وی کومدبن؛ بهلی سه مت یان ئاراسته بی دووی دبینیت، کو پیکهاتین فونیمی بریتینه ژ سیما یېن ده نگیبین جوداکه ر distinctive features یان خروقہ بونه ک ژ سیما یېن بلیغه کرنی ل ټیری فونیمی تایبه تمہندیبین تاکانه هه نه و ژ فونیمین دی جودا دبیت. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۱۸۳)

د دوختی ئیکیدا ئه ن GAM دی تشه کې ماددی بیت یان ده نگه ک بیت کو جاره کا دی دی دشیاندا بیت بېړه ګه زان یان پیکهاتان بهیته شروقہ کرن. بهلی د دوختی دوویدا، سیما یه که یان چهوا یه کا بلیغه کرنی کو ب تنی چ هه بون نینه، بهلکو سه رب هنده ک سیما یېن دیغه یه، کو ده نگی زمانی دروست دکه ت. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۱۸۴)

-تیورا فونیمی د نافبهر لایه‌نگرو په‌تکه راندا:

ئاشکه رایه ل ده می زارافه‌ک يان هزره‌کا نوی په‌یدادبیت، ل دهستپیکی لایه‌نگرو په‌تکه دی بۆئه‌وی هه‌بن، ئەف چنده ژی د بیاھی زمانقانییدا، ل ده می زارافی فونیم په‌یدابووی هاته باسکرن.

زمانقانین لایه‌نگر بۆ په‌یدابوونا تیورا فونیمی دی‌بین، کو ئەف فەدیتنا زمانی کۆپیتکه که فەکولینین زمانی گەھشینی د ئەفی بواریدا زانا (کریمسکی) دبیزیت: فەدیتنا فونیمی ئیکه ژ گرنگترین دهستکه قتین زمانقانیی ب دهسته‌هینای. هەروهسا دیاردکه‌ت، کو ئەف فەدیته بەرامبەری فەدیتنا وزه‌یا ئەتومییه، چونکی ئەف فەدیته د بیاھی زمانقانییدا بwoo ئەگه‌ری په‌یدابوونا شۆره‌شەکی د هزا زمانیدا، هەر وەکو فەدیتنا وزه‌یا ئەتومی بwooیه ئەگه‌ری په‌یدابوونا شۆره‌شەکی د زانستین تەکنیکیدا. هەروهسا (دانیال جونز) ئیک ژ ئەوان سەرکیشان بwoo ئەوین پشتەقانیا تیورا فونیمی کری و ئەوی گەله‌ک ل دۆر فونیمی پیشکیشکر، داکو بەربەلاقی بۆ ب دهسته بهیت، ئەوی ئەف چەنده د په‌رتتووکین خۆدا و د وانه‌گوتنا خۆدا بەرجه‌سته‌کربوو. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۱۶۵-۱۶۶)

بەلی په‌تکه ر و په‌خنه‌گرین لسەر ئەفی تیوری، پتريا ئەوان ژ قوتا بخانه‌یا لەندن يا زمانی بون و سەرکیشی ئەوان (Firth- فیرس) بون. ئەوان هەولدا جیگرکی ل جەھی ئەوی بین (فیرس) دبیزیت: ئەم چ يەکان يان بەشەکی يەکی نابینین، کو ئەم ب فونیم نافبکه‌ین هەروهسا شروقەکرنین جیاوازین نه باش بۆ تیورا فونیمی هاتینه پیشکیشکرن (Sounds and Prosodies) ل سالا ۱۹۴۸ ز فەکولینه‌ک ب نافی (فیرسی) بەلا فکر، دهیتە دیتن ئەوی زارافی دەنگ سەر ب زارافی فونیمی ئیخستیيە. هەروهسا (ئەبروکوبی) ژی تیورا فونیمی په‌تکه‌ت، چونکی زارافی فونیم تیکله‌لی و تیکچوونی ل دەف خەلکی په‌یدادکه‌ت و وەل خەلکی دکه‌ت، وەسا هزربکەن، کو ئاخفتەن ب شیوه‌یی فونیمان پیکدھیت، کو نواندنا پارچە‌یین ژیکجودا دکه‌ت و ئەف رویناده‌ت و ئەو دبیزیت: گومان هەیه، کو فونیمی مفایه‌ک هەبیت. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۱۶۶-۱۶۷)

-جۆرین فۆنیمان:

ب شیوه‌کی گشتی فۆنیم دابهشی دوو جۆران دبن، ئەۋۇزى ئەقەنە:

-فۆنیمین سەرەکى-Primary phoneme:

مەبەست پى ئەو يەكىيا زمانىيە ئەواڭو دېتە پىشكەك ژ يەكىيا زمانىيما مەزنتىيان ئەو رەگەزە ئەواڭو دېتە پىشكەكاسەرەكى ژپەيىچى وەكوا/ب/، /ت/ ... هەندى (أبوالسعود أحمد الفخرانى، -، ١٤) ئەف جۆرە ب ناڤى فۆنیمین كەرتى ژى دەتىه بناۋىكىرن ژئەقى جۆرى فۆنیمان زنجىرە يَا ئاخىقىنى ئەوا ئاخىقىن پى دروستدىت پىكىدھىت و ئەف فۆنیمە بىرىتىنە ژ فۆنیمین قاول و كۆنسۇنانت. (سامى عياد حنا و آخرون، ١٩٩٧، ١٢٤) ئانكۆ ئەو زنجىرە يَا ئاخىقىنى ئەوا ژ دەنگىن قاول و كۆنسۇنانت دەتىه بلىقىكىرن، كۆ دشىاندا يە بەھىتە كەرتىكىن و ئەفە پارچەيىن ئاخىقىنى پىكىدھىنەت. (سامى عياد حنا و آخرون، ١٩٩٧، ١٣٥)

فۆنیمین كەرتى^(١) دابەشدىنە سەرە:

-فۆنیمین قاول-Vowel phonemes :

ئەو فۆنیمن ئەۋىن ل دەمى دىركانىدا ئەوان پىكا باى ناهىتە گىرتن ئەوى ژ سىيەن دەردەكەۋىت و قاول ھەمى دەگەن دەزمانى كوردىدا ھېزمارا ۋاولان (٨) ن. ئەۋۇزى ئەقەنە: (ا، وو، ۋ، و، ئ، ئى، ھ، بىزىزىكە)

د زمانی کورديدا فۆنيمین بزوین ژلایی هیزیشه ب ئەقى ره نگىنه:

ز ئەقى چەندابوري دياردبىت، كوشاللا (ئ) بېھىزلىكىن فۆنيمه د زمانى کورديدا و
فۆنيما بزرۇكە بېھىزلىكىن فۆنيمه. ئانکو فۆنيمین ئاول دابەشىنى سەر ئاوللىن بېھىز(كورت)
و بېھىز(درىش)، ب ئەقى ره نگى ل خوارى:

۱- ڦاولين بهيز(کورت):

ئه و ڦاولن يين (دهمي) د بليقىكرا ئهوان دهيته مه زاختن بى دريڙ نينه، به لکوي گورته، لهوا ب ڦاولين کورت يان بهيز دهينه بنا فكرن. د زمانى کورديدا ڦاولين کورت يان يين بهيز ئه فنه: (و، ه، بزر و كه (ن)).

۲- ڦاولين بهيز(دريڙ):

ئه و ڦاولن يين (دهمي) د بليقىكرا ئهوان دهيته مه زاختن بى دريڙه، ئانکو بى کورت نينه، لهوا ب ڦاولين دريڙ يان بهيز دهينه بنا فكرن. د زمانى کورديدا ڦاولين دريڙ يان يين بهيز ئه فنه: (ي، ا، و، وو).

ب- فونيمىن کونسونانت-Consonant phonemes:

ئه و فونيمىن ئه وين ل دهمي در کاندنا ئهوان پيڪا باي دهيته گرتن يان ئاسته گه دكه فنه د پيڪا ئهواندا ئه وين ڙ سيهان دهين، ئه وژي ب پيڪا ئيلك يان چهند ئهندامين ئاخفنتى و کونسونانت چيدبيت گرپن يان كپ بن د زمانى کورديدا هئمارا کونسونانتان (28) ن. ئه وژي ل گهل هر دوونيمچه کونسونانتان. ئه وژي ئه فنه: (ب، پ، ت، د، ج، چ، خ، ر، پ، ز، س، ش، ڙ، ع، غ، ف، ق، ك، گ، ل، ڦ، م، ن، ه، و، W، ي). و هکو ل سهري هاتييه ديارکرن، کونسونانت دبنه كپ و گر ب ئه فى پهنجي ل خوارى:

- فونيمىن کپ (بيڙي)- Voiceless :

په رده يين دهنگي ناله رزن د زمانى کورديدا فونيمىن کپ ئه فنه: (پ، ت، ح، خ، چ، س، ش، ف، ق، ك، ه).

- فونيمىن گر(ڙيدار)- Voiced :

په رده يين دهنگي دله رزن د زمانى کورديدا فونيمىن گرپن کونسونانت ئه فنه: (ب، د، ج، ر، پ، ز، ڙ، ع، غ، ف، م، ن، ل، ڦ، گ).

ج- فونیمین نیمچه کوئنسونانت—semi consonant :

به ری ئەم بھیین به حسی پیناسه یا دەنگین نیمچه ۋاولى semi vowel بکەين، پىدھييە ئەوی چەندى بزانىن، كو ھندهك زانايىن دەنگى زاراھى نیمچه کوئنسونانت— semi consonant ژى بۇ ھەمان مەبەستى بكاردھىن ئانكى نیمچه ۋاول و نیمچه کوئنسونانت ھەر دووئىكىن

نیمچه ۋاول يان کوئنسونانت دېنە کوئنسونانت و ل دەمى دھىنە بەرھە مەھىنان چ گرفت يان ئاستەنگ ناكەفە د رېكا بایدا ئەوی ژ سىيھان دھىت، ئانكى وەكى ۋاولانە. (gramly.s and patzold. K.m ,2004,69) كريستال دياردكەت، كو نیمچە ۋاول يان نیمچە کوئنسونانت ئەو زاراھە د ناھ پۆلينكىرنا دەنگىن کوئنسونانتدا دھىتە بكارھىنان ھەف زاراھە ئاماژەيى دەدەتە ئەوان دەنگان ئەوین وەكى کوئنسونانتانقە نىن وەكى: ۋاولان ئەو سىمايىن فونەتىكى، ئەوین گرېدai ب سروشتى کوئنسونانتانقە نىن وەكى: گىتن و پاوهستانى، بەلى ل گەل ھندى جۇرى نیمچە ۋاولى ژلايى فونەتىكىقە ۋاولن (Crystal.D,1988,) ھەروەسا ماوهىي نیمچە ۋاولان كىمترە ژ وەكەھە قىن خۆيىن ۋاول 274 ئانكى ژ ئەقى پیناسەيى دياردبىت، كو نیمچە کوئنسونانت د چىبۇونا خۇدا ۋاولن و د كاركىنيدا کوئنسونانتن د زمانى كوردىدا نیمچە کوئنسونانت دوونە، ئەۋرى ئەقەنە: (و-W, ي-Y).

ژ ئەقى چەندى ل سەرى دياردبىت، زمانى كوردى (36) فونىم ھەنە و دشيانادا يە ب ئەقى رەنگىن ل خوارى فونىمین زمانى كوردى دەستىيشان بکەين:

ھەزما ر فۇنىما	فونىمین نوى	فونىم	جووتوكە
13	ب، د، خ، س، ك، ج، م، ش، (ى-إ)، (و-W)، ھ، غ، ژ.	ب، د، خ، س، ك، ج، م، ش، (ى-إ)، (و-W)، غ، ژ.	بار، خار، سار، كار، چار، مار، شار، يار، وار، هار، غار، ژار
3	ف، گ، ز	ف، ژگ، ز	قىان، ژيان، گيان، زيان

2	و، ۋ	و، ۋ	پ، پېز
2	ك، پ	ن، م، ك، خ، د، پ	ئىر، مىر، كىر، خىر، دىر، پېز
2	ل، لـ	ل، لـ	چل، چـل
1	ج	ج، جـ، د	جل، چـل، دـل
1	ت	ب، ت، كـ	با، تا، كـا
-	-	ب، پـ	بـهـر، پـهـر
1	ع	ش، عـ	شـير، عـير
1	حـ	حـ، كـ	حـهـفت، كـهـفت
2	فـ، قـ	فـ، قـ	فـهـر، قـهـر
2	وـو، وـ	وـو، وـ	كـوـورـكـ، كـوـرـكـ ⁽¹⁾
1	ۋـ	ۋـ، وـوـ	بـوـ، بـوـوـ
4	اـ، ئـ، ئـ، ھـ	اـ، ئـ، ئـ، ھـ	دارـ، دـيـرـ، دـهـرـ
1	(i)	(i)، وـ	نـكـ، نـوكـ
36			

⁽¹⁾ (كـوـرـكـ)، بـ وـاتـياـ چـالـ دـهـيـتـ، ئـانـكـوـ(حـفـرـهـ)، بـلـيـ (كـوـرـكـ) بـ وـاتـياـ عـهـبـاـ دـهـيـتـ، كـوـزـهـلامـ لـ دـهـمـىـ سـهـرـمـايـ بـكـارـدـهـيـنـ وـدـهـاـقـينـ سـهـرـمـلىـ خـوـرـ

دیسان فونیمین که رتی دابهشی ئەفان جۆران دبن:

أ- فونیما ساده: ئە و فونیمه ئەوا ب تنىڭ دەنگى پىكدهیت. وەکو فونیما/ت/ يان/ب/... هتد. هندهك دېزىنە ئەقى جۆرى، فونیما سەرەكى و پىريا فونیمان سەر ب ئەقى جۆریقەنە.

ب- فونیما لىكداي: ئەف فونیمه ژ دوو دەنگان يان پىر پىكدهیت. وەکو دېفتونىڭ و سريفسۇنگى^(۱). فونیمین لىكداي د زمانىدا د سنوردارنى.

ج- فونیما جىگىر: ئە و فونیمه ئەوا ب ئىلك رېك د ھەمى دىالىكتىن زمانىدا دھىتە بلېڭىرن وەکو: م، ن، ب... هتد. / د زمانى كوردىدا.

د- فونیما خۆگوھۆر(نەجىگىر): ئە و فونیمه ئەوا بۇ فونیمهكا دى د دىالىكتىن جياوازىن زمانەكىدا دھىتە گوھۇرىن (محمد على الخولى، ۱۹۹۰، ۶۴) بۇ نموونە فونیما /ك/ د دىالىكتا ناقە راستدا دېتىه/چ/ ئەگەر پشتى ئەوي فونیما/ى/ هات.

ھ- فونیما دايىك: فونیمهكا رەسەنە، كو بۇ شىوه يىن جياواز د ناف دىالىكتاندا دھىتە دابەشكىن (محمد على الخولى، ۱۹۹۰، ۶۵) وەکو فونیما/س/ د كوردىدا، كو ب شىوه يىن [س، ص] د ناف دىالىكت و شىوه زارىن كوردىدا دھىتە بلېڭىرن

و- فونیما مۇرفۇلۇجى(مۇرفۇفونىم): ئە و فونیمه ئەوا ل گەل فونیمین دى مۇرفىيمەكى پىكدهينىت. بۇ نموونە /S/ كارى فونىم و كارى مۇرفىما كۆمكىنى د پەيغا (books) دا دكەت. (محمد على الخولى، ۱۹۹۰، ۶۵) ھەر وەسا د زمانى كوردىدا /ى/ كارى فونىم و مۇرفىما نىقسى مى د پەيغا (ژنكى) دا دكەت.

س- كرۇنیم-chroneme: (كرۇنیم يان فونیما دەمى) فونیما درېشىيە، ئەۋىزى برىتىيە ژ درېڭىرنا د دەنگىدا و دېتىه ئەگەر گوھۇرینا واتاپى. (محمد على الخولى، ۱۹۹۸، ۱۳۹) ئانكى كرۇنیم يەكەيەكاكا فۇرۇلۇجىيە ژ لاپى ئەركىفە را دېت ب راڭىرنا جوداھىيا د ناقەرا دەنگىن زمانىدا ژ ئالىسى ماھىي دھىتە مەزاختىقە، قاولىن كورت و

^(۱) بۇ پىزانىنان ل دۆر دياردەيا (دېفتونىڭ) و (ترېفتونىڭ) بىتىرە پېشىكى (۳) ژ ئەقى ۋەكەلىنى.

دریز باشترین نمودننه بۆ جوداھیا ئەرکی د ناقبەرا کرۆنیماندا د ناف زماناندا. وەکو زمانی عەربی و زمانین سامی وەکو: (قتل، قاتل). (رمزی منیر بعلبکی، ۱۹۹۰، ۸۹) دیسان د زمانی کوردیدا وەکو د نمودننیین: (ئاخشت، ئاخشت)، (ھەرفت، ھەرفت) دا دیاردیست. کو د ئەفان نمودننە یاندا ۋاولاکورت:/ بىزروكە:ا/ و ۋاولا دریز/ا/ يه.

گەلهك جاران ل دەمی بەحسى کرۆنیمی دھیتە كرن، بەحسى ئەلۇكىرۆنی ژى ل گەل دھیتە كرن. ل ۋىرى فەره زاراھى ئەلۇكىرۆن allochronе بىدەينە نىاسىن: ئەلۇكىرۆن جىڭىرەكە بۆ دریزاهیيا دەنگى زمانی، کو ئەرکى کرۆنیمی و واتايى پەيىشى ناگوھۆرت. ھەر وەکو دریزكىرنا دەنگى دوماھىكى د دېرا شعرا كلاسيكىدا. (رمزی منیر بعلبکی، ۱۹۹۰، ۳۸) وەکو:

اًگەر چ بولبول جەوهەری زاتى گولە

لى گولى رەونەق ژعەشقابولبولە". (مەلایى جزىرى، ۱۹۷۷، ۳۸۴)

زېرکو زۆریبە يا تەفعىلەن عىللە ب بىرگە يا دریز ب دوماھى دەھىن و ھەر ئەف تەفعىلەن د شعرا كلاسيكىدا ل دوماھىيا دېرا شعرى دەھىن، لەورا زۆریبە يا جاران بىرگە يا دوماھىيى د دېرىن شعرى ژيدا دریزدیست، خۇ ئەگەر ئەو بىرگە ل دويىش ياسايى ياكورت ژى بىت، وەکول خوارى دیاردیست:

گەر/چ/بول/بول/جەوهەری/زاتى/گولە

- ب - - - ب - - - ب -

فَا/عى/لَا/تون//فَا/عى/لَا/تون//فَا/عى/لون

لى/گو/لى رەو//نەق/ژ/عەش/قا//بول/بولە

- ب - - - ب - - - ب -

فَا/عى/لَا/تون//فَا/عى/لَا/تون//فَا/عى/لون

وەکو يا دیار پىدەقىبىو بىرگە يا دوماھىيى ل دويىش ياسايى د ھەر دوو نىقە دېراندا ياكورت با، بەلى زېر پىدەقىياتىبا شعرى ھەر دوو دریزبۇوينە، داکو بىنە(لون) ئانکو بۇوينە

بىرگە يىن دریز.

که واته پله بین دریزکرنی یین جیاواز دیشنى ئەلۆکرۇن و پېيوهندى د نافبەرا ئەلۆکرۇن و كرونيميدا وەكۈ ئەھوی پېيوهندىيە ئەوا د نافبەرا ئەلۆفۇن و فۇنيميدا
ھەى.(محمد على الخولي، ۱۹۹۸، ۱۳۹۰-۱۴۰)

ح-تونىم-Toneme: ئەقە بىرىتىيە ژخىزانەكى ئاوازەيان د زمانەكى ئاوازەداردا،
کو بۇ مەبەستىن زمانى دھىتە بكارھىنان خۆ ئەگەر ئىك تشت بىت و ئەندامىن خىزانى
دېشنى ئەلۆتون-allotones و گوهۇپىنا تونىمى د زمانى ئاوازەداردا ب كارى
گوهۇپىنا واتايى رادېيت. (محمد على الخولي، ۱۹۸۱، ۲۸۸) ئەق دىاردە ئانكۇ تونىم
يەكەيەكى ئاوازەدارا جوداکەرە كو د زمانىن ئاوازەداردا دھىتە بكارھىنان بۇ ژىتكەجوداکرنا
واتايىن پەيىشى ئانكۇ ئەق دىاردە يە ل سەر بىرگە بىن پەيىشى دەركەۋىت و واتايى پەيىشى د
زمانىن ئاوازەداردا دگوهۇپىت. هەر وەكۈ زمانى چىنى. (رمى منير بعلبکى، ۱۹۹۰، ۵۰۵)
ئەق دىاردە يە د زمانى كوردىدا نىنە.

۲- فونیمین لاوهکی- Secondary phoneme

فونیمین لاوهکی دیارده يه که يان سیما يه کی دهنگیه، کو واتایه ک د ناف ئاخفتنا پیکه گریدايدا هه يه و ئه قه نابیه به شه ک ژ پیکهاتا په يقی، به لکو ب تني دیاردیت و دهیته تیبینیکرن ل دهمی په يقہ کا دی ب خوّفه دگریت يان ل دهمی په يف ب شیوه کی تایبہت دهیته بکارهینان. (أبوالسعود أحمد الفخراني، - ، ۱۴) ئه ق جوره ب نافی فونیمین نه که رتی ژی دهیته بنا فکرن

(کریستال) ل دور ئه ق زارا قی دبیت: فونیمین لاوهکی (نه که رتی) زارا ق که د فونه تیک و فوتولوچییدا دهیته بکارهینان. ئه ق زارا قه ئاماژه بی دده ته کاریگه ریا دهنگی ل سه رزنجیره يا دهنگین ئاخفتتی و کو هیز، ئوازه، راوه ستانی (Crystal, 1988, 272) د فرهنه نگا (معجم اللسانیات الحدیثة) دا هاتیه کو مل ب ملی فونیمین سه ره کی، فونیمین لاوهکی ژی هنه، فونیمین لاوهکی بریتینه ژ سیما یین دهنگی یین زیده کو کاریگه ریسی ل سه رزنجیره يا دهنگین ئاخفتتی يان پارچه یین دهنگی دکه ت (سامی عیاد حنا و آخرون، ۱۹۹۷، ۱۳۵)

فونیمین لاوهکی يان نه که رتی چند ئه رک هنه، و کو:

۱- ئه رکی هله چونی: ئه ق ئه رکه ژ هه می ئه رکین دی دیارت، کو ئوازه مل ب ملی هنده ک سیما یین په ره زمانی، و کو ئاماژه یین لشی Kinesics کاردکن ژ بؤ دیارکرنا هه می جورین ده ریبنین هله چونی و کو: که يفحوشیی و په ریشانیی و رازیبونی و توره بیونی... هتد.

۲- ئه رکی سینتاکسی: ئه قه بریتیه ژ ئواز و هیز و راوه ستانی، کو ب روله کی گرنگ دیارکرنا جیاوازی یین سینتاکسی و مورفلوچیدا رادبن و کو دیارکرنا پرسیار، راگه هاندن، حیبه تی، ره تکرنی... هتد هه رووه سا رادبن ب دیارکرنا واتاین په يقی، ئه قجا چ واتایا فه ره نگی يان واتایا مورفلوچی بیت.

۳-ئەركى دياركىنا سيمايىن كەسا يەتىيى: ئەفه بريتىيە ژ رابونا فۇنىمېن لاؤەكى ب ئەوى ھارىكارىسى، كو دشياندا بىت كەسا يەتىيا ئاخىشتىكەرى بېتىه زانىن، ژ ئالىيى تەمن، رەگەز، جەھى ئاكنجىبۇوونى و چىنا جەڭاکى... هتد. (سامى عياد حنا و أخرون، ۱۹۹۷، ۱۳۵-۱۳۴)

پشتى فۇنىمېن سەرەكى و نەسەركى ھاتىنه نىاسىن، ل خوارى دى ھەولدهين د ئەقى خىستەيى ل خوارىدا جوداھىيى د نافبه رائەواندا بکەين:

فۇنىمېن سەرەكى	فۇنىمېن سەرەكى
۱- فۇنىمېن سەرەكى شيانا ھژمارتنى نىن.	۱- فۇنىمېن سەرەكى دشىن بېتىھەن ھژمارتن و ئەقان فۇنىمان دوماھىك بۆ ھەيە.
۲- فۇنىمېن سەرەكى د بەرچەستە نىن و بارى دەرروونى و دەرروبەر پۇللى د ھەمە جۆرىيىبا بىكارھىانا ئەواندا ھەنە.	۲- فۇنىمېن سەرەكى د بەرچەستە و كونكىرىتن و ب پىكاكا پىتان نواندنا ئەوان دەھىتە كىرن
۳- پىكھاتىيە ژ: ھىز، ئاوازە، راوهستانى... هتد.	۳- پىكھاتىيە ژ فۇنىمېن ۋاول و كۆنسۇناناتان. وەكۈ: /ى، /ە//ت، /ب، /ك... هتد.

-ئەركى فۇنىمى:

فۇنىمى چەند ئەركەك ھەنە. وەکو:

1-ئەركى فۇنۇلۇجى:

فۇنىمى ئەركەكى فۇنۇلۇجى ھەيە، كۈز جوداھىيا بلىقكىرنى دروستدىت، كوب (سيمايى بلىقكىرنى articulatoire) دەپتە بناۋەكىرن، كۆئەقە ب بىنەما يەكى پادىت، كۆ فۇنۇلۇجى پشتىبەستنى پىدكەت و ب ناخى (سيمايى تايىەت trait pertinent) دەپتە نىاسىن (عاصام نورالدين، ۱۹۹۲، ۶۹) بۇ نموونە: /ب/ار، /ك/ار، /د/ار...هەت، كوب پىكى سازگە يائەوان ژىكجودادىن. وەکو:

/ب/: + لېق، + پەقىن، + گۈز.

/ك/: + پەحنەكى نەرم، + پەقىن، + گۈز.

/د/: + ددان، + پەقىن، + گۈز.

2-گىرانا بەھا يەكى زمانى:

فۇنىم بەھا يەكى زمانى ژلايى ئاستىن جياوازقە پەيدادكەت. چ مۆرفۇلۇجى بىت يان سىيتاكسى بىت يان واتايى بىت (عاصام نورالدين، ۱۹۹۲، ۷۳) ئانكى فۇنىم زاراھەكە پەيچەكى ژ پەيچەكا دى جودادكەت، ل سەر ئاستى مۆرفۇلۇجى و سىنتاكسى و واتايى بۇ نموونە ئەگەر تەماشەي نموونەيىن: (ئافرەت، ئافرەتى) بىكەين، دى بىنەن زىدەكىرنا فۇنىما/ى/ ل سەر پەيچە دووپىي، كۆ جوداھىيەكە مۆرفۇلۇجى و سىنتاكسى و واتايى ل گەل پەيچە ئىكى پەيدا كىرىيە، چونكى (ى) د مۆرفۇلۇجييىدا مۆرفىمەكە رېزمانىيە بۇ نەفسى مىيە و د ئاستى سىنتاكسىدا بۇويە دىاركەر و د ھەمان دەمدە ژلايى واتايى ژىقە ژ پەيچە ئىكى جودا كىرىيە.

۳- ئەركى نىڭگەتىف و پۆزەتىف:

ئەركى فۇنىمى بى پۆزەتىف يان بى سەرەكى ئەوه ب دياركىنا واتايىن پىكھاتىن زمانى رادبىت. هەر وەکو د جۇوتۇكەياندا ئەف چەندە دھىيە دىتن (عبدالقادر عبدالجليل، ۲۰۱۰، ۹۹) وەکو: (كار، دار، بار... هتد). ئانکو د قىرىيەدا ئەركى پۆزەتىقى فۇنىمى د پروسىسا ئالوگۇرپەرنى جەھى پىكھاتەياندا دياردېيت. ب ئەۋىزىزلىكى ل خوارى:

كار ← /+ك، >-د، +ا، +ر/.

دار ← /-ك، +د، +ا، +ر/.

لى ئەركى نىڭگەتىف يان بى لاوهكى بى فۇنىمى ئەوه، ب ئەۋىز دەستنىشانكىرنى رادبىت، ئەوا ب پاراستنا جوداھىيى د ناقبەرا ئەغان پىكھاتاندا ژ ھەۋدو رادبىت.(عبدالقادر عبدالجليل، ۲۰۱۰، ۱۰۰) هەر وەکو د ئەغان نموونەيىن ل خوارىدا دياردېيت: (/ك/ار، /د/ار... هتد) ئانکو د نموونەيىن ل سەريدا، فۇنىمىن:/ك/ و /د/ ئەركەكى پۆزەتىف و بى نىڭگەتىف ھلگۈرتىيە.

-مهرجین دهستنیشانکرنا فونیمین:

بۇ دهستنیشانکرنا فونیمین هەر زمانەكى چەند مەرجەلەك ھەنە، كو پىدۇقىيە ل بەر چاڭ بەھىئە وەرگەرتەن ئەۋۇرى ئەقەنە:

أ-مهرجین گشتى:

1-پىدۇقىيە بۇ دهستنیشانکرنا فونیمین زمانەكى پشتىبەستن ب تىن ب ئىلك دىالىكتى نەھىتە كىرن. ئانكى دەقىت گشتىگىر بىيا دىالىكتان ھەبىت بۇ دهستنیشانکرنا فونیمان و دەقىت دەھمى دىالىكتىن زمانەكىدا ژمارە يا فونیمان ھندى ئىلك بىت.

2-پىدۇقىيە ئىلگىر تانا زمانى بەھىتە بەرچاڭگەرتەن و بەنەمايى ئابورى و زعىنەكىرنا دەم و وزەمى بەھىتە بەرچاۋوھەرگەرتەن، ھندى ژمارە يا فونیمان كېمتر بىت پەسەندىرە
3-ھەر زمانەكى تايىەتمەندىيە خۆ ھەيە بۇ دهستنیشانکرنا فونیمان و نابىت شىوهزارەل بىبىتە پىچەر و دەقىت گوھۇرپىنا واتايى ب رېكا فونىمەكى ھەمى شىوهزار و دىالىكتان ب خۆقە بىگرىت.(عەبدولوھەباب خالد موسا، ٢٠١٥، ٢٨٨-٢٩٢)

ب-مهرجین تايىەتى:

1-ل دويىش بەنەمايى دەنگىسازىسى پىدۇقىيە فونىم ئەو دەنگ بىت، كو شىانا گوھۇرپىنا واتايى ھەبىت. (عەبدولوھەباب خالد موسا، ٢٠١٥، ٢٩٢) وەك فونیمین:/د/ و /ت/ د نموونەيىن (داف، تاف) دا دياردېت.

2-ل دويىش بەنەمايى وشەسازىسى دەقىت فونىم د پىر ژ جووتوكەيەكىدا بىتە ئەگەر گوھۇرپىنا واتايى و دەقىت سەرجەمى جووتوكەيان ژ ھەمان دىالىكتەكى زمانەكى بن بۇ نموونە ب تىن جووتوكەيَا (دار) و (مار) بەس نىنە بۇ سەلماندىن ھەر دوو دەنگىن/د/ و /م/ وەك فونىم، بەلكو دەقىت د چەند جووتوكەيىن دىيىشىدا ئەف چەندە بەھىتە سەلماندىن. وەك:

(داف، چاف... هتد) ئەقە سەبارەت فۆنیما /د/. بۇ فۆنیما /م/ ئى وەکو جۇوتۇكەيىن: (مۇ، دېيۇ... هتد).

۳- ل دويىش بىنەما يى رىستەسازىيى دېيت ل دەمى كەقتن وەلە بىكارھىنانى دېيت فۆنیمیئن رەسەن بەھىنە نىاسىن و دشىاندا بىت بەھىنە راستەكىرن. (عەبىدۇلۇھاب خالد موسا، ۲۰۱۵، ۲۹۹-۳۰۱) وەكول دەمى دەھىتە گوتىن: (ئە نايىم قوتاخانى) ل فيرى گوھدار يان خواندەۋان ل دەمى گوھلىيدىت يان بخوينىت، ئىكىسەر دى زانىن: ئەش فۆنیمە نەھاتىنە گوتىن: /ز، ھ، ب/.

-ئەگەرین سەرھىلداانا زاراڭى فۆنیمى:

ل دۆرسەرھىلداانا زاراڭى فۆنیمى، چەند ئەگەر و ھۆكىارەنە وەك:

۱- بلىقىكىرنا دەنگىن زمانى ب شىوه يەكى جياواز، ھەروەسا ئەركى ئەۋان دەنگان يىن ھەممە جۇر ژەوان ئەگەران بۇون كۈزاراڭى فۆنیم پەيدا بىت.

۲- ھەستكىرنا ئاخىقتىكەر و گوھداران ب ھەزمارەكە دىياركىرى ژ شىوه يىن جياوازىن دەنگى، زىدەبارى ھەبۇونا ژمارەيەكە زىدە ژ دەنگىن بىسنوور و بىكارھاتى د گوتارا زارەكىدا. ئەگەرەكى دى بۇو، زاراڭى فۆنیم سەرھىلبدەت.

۳- گرېدانا ھزا فۆنیمى د دروستكىرنا ئەپەيدا ب داھىنانا نەيىسىنە لفابىيى، كۆ ئەقە د زمانىن رۇزئاڭا يىدا ھەبۇونا خۆ ھەيە. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۱۷۳-۱۷۱) و (عبدالقادر شاكر، ۲۰۱۲، ۳۳).

-گرنگی و مفایی فونیمی:

گرنگی و مفایی فونیمی دئه قان خالاندا دیارديت:

۱- فونیم هاریکاریي دکهت ژبو ديتنا نشيسينه کا هوير و ورد، ئه وژى ل دهمى بۇ
ھەر فونیمه کى، ھىما يەك دھىتە دەستىشانكىن.

۲- فونیم ئەركەکى واتايى دگىرىت، کو واتا ژئەنجامى فونیم و مۆرفىم و پەيىش و
رسەيان ب دەستقە دھىت.

۳- فونیم هاریکاریي دکهت ژبو فيربۇونا بلېڭىن زمانى بۇ
زمانى دووبىي)، ئه وژى ب پىكا بكارھينانا دەنگىن دروست ل جەھى ئەوان بى دروست.

۴- فونیم رادبىت ب فيربۇون و تىڭەھشتىنا سىتكاس و مۆرفۆلۈچى و ۋەكۆلىنىن
دىيىن زمانى. وەکو راڭەكىن دەندەك دايىشەيىن فەرەنگى ئەوین ژئەنجامى ھەبۇونا
پەيىش يان دەروازىن نىزىكى ئىك يان ھەۋاتايىن ئىك ب دەستقە دھىت، ئه وژى ژ
ئەنجامى گوھۇرينا فونیمه کى ل جەھى فونیمە کا دى. (أحمد محمد قدور، ۲۰۰۸، ۱۵۳-
۱۵۴) وەکو: (حال، مال).

۵- ئىك ژگرنگى و مفایيىن دى يىن فونیمی ئەوه رادبىت ب ئافراندنا ئەلغا يېيىن
ب رېكوبىك بۇ زمانىن جياواز. (عبدالقادر شاكر، ۲۰۱۲، ۴۲)

-تیورین فونیمی^(۱):

۱-تیورا عهقلی یان دهروونی:

تیورا عهقلی-mentalistic یان دهروونی-psychological بۆ (بدوان دى کورتنى) و قوتابیيّ ئەوى (سیربا) ديسان (تروبسكوى) و (ئەدوار ساپيراي دزفريت). (عبدالقادر شاكر، ۲۰۱۲، ۳۸)

ئەف بۆچوونه یان تیوره دېينىت، کو فۆنیم وينه يى عهقلیيە بۆ دەنگى، فۆنیم دەنگەكى ئايدىالييە و ئاخىتنىكەر ھەولددەت د بلىقىرىنىدا لاسايكىرنا ئەوى بکەت، لى ئەم د بەرھەمهىنان ئەويىدا ب تەمامى سەرناكەفيت. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۱۷۵) ئەفەزى بۆ هندى دزفريت، کو يا ب زەحەمەتە دوو دەنگىن دووبارەبووپىن ھەۋچەشىن بەھىنە بەرھەمهىنان یان ژبه ركارىگەرپىا دەنگىن رەخ و دۆرە یان ئەو دەنگەكى تاكانە يە و وينه يەكى زەينى ھە يە و ب ئىرادە ئاخىتنىكەر د مىشكى خۆدا ئاماذهەتكەت و ھەولددەت ب بى ئاگەھى د ئاخىتنىدا بلىقىكەت و د ھندهك بواراندا د جىيەجىكىرنا وينه يى دەنگىدا د بلىقىرىنىدا سەردەتكەفيت و د ھندهك بوارىن ديدا سەرناكەفيت، ئەفچا رادېيت ب ئاماذهەكىرنا نىرىكتىرين دەنگان بۆ ئەفەنە وينه يى و ئەفە وەكى تیورا ئايدىالييە ل دەف ئەفلاتۇنى (بسام مصباح أغمىر، ۲۰۱۶-۴۹)

بۆ ئەفە تیورى چەند كىيماسى ھەنە یان چەند رەخنە ئاپاستەئى ئەفە تیورى بۇوينە وەك:

أ- يَا ب سانەھى نىنە، ئەم تاقىكىرنىن كارەكى بۆ بەرجەستەكىرنا ئەفە دەنگى ئايدىالي دابىنەن

ب- بكارھىنان مەنھەجى دهروونى، واتايا هندى ددەت، کو زمانۋان، زانستى خۆ دكەتە بەشكەز زانستەكى دى. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۱۷۷)

(۱) د ناف ھندهك ژىدەرپىن زمانۋانىدا، زاراۋى (قوتابخانەيىن فۆنیم) ئى ل جەھى (تیورین فۆنیم) ئى بۆ ھاتىيە بكارھىنان

۴- تیورا مادی یان فیزیکی:

(دانیال جونز) سه رکیشیبا تیورا مادی یان فیزیکی physical دکهت، ئەوی پیناسه یا فۆنیمی کریيە، کو خىزانەك يان گروپەك ژ دەنگىن وەکھەفە ژ ئالىيى تايىەتمەندىيانقە و نىزىكى ئىكەن ژ ئالىيى بلىقىرىن و گوھلىييۇونىقە دەر زمانەكىدا و ب دىتنا ئەوی ئەو دەنگ جەھى ئەوان د پىكەتىدا ئالوگور نابن و د ھەر زمانەكىدا تايىەتمەندىيىن وەکھەفە ھەنە و وەکھەفى ل دەف ئەوی چىدېت ئاكۆستىكى (فيزىكى) بىت يان ئورگانى بىت. (عبدالقادر شاكر، ۲۰۱۲، ۳۹)

بۇ پتر تىڭەھشتىنا دىتنا (جونز) پىدەقىيە ئەو چەندە بەھىتە دياركىن، کو مەبەستا ئەوی ژ خىزانەك يان گروپەك فۆنیمان، ئەلۇفۇنىن ئىك فۆنیمیئە، نەکو دوو دەنگىن (فۆنیم) يىن جياواز. وەکو: /وو/ و /ۋ/ د نموونەيىن (بوو، بۇ) دا، بەلكو مەبەستا ئەوی ئەو، ل دەمى فۆنیمەكا وەکو /ب/ ل دەمى دەھىتە پىش ۋاولەكى يان كۆنسۇنانەتكى يان دەنگەكى دىسى جياواز، كول ئەقى دەمى وەکو ئىك نابن، چونكى ھەر ئىك ژ ئەوان جە و ژينگەھەك و سىمايەك تايىەت پىقە ھەيە.

پاشى (دى سوسىئىر) هات و سەركىشىبا ئەقى ئاراستەي كر و رەخنه يەك ل دۆر نواندنا نەقىسىنا دەنگان پېشىكىشىكەر و ل دوماهىكا ۋەكۈلەنە خۆگەھشتە هەندى، کو فۆنیم پېشىبەستى ب دوو پالپىتىن سەرەكى دکەت: ئەۋۇزى (لايەنى ئورگانى) و (لايەنى بەھىستىنى) نە و پېشىبەستن ب سالۇخدانان ئورگانى بۇ دەنگى ب پىكە ئەندامىن دەنگان بەس نىنە، بەلكو پىدەقىيە پېشىبەستن ب لايەنى بەھىستى ژى بەھىتە كرن، چونكى ۋەقى لايەنە نواندنا سىمايى بابهەتى راستەقىيە بۇ گوھلىيۇونى دکەت. (عبدالقادر شاكر، ۲۰۱۲، ۳۹)

پىدەقىيە ئەوی چەندى بىزىن، کو چەند رەخنه يەك ئاراستەي ئەقى تیورى ھاتىنە كرن:

أ- يا ب زەحەمەتە هندەك جاران بشىئىن وەکھەقىيا دەنگى د نافەرا خىزانىن فۆنیمەكىدا بىزانىن، چونكى ب زەحەمەتە بېيارى بىدەين، کو دوو دەنگىن زمانى وەکھەقىن

یان نه، چونکی دهنگ خودان سروشته کی لیکدایه، کو چیدبیت ژلایکیفه و کهنه قی ل
گهه دهنگه کی دی هه بیت و ژلایه کی دیقه بی جیاواز بیت.

ب-ته مومنزی د وکهنه فیبا ده نگیدا د نافهرا خیزانان فونیمه کیدا هه يه، چونکی يا
ب زه حمه ته ئه م ب هویری بشیئن پله يا جیاوازیسی ده ستیشا نبکه ين، ئه واکو دیته ریگر
دوو دهنگ ببنه سه رب ئیک فونیمیقه. (أحمد مختار عمر، ١٩٩٠-١٧٨)

٣- تیورا ئەركى:

د تیورا ئەركىدا functional پتر ژئاراسته يه کی هه يه. وکو:
أ- هندهك ژ ئهوان د شرۆفه کرنا فونیمیدا ئامازه يی ددهنه ئەركى ئهوى وکو
يەکە يەکا گونجاي بۇ دەربىننا ئەلفايىي و ژ ئهوان ژى (F.S. Wingfield)
دروستکرنا ئەلفايىي کا ئينگلىزى بۇ

ب- پتريا زانيان د شرۆفه کرنا فونیمیدا ئامازه ب ئەركى ئهوى بى سه رەكى د
جودا کرنا واتايىدا دان وکو گووتنا (ترنکا)ى، کو دېیزیت: هەر دهنگه کی شيانا ديتنا
گوهورپينا واتايى هه يه. ئانکو ئەف ئاراسته يه دېینىت، کو فۇنىم بچوپىكترىن يەکە يادهنگىيە
و ب رىكاكى ئهوى دشياندا يه جوداھىيى د نافهرا واتياندا بەھىتە كرن. (أحمد مختار عمر،
١٩٩٠) كەواتە دېتنىن تیورا ئەركى ژ دېتنىن تیورا فيزىيکى دجودانە، چونکى تیورا
ئەركى د پىناسە يا فونیمیدا جوداھىيى دېيختە د ناف واتايىدا. (بسام مصباح أغبر، ٢٠١٦،
٥١) بۇ نموونە د زمانى كوردىدا، دانانا [ص] و [س] ل جەھى ئىك و دوو نابنە ئەگەرلى
گوهورپينا واتايى، ژبهر هندى ناهىئە هەزماارتە دوو فونیمین جیاواز، بەلى ئەر دوو
دهنگ د زمانى عەرەبىدا دېنە ئەگەرلى گوهورپينا واتايى، ژبهر هندى د زمانى عەرەبىدا
ب دوو فونیمین جودا دەھىئە هەزماارتە

ديسان زانا (تروبتسکۆي) ب ئىك ژ پىشەنگىن ئەقى تیورى دەيىتە دانان، کو ل
قۇناغا درەنگ ئاراسته يا خۇ بۇ فونیمی كو خودان تىگە هەكى سايکولوجى (دەروننى) يە

گوھارت و ئەوی تەماشەی فۆنیمی، وەکو تىيگەھەکى زمانى كر و ب تاييەتى تىيگەھەكى ئەركى. (أحمد مختار عمر، ١٩٩٠، ١٨٠) ئەفجا فۆنیم ل دەف ئەقى زاناي پىكھاتىيە ژ پەگەزان يان يەكهىن دەنگى و پىك ناهىتە دان بەھىتە كەرتىرن بۇ يەكهىن دى د ناف زمانىدا.

ئەفجا ئەو بنەرهتى فۆنیم ل سەر دەھىتە دانان ئەۋۇزى لايەنى بلىقىكىن (ئورگانى) و گوھلىيۇونىيە، ھەروەسا ب ئەركى جوداكرنا ھەرپەيچەكى ژيا دى رادبىت. (أحمد محمد قدور، ٢٠٠٨، ١٤٦)

٤-تىورا تەجريدى:

ئەف تىورە بۇ زانايى ئەمرىكى (توادل)ى دزفرىت.(فۇزى حسن الشايب، ١٩٩٩). (١٦) ھەروەسا زانايى يابانى (جيمبۇ-Jimbo) و زانايى ئينگلizى (پالمهر-Palmer-Disan) (جۇز-Jones) ل دوماھىكىقا قۇناغا دارشتىن خۆ بۇ تىورا فۆنیمى پىشەۋانىيا ئەقى تىورى كر تىورا تەجريدى abstract دىيىنت، كو فۆنیمان سەربخۇيەكە تەواوژ سىمايىن دەنگىيىن پىچەگرىدای ھەيە. (أحمد مختار عمر، ١٩٩٠، ١٨١). ئەف تىورە دىيىنت: فۆنیمى دورھىلەكى (واقعەكى) مادى يان دەررونى نىنە، بەلكو فۆنیم يەكە يارپوت (ئەبستراكت) اھۇشەكىيە. (أحمد محمد قدور، ٢٠٠٨، ١٤٨)

ل گەل ئەقان تىور و بۇچۇونىن ل سەرى بۇ فۆنیمى، ھندەك زمانقان د پىناسەكرنا فۆنیمیدا ل دويىش بۇچۇونەك ژ بۇچۇونىن ل سەرى چۈوە و ھندەكىن دى بۇ پىناسە ياخىن فۆنیمى مەعا ژ دوو بۇچۇونان دىتىيە. ئانكۈ پىناسە يائەوان بۇ فۆنیمى تىيکەلىيەكە د ناقبەرا دوو تىوراندا وەكى: تىوارەكى و عەقلى يان عەقلى ل گەل تىورەكە دى پىدەقىيە ئاماژەيى ب ئەوى چەندى بىدەين، ھندەك زانايان ھندەك تىورىن دى بۇ فۆنیمى پىشكىشىكىنە. وەكۇ زانا (فرىمان تودايل)ى تىورەكە ئالۇز بۇ فۆنیمى پىشكىشىكى، كو ھەمى تىيگە و تىورىن بەرى ۋەتكىن، لى (تروبتسكۆ) بەرامبەر ئەوى و دىتىن ئەوى يىن مژاوى و منهجه جى ئەوى يى فەلسەفى راوهستا. ھندەك ۋەتكەلەران تىيگەھەشتەكە تايىھەت ژ تىورا (فرىمان تودايل)ى وەرگەت، كو ئاماژەيى ب ۋەتكىن تىيگەھى فۆنیمى دەدەت. (أحمد محمد قدور، ٢٠٠٨، ١٤٨)

-فۆنیم و دەنگك(فۆن):

د ئاستى دەنگسازىيىدا، گەلەك جاران ئەف زاراھە ل گەل ئىك دەھىنە گوتىن و گەلەك پەيوەندى ب ئىك و دووقە ھەنە و ھنەدەك زانا ل جەھى ئىك و دووبكاردەھىن، لى ئەگەر ب هويرى تەماشەي ئەقان زاراھان بکەين، دى بىنин جىاوازى د نافبەرا ئەواندا ھەيە، كول خوارى دى ھەولدەين، بەحسى ئەقان زاراھان بکەين (عەبدولسەلام نەجمەدين و شىرزاز سەبرى، ٢٠١٨، ٩٧)

ھەر وەكو ھاتىيە گوتىن، فۆنیم ئە دەنگە ئەوي دېتە ئەگەر گوھۇرىپىنا واتايى، ئانكۆ فۆنیم ئە دەنگە "ئەوین پەيغان ژ ئالىيى فۇرم و واتايىقە ژىكجودادكەت". (شىحە فارع وأخرون، ٢٠٠٦، ٨٠)

ل ۋىرى پرسىارەكا گەنگ دەھىتە كىرن، ئايا ھەمى دەنگىن زمانى فۆنیمن؟ بۇ بهرسەدانا ئەقى پرسىاري ئەف چەندە ژ پىناسەيا فۆنیمى دياردبىت و ئەم دشىين ل دويىش ئەوي پىناسەيى بىزىن: ھەمى دەنگ نابىنە فۆنیم، بەلى ھەمى فۆنیم دەنگن، ب تنى ئە دەنگ د زمانىدا دېتە فۆنیم ئەوي بشىت واتايى د پەيغاندا بگوھۇرىت. بۇ نموونە د زمانى كوردىدا [ص] دەنگ، بەلى نابىتە فۆنیم، چونكى نەشىت واتايى د ناف پەيغاندا د زمانى كوردىدا بگوھۇرىت. ل دەمى د جووتوكەياندا ل جەھى /س/ دەھىتە دانان، ئانكۆ ئەگەر ئەم بىزىن: (صەد، سەد)، (صال، سال)، (صۈر، سور)، (صار، سار) چ گوھۇرىنەك د واتايى ئەوان پەيغاندا پەيدانابىت، ژېر ھندى ئەم دشىين بىزىن: [ص] د زمانى كورىدا دەنگ، بەلى نابىتە فۆنیم، چونكى نەشىت واتايى بگوھۇرىت، ئەقە ژلايەكى دېقە، ئەف دەنگە د نېيىسينا كوردىدا ھەبۇونا خۇنىتە و چ شىوه د ئەلفايىدا كوردىدا بۇ نەھاتىنە دانان و د ژمارەيە كاكىما پەيغاندا بكاردەھىت، ئەگەر بەھىتە بەراودكىن ل گەل/س/، لەوا ل جەھى ئەقى دەنگى /س/ دەھىتە بكارھىنان و واتايى د جووتوكەياندا ل گەل دەنگىن دى دگوھۇرىت. وەك (سەر، دەر، بەر... هەت)، لەوا /س/ فۆنیمە د كوردىدا و [ص] دەنگە.

جیاوازیه کا دی د ناقبہ را فونیم و ده نگیدا هه یه، کو ده نگ، گریدای پروفسیسا بلیشکرن و وه گرتنيه و یه که یا ئاستى فونه تيکيي، لى فونیم یه که یه کا ئاستى فونولوجيي و یه که یا نه به رجه سته یه د ناف ميشكيدا و ب رېکا پيتنى نواندنا نه وي دهیته کرن شروقہ کرنا ده نگسازيسى نواندنا دوو ئاستان دکهت، ئاستى ئىكى ئاستى كونكريته، کو فونه، لى ئاستى ئېستراكت فونیمه. (Gifgerich.Heyr.J, 2000, 31) ئەقجا بۆپتر ژيکجودا کرنا (فونیم و فون) ئى پىدفييە بىزىن: ده نگسازى دوو ئاستان ب خوقە دگريت، ئاستى (كونكريت) و ئاستى (ئېستراكت)، یه که يىن ل سەر ئاستى ئېستراكت (فونیم) ن، ھەر دەمەكى ئەق یه که کە قىته سەر ئاستى (كونكريت) ئانکو ھاتنه بلیشکرن دى بىنے (فون). (کەسەر ياسىن مەممەد، ۲۰۰۹، ۱۲).

-فونیم و پیت^(۱):

گلهک زمانقان جوداھیی د نافبەرا فونیم و پیتیدا ناکەن و ب دیتنا ئەوان ئەف
ھەر دوو زاراھە يەكسانن بۇ ھەقدوو، چونكى ئەو دېئن، پیت نواندنا فونیمی دەكت،
چونكى فونیم يەكە يەكا نەبەرجەستە و رووتە و د ناف میشکیدا يە و ب رېکا پیتى دەيتە
نواند.

بەرى ئەم بچىنه د ناف باھەتى (فونیم و پیت) يىدا، پىدفييە بزانىن پیت چىيە؟ پیت -
يان Graph Letter زاراھە كە ژ لايى هندهك زمانقاناقە دەيتە بكارھينان بۇ ئاماژە كرنا
بچويىكترين سىگمېتتا جوداکەر د درېئىيا نېيسىن يان تايپكىرىنىدا، كۆوكەھەقلى لگەل هزرا
فونى د فونەتىكىدا ھەيە. وەكۈگراف يان پېتىن (t, h, e). (Crystal, 1988, 143) د
(معجم مصطلحات اللغوية) دا ھاتىيە، كۆگراف يان پیت وينەسى گرافىمېي ئانكۇ
سىگمېتتا نېيسىنى يَا بچويىكە، ئەواكۇ نواندنا (گرافىمى)^(۲) د رېنۋيس يان چاپىدا دەكت.
(رمى مىنیر بعلبىكى، ۱۹۹۰، ۲۱۹.)

فونیم ھەر وەكۈھاتىيە دياركىن يەكە يەكا فۇنۇلۇجىيە، كۆھۈمارەكاكى زۆر ژ شىوهين
دەنگى دىبنداكۆمدىن، لى پیت وينە يان شىوهىي نېيسىسى فونىمېي يان ھىمايە بۇ نىشاندنا
فونىمەكى. (بسام مصباح أغبر، ۲۰۱۶، ۵۵).

(۱)- سەبارەت (دەنگ و پیت) ئى، هندهك جاران پىتهكى دوو يان سى دەنگ ھەنە وەكۈ(ت)، جار ب ئاسايى،
جار ب سەڭى و جارزى ب گرانى دەيتە بلىقىرن، ھەروەسا هندهك جاران دوو پیت ب ئىتك دەنگى دەركەقىن،
ئەف چەندە دزفرىتەق بۇ ئەگەر ئېڭىھەتەن و كارىتىكىرنا دەنگان ل سەر ئىتك د ناف زنجىرە يان بۇ
ئەگەر دىايىنكەت و شىوهزار و دەقۇكىن جىاواز دزفرىت. بۇ نەمۇونە بلىقىرنان [ن] و [گ] د پېغا (رەنگ) دا د ناف
شىوهزارى سليمانىيىدا يان ب پېچەوانە د زمانى ئىنگلىزىدا پەشقەقا وەكۈ(fax) ژ سى پىتان پىكىدەيت، بەلى چار
دەنگ ھەنە. ئەفەزى واتايا هندى دگەھىنەت، كۆئۈمىدا دەنگ و پىتان د زمانىدا وەكۈ ئىتك نىن، (كەسەر ياسىن
محەممەد، ۲۰۰۹، ۱۳).

(۲)- گرافىم بچويىكترين يەكە يَا بكارھاتىيە د وەسفكىن سىستەمە نېيسىنى يى ھەر زمانەكىدا. گرافىمى يەيوەندى
ب فونىمېن زمانەكى دياركىرە ھەيدە ول دويىش ئەوان ھاتىيە دارشتن. گرافىم چىدېيت ئەو ب خۇواتايىلىكىرىت يان
نە و چىدېيت لگەل مۇرفىما تالك ھەفچەشىن بىت يان نە و گرافىم پىتىن ئەبجەدى و پىتىن جۇوتنىن چاپى و رەمزىن چىنى
و ژمارەپىن رەقەمى و نىشانىن خالبەندى و ھىماپىن دېئىن تالك بۇ ھەر سىستەمەكى نېيسىسى جىهانى ب خۇفە
دەگرىت. (شىرزاد سەبرى و ناراز مونىب، ۲۰۱۶، ۲۲۹).

پىدقيقىيە ئەوئى چەندىرىنىزى بىزىن، كو پىت نواندىنا فۇنىمى دكەت، بەلى د زمانى كوردىدا چەندىكىشە يەكىن بچوپىك د ئەلغاپىيا عەرەبىدا ھەنە، كو دېيتە ئەگەر ھەزما را پىت و فۇنىمان ھندى ئىك نەبن، ئەۋرى ئەفەنە:

- ١- د زمانى كوردىدا ب ئەلغاپىيا عەرەبى، ھەمزە [ئ] پىتە، بەلى ب فۇنىم ناھىيە هەزما رتن، چونكى دياردە يەكا فۇنەتىكىيە و ااتايى پەيشى ناگوھۆرپىت، بەلى ئەف گرفە د ئەلغاپىيا لاتينىدا نامىنيت، چونكى د ئەف ئەلغاپىيدا چ پىت بۇ ھەمزە [ئ] نەھاتىنە دانان.
 - ٢- د زمانى كوردىدا بزرۆكە /+ فۇنىمە، بەلى د ئەلغاپىيا عەرەبىدا چ پىت بۇ نەھاتىنە دانان، بەلى د ئەلغاپىيا لاتينىدا ئەف گرفە نامىنيت، چونكى پىتەك بۇ ھاتىيە دانان. ئەۋرى ئەفەيە /أ/. (عەبدولسەلام نەجمە دىن و شىززاد سەبرى، ٢٠١٨، ٩٩)
- ل دوماھىكى پىدقيقىيە ئەوئى چەندىرىنىزىن: د ناف سىستەمى زمانەكى دياركىيدا بۇ مەبەستا نەقىسىنى بۇ ھەر فۇنىمەكى نىشانە دەھىتە دانان، كو ب پىت دەھىتە نىاسىن، ئانكى فۇنىم نواندىنا پىتى دكەت زىدە تر ھەندى نواندى دەنگى بکەت، بەلى ئەف ئەوئى چەندىرى ناگەھىنيت، كو فۇنىمى چ پەيوەندى لگەل دەنگى نىنە. (غازى فاتح وەيس، ١٩٨٤، ٥٦)

-پیت و فون:

هه ر وه کو به ری نوکه هاتیه دیارکرن، پیت گریدای نقیسینیه، ئانکو وینه يان شیوه يان هيمايى نقیسیي فونیمیي، بەلى فون (دهنگ) گریدای پروسیسا بلیقىكىنىي، "ئەفجا ل دەمى پیت دھىته نقیسین ئاماژەيى ب وینېي دەنگىيى فونیمی ناکەت، ئەفجا ئەوی بەرپرس ژبۇ دیاركىنا ئەوی وینەي، ئەوی كو ئاخىتنىكەر بلىقىدكەت، ئەو فونە، فون بەرفەھترە ژپىتى". (بسام مصباح أغمىر، ٢٠١٦، ٥٥) د ئەقى بواريدا (فەندرىس) دېرىت: ئەم نەشىين ئامارا فۆنن بكارهاتى د زمانەكىدا بۇ پېتىن ئەوی دەستنيشانبىكەين، لى ياخويايە كو د هەر زمانەكىدا فۆنن ئەوی ژپىتىن نقیسین ئەوی پېتىن (فەندرىس، ١٩٥٠، ٦٢) (تمام حسان) ب ئەقى رەنگى جوداھىيى د ناقبەرا فون و پېتىدا دكەت و دېرىت: فون پروسيسه كا بلیقىكىنىي، كو د چىتە د ناھ سەربۇرىن ھەستاندا و ب تايىھتى گوھلىبۈون و دېتىن، كوكۇئەندامى بلیقىكىنى بلىقىندا ئەوی رادبىت و گوھ ب گوھلىبۈونا ئەوی رادبىت و چاف ھندهك لقىنەن كۆئەندامى بلیقىكىنى ل دەمى پى رادبىت دېنىت، بەلى پیت ناقونىشانى كۆمەكا فۇنایە، كو نەزادەكى دیاركىرى ھەيە، ئەۋۇزى ھزرەكا ھۆشەكىيە، نەكۆ پروسيسه كا ماسۇلكانە، ئەفجا ئەگەر فون ئاخىتنىكەر بى راببىت، لى پیت بىنەر دېنىت. (تمام حسان، ٢٠٠٠، ١٢٩)

-فون و ئەلۇفون:

دېزىنە دەنگى فون phone و دهىتە وەسفىرن، يەكەيەكا ماددىيە و دهىتە بلىڭىرن و دهىتە پىناسەرن: فون دەنگەكى زمانىسى تاكى سادەيە، كو دشىاندايە ب رېكا ئامىرىن تايىھەت ل تاقىگەھى بھىتە تومارىرن؛ بەلى ئەلۇفون Allophone ئىكە ژ چەند جىبەجىكىنن ماددى بۇ فونىمى پەيشا ئەلۇفون Allophone د بەرەتدا پەيشەكا گرىكىيە و واتايى ئەوى ياخەرفى: دەنگىن دى و واتايى ئەوى ياخەرد و هوير: ئەو دەنگن ئەۋىن دكەقەنە جەھىن دى يان ژىنگەھىن ژىكجودا. ئانكۆ ئەو دەنگن ئەۋىن ب ئىك فونىما سەرەكىقە گرىدىا. بۇ نمۇونە [ك] د نمۇونە ياخەرفى (كار)دا، فونەكە ژ فونىما /ك/ د زمانى كوردىدا، ئانكۆ تىكەھشتىنا مە ژى، جىبەجىكىندا ماددىيە بۇ فونىمى؛ لى ئەگەر مە گوت ئەلۇفون تىكەھشتىنا مە ژى ئەوە، كو ئىكە ژ گەلەك جىبەجىكىندا بۇ ھەمان فونىمى، ئەقجا ژېر ھندى زاراۋى فونىم بۇ ئاماڙەپىكىرنا ئەركى پۇلینكىنى يان خىزانەكا دەنگى د زمانەكى دياركىدا، ژېر ئاماڙەپىكىرنا جوداھىيان د واتايىدا دهىتە بكارھىيان، لى زاراۋى فون بۇ ئاماڙەپىكىرنا دەنگەكى دياركى دهىتە بكارھىيان ئانكۆ دەنگ بەرى پۇلینكىرنا ئەوى كو سەر ب فونىمەكا دياركىقە - ئانكۆ بەرى دياركىرنا شىوهيىن ئەوى دەنگى - دېزىنى فون و پشتى پۇلینكىرنا ئەوى دەنگى، ئانكۆ ھەزىزلىك ئەوى سەر ب فونىمەكا دياركىقە دېزىنى ئەلۇفون. (فوزى حسن الشايب، ١٩٩٩، ١٠٩)

-فۆنیم و ئەلۇفۇن:

فۆنیم يەكەيا دەنگىيىا رپووته، كۆ ب دەوروبەر و ژىنگەها دەنگى كارىگەر دىيت، ئەوا تىدا بكاردھىت و دېبىتە ئەگەرى گوھۇرینا واتايى؛ لى ئەلۇفۇن شىۋىيەكى دەنگىيە ژ شىۋىيەيىن فۆنیمى، كۆ دشياندا يە پىشىبىنىيا ئەوى بھېتە كرن، كۆ د ژىنگەھەكا دەنگىيىا دىاركىridا ھەيە. (شىحده فارع و أخرون، ٢٠٠٦، ٨١) (Katamba) د ئەقى بواريدا ب ئەقى رەنگى جوداھىيى د ناۋبەرا فۆنیم و ئەلۇفۇنىدا دكەت و دېزىت: فۆنیم پىكھاتىيە ژ خىزانەكا دەنگان، بەلى ئەندامىن ھەمان فۆنیمى، كۆ دھىنە هەزماارتىن وەكو شىۋىيەيىن جياواز بۇ فۆنیمەكا دىاركىرى دېزىنى ئەلۇفۇن ئانكۈ دەنگىن كۆمبۈسى لەكەل ئىك، وەكو ئەندام بۇ ھەمان فۆنیمى دېزىنى ئەلۇفۇن ئانكۈ ئەلۇفۇن نابنە ئەگەرى گوھۇرینا واتايى. ھەروەسا ئاماژەيى ب ھندى ددەت، كۆ فۆنیم تىشەكى ئەستراكتە و ئەوا ب دروستى رويدەت ئەلۇفۇنە و داكو ئەم پتر هويرىبىن، كۆ ئەو دەنگن (فۆن)، ئانكۈ دەنگىن لەكەل ئىك كۆمدىن وەكو ئەلۇفۇنىن دەنگەكى دىاركىرى، كۆ فۆنیمە د زمانەكى دېزىت: فۆنیم ئەو دەنگە ئەوى جوداھىيى د ناۋبەرا پەيقاتدا پەيدادكەت و واتايى دگوھۇرىت، لى پىدەقىيە بھېتە دىاركىرن كۆ فۆنیم زانىارىيان ھلدەرن نەكۈ واتايى، چونكى ئەو ب تىنى واتايى ھلنەگىرن، لى ئەلۇفۇن بىرىتىيە ژ ئەوان دەنگىن كۆ ژلايى فۆنەتىكىيە وەكەھەقىن و لەكەل ئىك ھەقدۈزىن، كۆ ئەقە دېنە ئەلۇفۇنىن ھەمان فۆنیم، چونكى واتايى ناگوھۇرەن (Gifgerich.Heyr.J, 2000,32-33) بىگەھىن، دى ھەولەدەن ھندەك نموونەيان د زمانى كوردىدا بۇ ئەوان بەھىنەن ئەلۇفۇن) ئى بىگەھىن، دى ھەولەدەن ھندەك نموونەيان د زمانى كوردىدا بۇ ئەوان بەھىنەن بۇ نموونە د زمانى كوردىدا ل دەمى ئەم ھندەك دەنگىن جياواز ژ لايى فيزىيەكىيە گوھلىيىبىن وەكو /پ، /ب/ ل ئەوى دەمى ئەقە دېنە دوو فۆنیمەن جياواز د زمانى كوردىدا، بەلى ھەر ئىك ژ ئەقان فۆنیمان ل دەمى ب چەند شىۋىيەيان بكاردھىن، ئانكۈل دەمى ھەر ئىك ژ ئەوان ل بەر و پشتى دەنگىن جياواز بكاردھىن، چەند شىۋىيەيىن جياواز

ئانکو بلىقىرنىن جياواز ب خۆه دگرن و ئەقە ب رېكىا ئاميرىن تايىهت ب دەنگانقە ب سانەھى هەست پى دھىيەتە كىرن وەكود ئەفان نموونە ياندا دياردىت:

/پ/: سى ئەلۇفۇن د ئەفان نموونە ياندا ھەن، چونكى ب سى شىوه يىن جياواز دەركە قىtie و بلىقىرنىن جياواز ھەن. ئەۋرى د نموونە يىن: [پار، دەرىيى، دەپ] دا.

/ب/: سى ئەلۇفۇن د ئەفان نموونە ياندا ھەن، چونكى ب سى شىوه يىن جياواز دەركە قىtie و بلىقىرنىن جياواز ھەن. ئەۋرى د نموونە يىن: [بەر، ھەبوون، كەرب] دا.

ژ ئەنجامى ئەقى جوداھىيا د نابېرا فۆنیم و ئەلۇفۇتىدا ھەى، زمانغان ئەقى خالى ب خالە كاگرنىڭ جوداکەر د نابېرا ئەواندا دېيىن. ئەو خال ژى ئەقە يە: ئەو دەنگىن بەايى جوداکرنى ھەين، ئانکو شيانا ژىكجوداکرنا پەيغان ژەقدوو ھەين دېيىنى فۆنیم؛ لى ئەو دەنگىن ژلايى بلىقىرنىقە ژىكجودابن و ژلايى ئەركىقە ئىكگىرتى بن، دېيىنى ئەلۇفۇن.(فوزى حسن الشايب، ۱۹۹۹، ۱۰۴)

-چه مکی ئەلۆفونی (۱):

هندەك فۆنيم چىدېن ب شىوهيىن جياواز بھينه بلىقىرن، ئەۋۇرى ل دويىش ژىنگەها تىدا بكاردەيىن، بەلى ئەف جياوازىيە ژ ئاستى فۆنهتىكى دەربازنانبىن، ئانكۇ ناچىتە د ناڭ ناھەر رۆكە فۆنۈلۈجىيا زمانىدا. ب دەربىرینەكا دى ئەف جياوازىيە نابە ئەگەر ئەپيداڭىن فۆنىمەكا نۇى، كو ل گەل فۆنىما سەرەتكى يان فۆنىمەكا دى بھىتە بەرامبەركرن، بەلكو دەمىنەت پاشكۆ بۇ ھەمان فۆنىمى و ئەف جياوازىيە دزقىرىتە بۇ ھۆكاريىن تاكى، جقاڭى، جوگرافى يان جەھى فۆنىمى د ژىنگەها ئاخقىتىندا. ئەقجا ئەف جياوازىيا بلىقىرنى چىدېتى ب ئارەزوو بىت، وەكول دەمى هندەك كەس دەنگەكى قەلەو دەكەن يان سەقكىدەن يان ب خۆرتى بىت. ئەۋۇرى ل دەمى دەكەقىتە پىش يان پاش هندەك دەنگ (فۆنىم) ان (رعد جمعة الاعظمى، ۱۹۸۷، ۱۲۱)

ھەر وەكول بەرى نوکە ھاتىيە ديارىرن، كو پەيغا ئەلۆفون د بەرەتدا پەيغەكەگرىكىيە و بۇ جوداھىيىن بلىقىرنى دەتىتە بكارھىيان سەبارەت پىناسە يان زانايان ب چەند شىوه يەكان پىناسەكىرىيە. وەكول خوارى دياركىرى:

۱-(لاڊيفوجد) و (جونسن) دېيىن: ئەلۆفون برەتىيە ژ گروپەكا دەنگان، كو واتا يا پەيچى ناگوھۆرەن و گەلەك نىزىكى ھەڤن، كود ژىنگەھەيىن دەنگىيىن ژىكچىجودادا پەيدادبىن (Ladefoged.P & Johnson.K,2015,277)

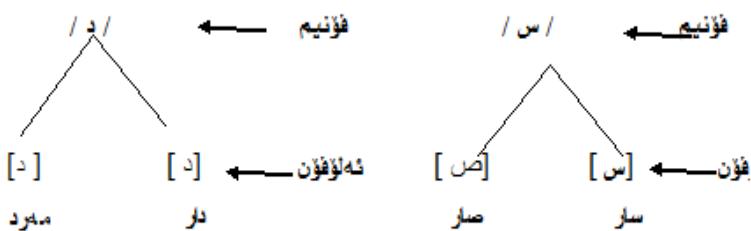
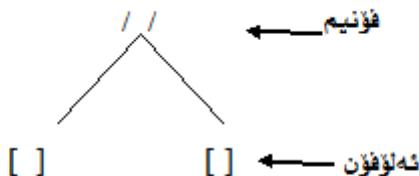
۲-(كريستال) د پىناسەكىرنا ئەلۆفونىدا دېيىت: فۆنىمەن زمانى ئەبىستەكتەن و شىوهيىن فۆنىمەكا دياركىرى، كو ئەلۆفونە پشتەستى ب هندەك ھۆكaran دەكت. وەكول ژىنگەها دەنگى، بلىقىرنى... هەت.(Crystal, 1988, 13)

۳-(ماسيوس) دېيىت: ئەلۆفون برەتىيە ژ جىڭەكى جوداکەر بۇ ئىك فۆنىمى د گوھلىيوبونىدا. (Mathews.P.H,1997,15)

(۱) پىدەقىيە ئەۋى چەندى بېرىن، كو وەكەھەقىيەك د ناھەر ئەلۆفون و ئاكسىتىدا ھەي، چونكى ئەف ھەر دوو دياردەيە، ۋە كەزلىنى ل جوداھىيىن بلىقىرنى ئىك دەنگى كەن.

ع- (پادفولد و ههقالین ئەوي) ئەلۆفون ب ئەقى رەنگى پىناسەكىنه: زاراقي
 ئەلۆفون زاراقيكىيە و ااتايادەنگى جياواز ددهت. دياردهيا جوداهىيا بلېڭىرنا
 فۆنيمى ل دويىش جهىن جياواز ب ئەلۆفون يان جوداهىيا ئەلۆفونى - Allophonic variation
 (Radford.A & other, 2009,77) دەھىته بناڭىرن.

ژئەنجامى ئەقان ھەمى پىناسەيىن ل سەرى و با بهتىين بەرى نوکەل دۆر ئەلۆفونى
 ھاتىيە گوتىن، دشياندا يە بىزىن: ئەلۆفون چەند شىوه يەكىن بۇ ئىك فۆنيمى و تايىه تە ب
 بلېڭىرنىقە و ب رىكاكى زىنگەھا دەنگى يان جوداهىيىن جفاكى يان كەسى يان جوگرافى د
 پرۆسیسا بلېڭىرنىدا پەيدادىن ئانكول ۋىرى بۇ مە دياردىت، كو ھەر فۆنيمەكى چەند
 ئەلۆفون د ھەرزمانەكى دياركىدا ھەنە. دشياندا ب ئەقى ھىللىكارىيىلا خوارى پەيوەندىيى
 د ناۋبەرا فۆنيم و ئەلۆفونىدا نىشانىدەين:

-جیاوازیا ئەلۇفۇنى:

دۇو ئەلۇفۇنىن ب تەمامى وەكەھەش بۇ ئىك فۆنیمی نىن ئەف باھەتە بى راستە
ھەتاکول دەمى هەمان پەيىش دووبارە دھىتەگوتىن وەكول دەمى پەيىغا (cat) دۇو جاران
دھىتەگوتىن، ل ئەوى دەمى جیاوازىيەكا دەنگىيىاكىيم دھىتەگوھلىبۈون، لى ھەرچەوا بىت
ئەلۇفۇنىن تايىھەت ب ھەمان فۇنیمیقە و ئەوين د پەيىقىن جیاوازدا ب دەستقە دەھىن يان د
بارودۇخىن جیاواز د ناف پەيىقىدا، كوشىۋەيىن مەزتىن جیاوازىيَا دەنگى پەيدادكەن
ئەقجا چىدېت د ھەر زمانەكىدا پىشىپىننەيا ھندى بھىتە كرن، كو ئەلۇفۇنىن فۆنیمى د
بارودۇخەكى تايىھەتدا يان د دەوروبەرى فۇنۇلۇجىدا ب دەستقە بھىت، لەوا دھىتەگوتىن
ئەلۇفۇنى بەلاقىرنەكا تەواوکەر ھەي. ئەقجا ل دەمى ھەمان ئاخىقىتكەر ئىك پەيىشى ب
شىۋەيەكى كىيم جیاواز بلىقىكەت، وەك د ۋاولا پەيىغا (cat) دا دىاردېت، ل ئەوى دەمى
ئەو جیاوازى ب جیاوازىيىن ئازاد- free variant دھىتە بناڭىن، لى ئەگەر ھەر ئىك
ز: [I][‡] ل دويىش دەوروبەرى فۇنۇلۇجى پەيدابوو و ئەو جیاوازىيَا دەنگى بلىقىرنەكا
جیاواز ھەبىت، ل ئەوى دەمى پىدۇقىيە سەرەدەرى ل گەل بھىتە كرن، كو ئەو ئەلۇفۇنىن
فۆنیمیي جیاوازن (Gimson A.C, 1980, 51-52)

-جۆرین ئەلۇفونى:

ئەلۇفون چەند جۆرەكىن وەكۈ:

1-ئەلۇفونا ئازاد:

ئەو ئەلۇفونە ئەواکو ل گەل ئەلۇفونەكا دى ل ھەمان جەھى د گۇھۇرىنىڭ كا ئازاددا يە. ئانكۇ ئاخىقتىكەر دشىت د ناقبەرا دوو ئەلۇفونان يان زىدە تردا پەنايى بېھتە بەر ھەلبىزارتىن و ل ھەمان جەھى بكاربەھىنىت، بىسىكۈ واتا بەھىتە گۇھۇرىن يان كارىگە رىسى ل سەر نەپەسەندىيا جەڭاكىيا دركاندىن بىكەت. ئەف جۆرە ئەلۇفونە ب نافى ئەلۇفونا ئارەزوومەندىزى دھىتە بناقىرن. (محمد علۇيالخولى، ۱۹۹۰، ۶۱) بۇ نموونە /غ/ ۱ ل دوماھىكىا (باغ) چىدىتىت ب شىيەمىي [غ] يان [خ] بەھىتە بلىقىرن.

2-ئەلۇفونا دەوروبەرى:

ئەو ئەلۇفونە ئەوا جەھى ئەۋى د پەيقيىدا كونترۆلى ل سەر ئەۋى و دابەشبوونا ئەۋى دكەت. ئانكۇ ئەگەر ئەلۇفونەك بىكەفيتە جەھەكى و ئەلۇفونەكا دى بىكەفيتە جەھەكى دى، ل ئەۋى دەمى ئەو ئەلۇفون دى بىنە ژ جۆرى دەوروبەرى يان ل دەمى ئەلۇفونەك بىكەفيتە پىش يان پاش دوو كونسۇناتىن جىاواز يان ۋاولىن جودا، ل ئەۋى دەمى ئەو ئەلۇفون ژى دى بىنە ژ جۆرى دەوروبەرى و ئەلۇفونىن دەوروبەرى ب بەردەۋامى دابەشكىرنەكا تەواوكارىدانە. دىسان دشىاندا يە ئەلۇفونا دەوروبەرى ب ئەلۇفونا جەھى ژى ناقبەكىن (محمد علۇيالخولى، ۱۹۹۰، ۶۱) بۇ نموونە فۇنىما /چ/ ل دويىش جەھى ئەۋى د ئەقان ھەرسى نموونە ياندا: (چاند، كەۋچەك، ماچ) دىنە سى ئەلۇفونىن فۇنىما /چ/ چونكى ب سى رەنگىن جودا دھىتە بلىقىرن.

3-ئەلۇفونا ھەقدۇ:

ئەف ئەلۇفونە، ئەلۇفونەكا جىاوازە، كو ژ ئەنجامى جوداھىيەكا ئاسايى پەيدابۇويە، ئەقجا ژ ئەنجامى شاشىيەكا ئەزمانى يان سەھوھېۋەنەكى يان جوداھىيەكا بلىقىرنى پەيدابۇويە. (محمد علۇيالخولى، ۱۹۹۰، ۶۱) بۇ نموونە ئەگەر كەسەك بىزىت: (زىرەك) ل جەھى (زىرەك) ل ئەۋى دەمى [ژ] نايتە ئەلۇفونەكا ئاسايى بۇ [زا] بەلكو ئەلۇفونەكا نە ئاسايى، كو ژ ئەنجامى شاشىيەكا زمانى پەيدابۇويە.

-مه رجین ئەلۇفۇنۇن فۇنىمى:

1-لىكچوونا دەنگى: دوو دەنگ نىزىكى ئىك دىن، ئەگەر شىوه يى بلىقىكرا ئەوان ئىك بىت يان سازگە يى ئەوان ئىك بىت يان شىوه يى بلىقىكرن و سازگە يى ئەوان ئىك بىت يان جەي بلىقىكرا ئەوان نىزىكى ئىك بىت. بۇ نموونە [ت] و [د] ھەر دووك دەنگىن ددانىنه، ئانكى سازگە يى ئەوان ئىك، ژېر هندى دەندەك بواراندا دىيت بىنە ئەلۇفۇنۇن ھەمان فۇنىمى.

2-دابەشبوونا تەواوكەرى: دېرىيدا ئەلۇفۇنۇن فۇنىمى دېيت ب شىوه يى تەواوكەرى ھاتىنە بەلاقىكىن، ئانكى دېرىيدا ب پىكا ژىنگەھى يان جەي يان دەوروبەرى فۇنۇلۇجى ئەلۇفۇنۇن فۇنىمى ب دەستقە دەيىن، بۇ نموونە فۇنىما/پ/ د ئەقان نموونە ياندا سى ئەلۇفۇن ھەنە. (پەر، دەرىپى، دەپ)

3-گوھۇپىنا ئازاد: مەبەست پى ئەوھ ئەلۇفۇنەك جەي ئەلۇفۇنەك دى بىگرىت. بۇ نموونە: [ت] ا (ھات) چىدىتىت ھائى بىت يان بەندكىرى بىت. دېرىيدا دشياندا يە بىئىن: [ت] ا ھائى و [ت] ا بەندكىرى د بارى گوھۇپىنا ئازادانە ل جەي دوماھىكىا پەيىقى. (محمد على الخولي، ١٩٩٠، ٦٠-٥٩)، (تالىب حوسين عەلى، ٢٠١٥، ٥٥-٥٧)

-هۆکارىن دروستبۇونا ئەلۇفۇنى:

دروستبۇونا ئەلۇفۇنان بۇ چەند هۆکاران دىزقىرن. وەك:

1-ژىنگەها دەنگى:

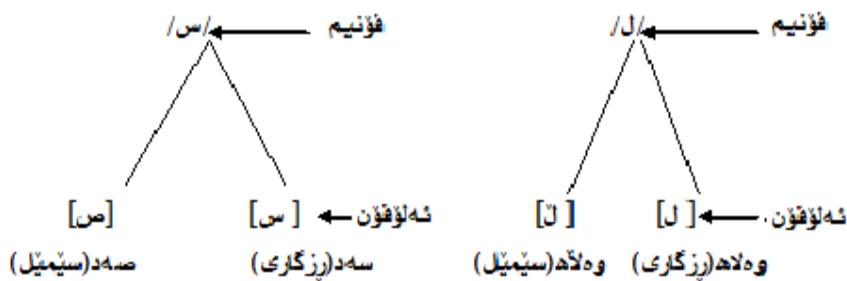
گەلەك جارن ژىنگەها دەنگى دېيىتە ئەگەرى ھندى ئىك دەنگ (فۇنىم) ب بلېچىرىنىن جودا بېھىتە گوتىن، ئانكى دېيىتە ئەگەرى دروستبۇونا ئەلۇفۇنان، چونكى دەنگىن رەخ و دۆرىن فۇنىما دىياركىرى -چ كۈنسۇنانت يان ۋاول بن- كارىغەرىسى ل سەر بلېچىركىن ئەۋى فۇنىمى دەكەن و ئەۋەزى ب رېكا تاقىگەهان ب سانەھى ھەست پى دەھىتە كىرن ئەۋەزى چەندى دەھىنەت، هاتنا فۇنىمەكى ل جەھىن جودا دېيىتە ئەگەرى دروستبۇونا بلېچىركىن دەنگىن جودا ژ ئەۋى فۇنىمى و ئەف دەنگىن جودا ئەۋىن ژ ئەۋى فۇنىمى پەيدادىن، دېئىزنى ئەلۇفۇن. ب ئەۋى رەنگى ل خوارى دىياركىرى:

1/ چار ئەلۇفۇن د ئەفان نەمۇونە ياندا ھەنە، چونكى ب چار شىوهيىن جياواز

دەركە قىتىيە و بلېچىرىنىن جياواز ھەنە. ئەۋەزى د نەمۇونەيىن: [ئار، زار، دايىك، را] دا.

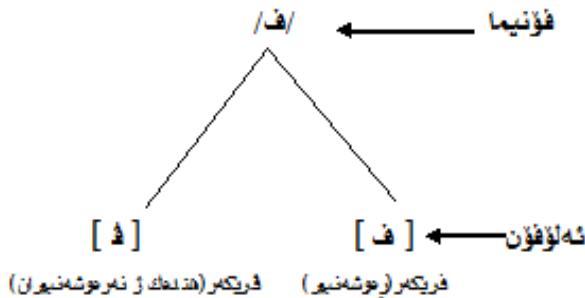
2-هۆکارى جوگرافى:

گەلەك جاران هۆکارى جوگرافى ژى دېيىتە ئەگەرى دروستبۇونا ئەلۇفۇنان مەبەستا مە ژ هۆکارى جوگرافى دەۋۇك و گۇۋەرین جوگرافىيىن جياوازان. ئانكى دەۋۇك و گۇۋەرین جوگرافىيىن جياواز گەلەك جاران ئىك دەنگى (فۇنىم) ب شىوهيىن جياواز بلېچىدەكەن و ئەۋەزى دېيىتە ئەگەر ئىك فۇنىمى خىزانەكا فۇنان ھەبىت و ئەو فۇن دېنە ئەلۇفۇن بۇ ئەۋى فۇنىمى بۇ نەمۇونە خەلکى دەۋۇك رىزگارى و دەۋۇك سىمېلى فۇنىما/ل/ ب شىوهيىن ژىكجودا بلېچىدەكەن. ھەروەسا ھەمان تشت بۇ فۇنىما/س/ژى دەھىتە دىتن ب ئەۋى رەنگى ل خوارى دىياركىرى:

۳- هۆکاری جەڭى:

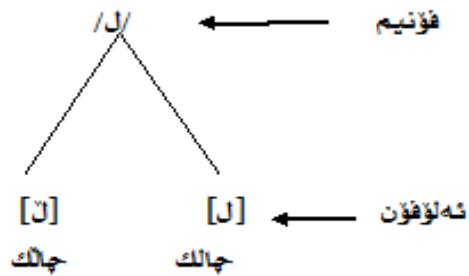
هندەك جاران چىيىن رەوشهنىبىر و نەرەوشهنىبىر ئىك فۇنيمى ب ئىك شىوه بلېشناكەن، ئەقەزى دىيىتە ئەگەرى دروستبۇونا ئەلۇقۇنان بۇ ئەۋى فۇنيمى. وەكو بلېشىكىندا فۇنيما/ف/، كو هندەك جاران ب دوو شىيەھىيىن جياواز د ناف رەوشهنىبىر و نەرەوشهنىبىراندا دەيىتە بلېشىكىندا ب ئەقى پەنگى ل خوارى دىياركىرى:

۴- هۆکارى كەسى:

هندەك جاران تاكەسىيin جياوازىن ئىك زمان و ئىك دىالىكتى بلېشىكىندا نە وەكو ئىك بۇ ئىك فۇنيمى بكاردەھىن، ئەقەزى گرىدای لايەنى بايلۇجى و ئەندامىن

بليچكرئىنه ل دەف كەسى، هەر وەك بلىقىرنا فۇنىما/ل، كۆ هەمى تاكەكەس د ھەمان نمۇونە ياندا وەك ئىك بلىقىناكەن. ب ئەقى پەنگى ل خوارى دياركىرى:

-ئەلۆفون و ئەلۆگراف:

بەری ئەم بھىن جوداھىيى د ناۋىھە را ئەلۆفون و ئەلۆگرافىدا بکەين، پىدفييە بىزانىن ئەلۆگراف-Allograph چىيە؟ (ماسىيۇس) ب ئەقى رەنگى پىناسە يا ئەلگرافى دكەت: "ئەلۆگراف شىوهيىن جياوازىن گرافىمى يان پىتىنە. (Mathews.P.H,1997,15) ب ھەمان شىوه (خولى) دېرىت: ئەلۆگراف ئىكە ژ چەند شىوهيىن جياواز بۇ پىتهكى يان گرافىمەكى وەكۇ: B b يان ع، ئەلۆگراف برىتىيە ژ ھەبۇونا جىڭران بۇ پىتا نفىيىسى، كو واتايا گرافىمى يان پەيقى دېرىت: ئەلۆگراف ئەقان جىڭران: (A, a, ئەقان جىڭران: A, a, n) ب خۇقە دىگرىت، كو دېرىنە ئەوان ئەلۆگرافان. (Crystal, 1988, 13)

كەواتە، ئەلۆگراف شىوهيىن جياوازىن گراف (پىت) يىنە وەكۇ ئەقان نموونە يان د زمانى كوردىدا:

-گراف يان پىتا (ى) ئەق ئەلۆگرافە ھەنە: (ي، يى، ئى). وەكۇ د ئەقان نموونە ياندا دياردىت: (يار، سىوانە، كوردى).

-گراف يان پىتا (ت) ئەق ئەلۆگرافە ھەنە: (ت، تى، ست). وەكۇ د ئەقان نموونە ياندا دياردىت: (تا، ستويىر، ماست).

پشتى ھاتىيە دياركىن، كا ئەلۆگراف چىيە؟ ل فيرى ئەم دشىين جوداھىيى د ناۋىھە را ئەلۆفون و ئەلۆگرافىدا بکەين. ئەلۆفون برىتىيە ژ چەند شىوه يەكان بۇ فۇنىيىمى، لى ئەلۆگراف برىتىيە ژ چەند شىوه يەكان بۇ گرافى (پىتى)، ئانكۇ ئەم دشىين بىزىن: ئەلۆفون زىدەتر پەيوەندى ب پروسىسا بلىقكىرنىقە ھەيە، ئانكۇ شىوهيىن فۇنىيىمى ب رىكا بلىقكىرنى ب دەستقە دەھىن، لى شىوهيىن ئەلۆگرافى د چارچۇقى نەقىسىنىدا ئانكۇ د رېنقىسىدا ب دەستقە دەھىن، ژېھەر ھندى ئەلۆگراف پەيوەندى ب ئالىيى رېنقىس و شىوهيىن جياوازىن پىتىقە ھەيە، ئانكۇ ئەو شىوهيىن ژ ئەنجامىن جەھىن جياواز د سنورى پەيقىدا ب دەستقە دەھىن، ئانكۇ ئەلۆگراف شىوهيىن پىتىنە د جە و ۋىنگەھىن جياوازىن رېنقىسىدا.

پېدۇقىيە ئەوئى چەندى بىزىن، كۆ ئەلۇڭراف دىيىتە دوو جۆر، ئەۋۇرى ئەقىن ل

خوارىنە:

١- ئەلۇڭرافىن سەرب دۆخى دابەشبوونا تەواوکەرە:

دەرىيىدا دەركەفتىنا شىوهىين جياوازىن پىتى ل دويىش ژىنگەھى يان جەھى دەردەقىن، ئانكۇ ھەر شىوه يەكى ژىنگەھەكا تايىبەت ب خۆقە ھەيە. وەكۈپىتا مەزن و پىتا بچوپىك د زمانى ئىنگلىزىدا. (محمد علۇي الخولى، ١٩٨١، ١٠) يان شىوهىين پىتەكا وەكۈ (س)، كۆ ئەگەر ل دەسىپىكى هات، دى ب ئەقى شىوهى دەركەفيت: (س). وەكۈ د نمۇونە يال (سار) دا و ئەگەر ل ناقھە راستى هات، دى ب ئەقى شىوهى بىت: (س). وەكۈ د نمۇونە يابىك (بىك) دا و ئەگەر ل دوماھىكى هات، دى ب ئەقى شىوهى بىت: (س). وەكۈ د نمۇونە يابىك (رېنچىس) دا دىاردېتىت، كۆ ئەقە ھەمى دېنە ئەلۇڭرافىن پىتا (س).

٢- ئەلۇڭرافىن سەرب حالەتى گوھۇرىنا ئازادە:

د ئەقى جۇرىيدا شىوهىين جياوازىن ئىلەك پىتى دشىن ل جەھى ئىلە بهىن، بىيى ھىچ مەرجەكى ھەر وەكۈ د زمانى ئىنگلىزىدا شىوهىين جياوازىن پىتا بچوپىك (small)، كۆ دشىن ل جەھى ھەف بهىن (محمد علۇي الخولى، ١٩٨١، ١٠) وەكۈپىتا بچوپىك ئىنگلىزى: (a, b, c) كۆ ئەقە ھەر سى شىوه د ئىلە پەيپەيدا، دشىن ل جەھى ئىلە بهىن وەكۈ (cat, cat) دا يان پىتا (پ)، كۆ دشىت ب دوو شىوه يان د ئىلە پەيپەيدا بهىتە نېسىن، كۆ جارەكى دى ب سى خالان بىت ل بن پىتى و دشىاندایە ل جەھى ئەوان سى خالان وەكۈ ژمارە يابىك (h) دانان. ئەقە ھەر دوو شىوه يە دى بىنە ئەلۇڭرافىن پىتا (پ).

-ئەلۇقۇن و ۋارىفۇن-

ھەر وەكى ھاتىيە دىاركىن، كۆ دەوروبەرى فۇنۇلۇجى ئەوى كۆ فۇنىم تىدا دەيتى بكارهيان، بەرپرسە ژ دەستىشانكىرنا جۇرى ئەلۇقۇنلىقىسىم ئەوى ئانكى دەكولىنا فۇنۇلۇجىدا ئەلۇقۇن ب وينەيى راستەقىنەيى فۇنىمى دەيتى ھېزمارتن ئەو وينەيە ئەوى كۆ دەوروبەرى فۇنۇلۇجى ئەوى فۇنىم تىدا بكاردەيت كونترۆلى ل سەر دەكتى ئاخىتنىكەر نامىنىتە سەر ئىك شىوهى ل دەمى ب پروسىسا بلىقىكىرنا رۇزانە پادبىت ب واتايەكى دى ئانكى ئاخىتنىكەرى جىڭىرىيەك د نواندىن بلىقىكىرنا خۇدا بۇ ئەقان شىوهىيىن دەنگى نىنە و ئەۋەزى دگەلەك حالەتىندا بۇ جۇرى ژىنگەھا جەڭىسى و دەررونى و ھەرىمى دىزقىتەق، ئەواكى ئاخىتنىكەر ل گەل دەنچىت ل ئەوى دەمى ب كارى پەيوەندىكىرنا زمانى پادبىت (دانىال جونز) ئازارافى ۋارىفۇن variphone ل سەر ئەقان جۇراوجۇرپەن بلىقىكىرنى بۇ ئىك فۇنىمى بكارهيان.(بسام مصباح أغمىن، ٢٠١٦، ٥٣-٥٤) ئەق دىاردە ل دەق هەندەك ئاخىتنىكەران ب شىوهىيەكى بىيى ئاگەھى پەيدادبىت و مەرجە كۆگۈهدار ھەست پېكىت. ئەق ھەمە جۇرپەن بلىقىكىرنى پەترا جاران بۇ سى خالان دزفلىت:

- 1- ل دەمى ئەوى زمانى ژمارەيەكاكىما فۇنىمان ھەبىت، ل ئەوى دەمى هوپىنەيا پىدەقى د بلىقىكىرنا هەندەك دەنگىن گەنگىدا ب دەستقە ناھىت.
- 2- ل دەمى ئاخىتنىكەر ب تىكەلىيەكاكىلىكتى دئاخىت.
- 3- ل دەمى گوھۇپىنەن زمانى د بلىقىكىرنا كەسەكىدا پەيدابىن(أحمد مختار عمر، ١٩٩٠، ٢٦٢-٢٦٣)

كەواتە ۋارىفۇن دەنگىن نەجيڭىرن، ئەو دەنگىن كۆ شىيانىن ھەمە جۇرپىسى ھەنە، كۆ ژ دەوروبەرى دەنگى يان فۇنۇلۇجى د سەربخۇنە و ئىك ئاخىتنىكەر ئەقان ھەمى ھەمە جۇرپەن بكاردەھىنەت و بىيى ئاگەھى بلىقىكىرنا ئەوى ھەمە جۇرپەن بىيى جىاوازدىت و ھەر

شیوه‌یه ک ژ شیوه‌یین ئەقى هەمە جۆرييى دېيىتە ئەندامەك د ۋارىفۇنىدا و سەرچەمى ئەقان
ھەمى ئەندامان دېئىنلىق ۋارىفۇن (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۲۶۲-۲۶۳)

جوداھىيا سەرەكىيا ۋارىفۇنى ژ ئەلۇفۇنى ئەوە، كول دەمى زىنگەه ئانکو دەوروبەرى فۇنۇلۇجى كارىگەرى ل سەر جوداھىيا بلىقكىرىنى بۇ دەنگى (فۇنيمى) دېئىنلىق دەمى ئەو جوداھى يان ھەمە جۆرييىن جياوازىن بلىقكىرىنى بۇ دەنگى (فۇنيمى) دېئىنلىق دەمى ئەگەر دەوروبەرى فۇنۇلۇجى چىپۇل د ھەمە جۆرييىا بلىقكىرىنىدا نەبىت، ل ئەوە دەمى ئەو ھەمە جۆرى و جiarوازىيا بلىقكىرىنى بۇ ئىك فۇنيمى دېئىنلىق ۋارىفۇن بۇ نموونە د زمانى كوردىدا فۇنيما/ز/ ل ھەمان زىنگەها دەنگى ب شیوه‌يى [س] ژى دەيىتە بلىقكىرن. وەكى د نموونەيىن (ئەز، ئەس) دا دياردېيت، ھەروەسا د نموونەيىن (دەرباز، دەرباس) دا. ئەف ھەر دوو ئەندامە [ز، س] دېنە ۋارىفۇن ول ۋىرىي [س] دېيىتە ئەندامەك بۇ فۇنيما /ز/. ھەروەسا فۇنيما /ز/ ل ھەمان زىنگەها دەنگى ب شیوه‌يى [ش] ژى دەيىتە بلىقكىرن. وەكى د نموونەيىن (ژمۇر، شىمۇر) دا دياردېيت. ئانکو ل ۋىرىي [ژ، ش] دېنە دوو ئەندام بۇ ۋارىفۇنى ول ۋىرىي [ش] دېيىتە ئەندامەك بۇ فۇنيما /ز/.

-قاریفون و دیافون:

(ماسیوس) ب ئەقى رەنگى دیافۇنى- Diaphone پىناسەدكەت: دیافون يەكەيەكا فۆنۆلۆجييە ب پىكىدا ئاكسىيەتى يان دىالىكتى پەيدادبىت. (104) (Mathews.P.H,1997, كريستال) سەبارەت دیافۇنى دېيىت: دیافون يەكەيەكا فۆنۆلۆجييا ئەبىستاراكتە ب دەستىشانكىرنا وەكەھەقىيى د ناقبەرا سىستەمەن دەنگىدا د ناھ دىالىكتىن جياوازدا راپىت. بۇ نموونە دیافۇنا /ei/ هەر وەكۇ د ئىنگلىزىيما ماتىدا دېيتە [ei] و [ai]. (Crystal, 1988,91). (بەعلەبەكى) دېيىت: دیافون برىتىيە ژ دوو دەنگىن ھەۋەرەپ د دوو دىالىكتان يان پىردا، كو ژلايى دەنگىقە جياوازن و ژلايى ئەركىيە وەكەھەقىن (رمىزى منير بىلەكى، 1990، 148). (دانىال جونز) دېيىت: دیافون ناھى خىزانەكىيە ژ دەنگان، كو ژ دەنگەكى پىكىدھىت و ئاخىتنەكەرین ھەمان زمانى ب شىوهين جياواز ئەوى دەنگى بلىقىدكەن (بسام مصباح أغمىن، ٢٠١٦، ٥٤) باشترين نموونە د زمانى كورىدا شىوهين بلىقىرنى فۇنيما /چ/، كول ھەندەك شىوهزارىن دىالىكتا ناقھەراست ھەوا بۇ ژناقدا دەھىتە كىيشان. وەكول دەمى دېيىن: چى؟ ب ئەقى رەنگى شىوهين جياواز بۇ فۇنيما /چ/ چىدىن يان شىوهين فۇنيما /د/ كول شىوهزارى سليمانىيى د ھەندەك دۆخاندا دېيتە [ئ] وەكۇ دەچم، ئەچم

ئەفجا جوداھى د ناقبەرا فۇنيم و دیافۇندا ھەي، كو شىوهين فۇنيمىي يىن بلىقىرنى ھەمه جۆر دېن و ئەف چەندىدا ژى دەردەكەقىت چ ب شىوهىي ئەلۇفون بن يان ب شىوهىي قاريفون بن، ئەقەزى چەند ھۆكارەك كارىگەرېيى ل سەر دەكەن. وەك دەركەفتىا فۆنۇنىمىي ل دويىش دەوروبەرى فۆنۆلۆجي يان دۆخى دەروونى يان جەڭاڭى بىي ئاخىتنەكەر ئەنلىكى زمانى. ئەفجا ھەمه جۆرييا شىوهين دەنگى ئەفجا ئەلۇفونى بن يان قاريفونى بن يان خۇ دیافونى بن نابنە ئەگەر گوھۆرپىنا واتايى پەيغا زمانى، كو چىدىت فۇنۇمىك جەھى فۇنۇمىك دى د بلىقىرنى دىالىكتىدا بىگرىت، كو ب ناھى دیافون دەھىت بناقىرن، كو ئەفە ب ھەمه جۆرييەكى رەمەكى (عفوى) دەھىتە ھېڭىزلىك دەھىت ب

ههمه جوړیسین فونیما په سه نېټه نېټه و ئېډ د ئهنجامدا چ کاريګه ریسي ل سه رئا فاکرنا په يېټي
يان واتایا ئه وی ناكهت. (كمال بشر، ۲۰۰۰، ۴۸۴)

جوداهی د نافبه را فاریفون و دیافونیدا ئوهه، کو فاریفون د ناف ئاخشتانا ئیک
که سیدا هه یه، هه روہسا د ئیک شیوازیدا، بیکو ب دیالیکته کا دهره کی کاريګه ربیت،
هه روہسا بیکه هی یان مه بهست په یدادبیت، هه روہسا بیکه هه رجی ژینګه کا دهندگیا
دیارکری، بهلی دیافون ل ئه وی ده می ب دهسته دهیت، کو ئه گه رژ که سه کی پتر هه بیت
یان پتر ژ شیوازه کی هه بیت یان ل ژیر کاريګه ریبا دیالیکتی، ههمه جوړی د بلیټکرنا
که سیدا په یدادبیت. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۲۶۴)

ئەلۇفۇنۇن دەنگىن زمانى كوردى^(١)

هه و هکی به ری نها هاتیه گوون که لفون کومه کا دنگین کو ژلایی دنگیه و کهه فن و دمی ل شوینا هه قدوو دهین واتایی ناگوهه پن ب (فونیم-phoneme) دهینه نیاسین و هه دنگه کی ئه قی کومه له بی ب ئه لفون دهیته نیاسین که واته، [n] و [n] هه مهو پیکله ئه لفونین فونیما [n] ا زمانی ننگلیزینه. (گرور هادسون: ۱۳۸۳)

(00

ئەلو فۇنۇن گىرنگىن /p/ يى:

۱. [p^h] (پفدار) جهی دهرکه فتنی: ل دهستپیکا په یقی: [p^haʃ]

۲. [ph] (نیف پفدار) جهی دهرکه فتنی: ل دهستپیکا برگا هیزدار [kəp ən]

۳. [p] (نه پفدار) جهی دهرکه فتنی، به ری کونسونانتی: ه روہسان، د نا به را دوو ٹاولین بی هیز [kephari]

۴. [p̪] (بی قوناغا ناما ده کرن)، جهی هاتنی، پشتی [p, p̪, p̫] [tip̪ʃin], [diʃupkiriŋ]

۵. [p̫] (بی قوناغا نه نجام)، جهی هاتنی، به ری [p̫] [kəbabp̫is bu], [kəmp̫], [tupp̫eqi]
[tsap̫bičkə], [əre supmajə], [suppis bu]

۶. [p̪] (گرقوفری)، جهی هاتنی، به ری [p̪] [o, u, ɯ] [p̪ oʃ], [p̪ uʃ], [p̪ uxtə]

۷. [p̫] (دفنی)، جهی هاتنی، به ری [p̫] [n, m] [suʃ mɪn xar], [suʃ ninə]

۱. بُو دهستیشا نکرنا ئەلۇقۇنىن دەنگىن زمانى كوردى مفا ژ ئەلۇقۇنىن دەنگىن زمانى فارسى هاتىيە وەرگرتىن؛ لەورا بُو پەزىزلىرىنىن پەزىزلىرىنىن بىزقۇن بېـ(يدالله ثمره، اواشناسى زبان فارسى - اوها و ساخت اوایپى، هچا).

ئەلۇفۇنۇن گۈنگىن /b/ بى:

١. [b] (گۈ) جەھى دەركەفتى، دژىنگەھەكاكىرىدا (دناقىبەرا دوو ۋالاندا، ياتشى دناقىبەرا ۋاولەكى و كۆنسۇنانتەكاكىرىدا): [sibər] [dubz]
٢. [b] (گۈچۈمى) جەھى دەركەفتى:
 - بەرخ كۆنسۇنانتىن كېقە: [məstbۇ]
 - ل داوىيىا پەيىنى و پشتى راوهستانى و پشتى كې: [qəsб]
 - ٣. [b] (نيڭ گۈچۈمى) جەھى دەركەفتى:
 - لەستىپىكا پەيىنى: [baʃ]
 - ل داوىيىا پەيىنى و پشتى گۈرى: [kərb]
 - ل داوىيىا پەيىنى و پشتى گۈرى: [zab]
 - ٤. [b] (بى قۇناغا ئامادەكرن)، جەھى هاتنى، پشتى [b, m, p]
[tʃəpбu] [təmбur] [xirabbike]
 - ٥. [b] (بى قۇناغا ئەنجام)، جەھى هاتنى، بەرى [b]
[zəjnəbpir bu] [xirabbu] [zorabmir]
 - ٦. [b] (گۈزۈر)، جەھى هاتنى، بەرى [o, u, ɯ]
[buhar] [buk] [bozani]
 - ٧. [b] (دفنى)، جەھى هاتنى، بەرى [n, m]
[zorabmir] [kəbañnəman]

هندەك جاران ئەلۇفۇنەك دشىت پەر زىتابىه تەنەندىيەكە بەرەمەھىنائى ھەبىت، بۇ نموونە دشىت گۈچۈمى و بەرەمەھىنائەكە نەتەواو ھەبىت، ياتشى دفنى و گۈچۈمى بىت، ئەق بخۆزى جورەكى دىيى ئەلۇفۇنان بۇ ئەۋى فۇnimما دياركى زىددەدكەت.

ئەلۇفۇنین گىنگىن /t/ بى:

۱. [t̥] (پەدار) جەھى دەركەفتى:

• ل دەستېڭىك و داۋىيا پەيقى:

• ل بىرگا ھىزدار:

۲. [th] (نىڭ پەدار) جەھى دەركەفتى، دناۋە را دوو ۋالىن بى ھىز:

[hathəvə]

۳. [t] (نەپەدار) جەھى دەركەفتى، بەرى كۆنسۇناتى:

[hətk] [dəstmal]

۴. [t̥] (بى قۇناغا ئامادەكىن)، جەھى ھاتنى، پشتى [t,d]

[kurt̥t̥ir] [mərd̥t̥r] [sed̥t̥elis]

۵. [t] (بى قۇناغا ئەنجام)، جەھى ھاتنى، بەرى [t,d]

[kurtt̥t̥ir] [?əmanət̥dar]

۶. [t̥] (گۈرفى)، جەھى ھاتنى، بەرى [o, u, ɯ]

[tuz] [tuv] [tokmə]

۷. [t̥] (دەنى)، جەھى ھاتنى، بەرى [n, m]

[?əz kət̥me], [?əw kət̥ne]

ئەلۇفۇنین گىنگىن /d/ بى:

۱. [d] (گۈ) دەورو بەرى گۈدار (پىش و پاش) [pazdə] [zedə]

۲. [d̥] (گۈچۈمى) جەھى ھاتنى:

• داۋىيا پەيقى [səd̥]

• جىرانىيا كۆنسۇناتىن كېپ [?ərd̥kulən]

۳. [d̥] (نىڭ گۈچۈمى) جەھى دەركەفتى:

• دەستېڭىكا پەيقى [d̥av]

• داۋىيا پەيقى و بەرى وي كۆنسۇناتە كاگە بىت. [mərd̥]

• ل بىرگا ھىزداردا و پشتى كۆنسۇناتە كاکې [hoʃd̥ar]

٤. [d] (گرۇقى، جەھىٰ ھاتنى، بەرى) [o, u, ɯ]
 [dɯR] [dəz] [dۇr]
٥. [d̥] (بىٰ قۇناغا ئاماڭىن، جەھىٰ ھاتنى، پشتى) [t,d̥]
 [?əmanətđar] [səddiň]
٦. [d̥] (بىٰ قۇناغا ئەنجام، جەھىٰ ھاتنى، بەرى) [t,d̥]
 [səddiň] [mərd̥tir]
٧. [d̥] (دەپى)، جەھىٰ ھاتنى، بەرى [n, m] [d̥ədnan] [suđmənd]

ئەلۇقۇننەن گىنگىن /S/ بىٰ:

١. [ʂ] (توند)، جەھىٰ ھاتنى:
 • بەرى /i/ [ʂir]
٢. [ʂ:] (درېشكى)، جەھىٰ ھاتنى:
 • ل دەستىپىكى بىرگا ھىزدار [pəşsar]
٣. [s] (نەدرېشكى) جەھىٰ ھاتنى:
 • پشقا ئىككىيا ھىشوه كۆنسۇنانتى [dəs:t] [kəs:k]
٤. [s̥] (گرۇقى، جەھىٰ ھاتنى، بەرى) [o, u, ɯ]
 [s̥ɯR] [s̥ud] [s̥oz]
٥. [s̥] (بىٰ قۇناغا ئاماڭىن، جەھىٰ ھاتنى، پشتى) [z,s]
 [əz ʂərkəftim] [wan bəs ʂev xarın] [ʃaras ʂərkəft] [bəssə]
٦. [s̥] (بىٰ قۇناغا ئەنجام، جەھىٰ ھاتنى، بەرى) [z,s]

[kəs zi nəhat] [bəssə]

ئەلۇفۇنین گىرنگىن /z/ يى:

۱. [z] (گىردار) جەھىٰ ھاتنى: دەوروبەرى گىردار

[bazirgan] [bizmar] [Rezdar]

۲. [z] (گىرچۈسى) جەھىٰ ھاتنى:

• داۋىيىا پەيقىن، بەرى راوهستانى [fəz] [bərz]

• جىرانى كۆنسۇناتتىن كېپ [ləz] [bərzkirkir]

۳. [ž] (نىڭ گىرچۈسى) جەھىٰ ھاتنى: دەستىپىكا ئاخختىن [žik] [živ]

۴. [ž] (گۈرۈپ)، جەھىٰ ھاتنى، بەرى [o, u, ɯ]

[žuhha] [ləržuk] [žordar]

۵. [z̥] (بىٰ قۇناغا ئاماھەرن)، جەھىٰ ھاتنى، پشى [z,s]

[həliz žizbu] [bes ū wərə]

۶. [z̥] (بىٰ قۇناغا ئەنجام)، جەھىٰ ھاتنى، بەرى [z,s]

[dilxaz sərkəft] [ʃəhnaz ū hat]

ئەلۇفۇنین گىرنگىن /ʃ/ يى:

۱. [ʃ] (توند)، جەھىٰ ھاتنى:

• بەرى /i/ [ʃin] [ʃiv]

• ل دەستىپىكا بىرگا ھىزدار [nivʃəv]

۲. [ʃ:] (درىشكىرى)، جەھىٰ ھاتنى:

• بەرى /i/ [paʃ:iv]

• پشقا ئىكىيا ھىشوه كۆنسۇناتنى [mif:k] [həʃ:t]

۳. [ʃ] (نەدرىشكىرى) جەھىٰ ھاتنى:

• د ناقبەرا دوو ۋاولىن بىٰ ھىزدا، ژىلى /i/ [Rəʃəba]

• ل دەستىپىكا پەيقىن و پشى راوهستانى [ʃəv] [ʃən]

- ل داویبا په یقی و بهری راوهستانی [baʃ] •
- ٤. [ʃ] (گرۇقى، جەھى ھاتنى، بهری [o, u, ɯ]
[ʃukri] [ʃoRəʃ] [ʃuRbə] [dʒʃʃu]
- ٥. [ʃ] (بى قۇناغا ئامادەكىن)، جەھى ھاتنى، پشتى [ʃ, ʒ]
[kaʒʃikəst] [baʃʃt̪rovə bɪkə]
- ٦. [ʃ] (بى قۇناغا ئەنجام)، جەھى ھاتنى، بهری [ʃ, ʒ]
[herifʒdare kete xar] [herifʃivedi hat]

ئەلۇفۇنین گىرنگىن /ʒ/ بى:

- ١. [ʒ] (گەدار) جەھى ھاتنى: دەوروبەرى گەدار
[Roʒgar] [Roʒbəjəni] [mizilank]
- ٢. [ʒ] (گەچۈسى) جەھى ھاتنى:
داویبا په یقى، بهری راوهستانى [Roʒ] [kaʒ]
- جىرانى كۆنسۇنانتىن كېپ [roʒhəlat] [kuʒt̪in]
- ٣. [ʒ] (نيش گەچۈسى) جەھى ھاتنى: دەستىپىكا ئاخىتنى [ʒar] [ʒin]
- ٤. [ʒ] (گرۇقى، جەھى ھاتنى، بهری [o, u, ɯ]
[haʒotin] [ʒur]
- ٥. [ʒ] (بى قۇناغا ئامادەكىن)، جەھى ھاتنى، پشتى [ʒ, ʒ̪]
[tiReʒʒimat dərkəvt] [ʃoRəʃʒivandarə]
- ٦. [ʒ] (بى قۇناغا ئەنجام)، جەھى ھاتنى، بهری [ʒ, ʒ̪]
[niRoʒʒidare kətə xar] [tiReʒʃivedi nəhətəvə]

ئەلۇفۇنین گىرنگىن /q/ بى:

- ١. [q] (ڭى) جەھى دەركەفتى، د ناۋىبەرا دوو ۋاولاندا، ب تايىھتى دەمى
قاولا دووپى ھەلگەرى ھىزى بىت: [məqəs] [baqilk]
- ٢. [q] (گەچۈسى) جەھى دەركەفتى:
برەخ كۆنسۇنانتىن كېفە: [Rəqṣ] [təqṣn]

- ل داویبا په یېشى: [bəq] [tʃəq] [b̥]
- ٣. (نېش گرچووبي) جەھى دەركەفتى: [q̥ʷl̥ing] [q̥əl]
- لدەستىپىكا په یېشى: [nħq̥risk] [bəq̥l]
- بەخ كۆنسۇنانتىن گرۋە: [o, u, ɯ]. [q̥] ([گرۇۋەر، جەھى هاتنى، بەرى] [q̥urnat] [q̥uri] [q̥opi])
- ٥. [Rəqqəe] (بىي قۇناغا ئامادەكىن)، جەھى هاتنى، پشتى [q̥]:
- ٦. [Rəqqəe] (بىي قۇناغا ئەنجام)، جەھى هاتنى، بەرى [q̥]:

- ئەلۇفۇنین گرنگىن /k/ بىي:
- ١. [kʰ] (پەدار) جەھى هاتنى:
 - دەستىپىكا په یېشى: [kʰ ar]
 - ل دەستىپىكا بىرگا ھىزدار: [spikʰ ər]
 - ٢. [dħkħandar] (نېش پەدار) جەھى هاتنى، د ناقبەرا دوو ۋالاندا:
 - ٣. [Rekħəftin] (بىي قۇناغا ئامادەكىن) جەھى هاتنى، پشتى [k]:
 - ٤. [k] (بىي قۇناغا ئەنجام) جەھى هاتنى، بەرى [g]: [ʔek gurg], [tʃəkkirin]

- ئەلۇفۇنین گرنگىن /g/ بىي:
- ١. [g] (گردار) جەھى هاتنى، دەروروبەرى گۈشى: [Rəgəz], [dəzgəh]
 - ٢. [g̊] (نېش گرچووبي) جەھى هاتنى، دەستىپىكا په یېشى: [q̥ħ]
 - ٣. [g̥] (گرچووبي) جەھى هاتنى، بەخ كۆنسۇنانتاڭپ: [Rəngkirin]
 - ٤. [g] (بىي قۇناغا ئامادەكىن) جەھى هاتنى، پشتى [k, g]: [ʔek gurg], [tʃahəng g̥eran]
 - ٥. [g] (بىي قۇناغا ئەنجام) جەھى هاتنى، بەرى [k, g]: [tʃahəng geran], [Rəngkirin]

ئەلۋەنگىن گۈنگىن / ٦ / يى:

۱. [f] (توند) جهی هاتنی، ل دهستپیکا برگا هیزدار و پشتی راوهستانی: [fərdɒ]

۲. [ʃ] (نیف توند) جهی هاتنی: [ʃəndɒ]

 - ل دهستپیکا برگا بی هیز و پشتی راوهستانی: [ʃədnan]
 - د نافبه را دوو ۋاولاندا و ۋاولا دووئی هیزدار بیت: [ʃədʒal]
 - ل نافه راستا پېيى پشتی كۇنسۇناتی: [ʃəsʃud]

۳. [χ] (نیف توند) جهی هاتنی: [χərʃ]

 - ل دوماهیيا پېيى پشتی راوهستانی: [χərʃ]
 - ل نافه راستا پېيى به رى كۇنسۇناتی: [nəχʃna]

۴. [χ] (ئاسایی) جهی هاتنی، د نافبه را دوو ۋاولین بی هیز: [χərifok]

ئەلۇفۇننىڭ /f/ يى:

- ۱. [f] (توند) جهی هاتنی، ل دهستپیکا برگا هیزدار: [səfin]
 - ۲. [f] (ئاسایی) جهی هاتنی:
 - د ناقبەرا دوو ۋالىن بىي هیزدا: [hərifandin]
 - بەرى كۆنسۇنانتىن دى، ژېلى يىن پەقى: [bəfrin]
 - ل دهستپیك و دوماھىيا پەيچى: [dəf], [firavin]

۳. [f:] (دریش) جهی هاتنی، بهری کونسونانتین پهقی: [həf:t]
۴. [f] (گروفر) جهی هاتنی، بهری /f/ : [səfuk], [fon] : /o, u, ɯ/
۵. [f] (پان) جهی هاتنی، بهری /i/ : [ʃɪl]
۶. [f] (بی قوناغا ئاماده کرن) جهی هاتنی، پشتی : [f, v] : [ʃel dəf fɪndəqe], [bərsɪv firekɪr]
۷. [f] (بی قوناغا ئەنجام) جهی هاتنی، بهری : [f, v] : [ʃel dəf fɪndəqe], [rəf valə bu]

- ئەلۆفونین گرنگین /v/ بى:
۱. [v] (گردار) جهی هاتنی : [valə]
- ل دەستىپىكا پەيچى : [valə]
 - ل دەورووبەرى گر : [zava], [kəvz]
۲. [v] (گرچووبى) جهی هاتنی، ب پەخ کونسونانتين كپ: [naysal]
۳. [v] (نىڭ گرچووبى) جهی هاتنی، ل دەستىپىكا بىرگا ھىزدار پشتى كونسونانتين كپ: [ŋaʃ van]
۴. [v] (گروفر) جهی هاتنی، بهری /f/ : [kəvuk], [vɔlkan], [dəvulev]
۵. [v] (بی قوناغا ئاماده کرن) جهی هاتنی، پشتی : [f, v] : [wi dav vədan], [rəf valə bu]
۶. [v] (بی قوناغا ئەنجام) جهی هاتنی، بهری : [f, v] : [mɪn bahi vədan], [bərsɪv firekɪr]

- ئەلۆفونین گرنگین /x/ بى:
۱. [x] (توند) جهی هاتنی : [χav]
- ل دەستىپىكا ئاخىتنى : [χav]
 - د بىرگا ھىزداردا : [kitʃxal]

۲. [χ] (ئاسايى) جهىٰ هاتنى:
- د ناڤەرا دوو ۋاولىن بىيٰ ھىزدا: [sərbəxoxi]
 - بەرى كۆنسۇنانتىن خشۇوك: [pəxjan]
۳. [χ:] (درىز) جهىٰ هاتنى:
- دوماهىيا پەيىشى، بەرى راوهستانى: [tʃax:]
 - بەرى كۆنسۇنانتىن پەقى: [təχ:t]
۴. [χ] (گۈوفى) جهىٰ هاتنى، بەرى /o, u, ɯ/ [χor], [χutʃk], [χun]
۵. [χ] (بىيٰ قۇناغا ئاماذهكىن) جهىٰ هاتنى، پشتى [χ]: [biχ rəχ xəlkive]
۶. [χ] (بىيٰ قۇناغا ئەنجام) جهىٰ هاتنى، بەرى [χ]: [biχ rəχ xəlkive]

ئەلۇفونىڭ گرنگىن /h/ بىيٰ:

۱. [h] (توند) جهىٰ هاتنى:
- ل دەستىپىكا ئاخىقىتى كو ھىزدار بىت، پشتى راوهستانى: [hatin], [hin]
 - ل دەستىپىكا بېرىگار ھىزدار كوبەرى ئەوي كۆنسۇنانت بىت: [berhem]
۲. [h] (ئاسايى) جهىٰ هاتنى:
- ل دەستىپىكا بېرىگا بىيٰ ھىز، پشتى راوهستانى: [hirmik]
 - ل دوماهىيى پشتى ۋاولي: [mih]
۳. [h] (سەڭ) جهىٰ هاتنى:
- دوماهىيى پشتى كۆنسۇنانتى: [kəlħ]
 - بەرى كۆنسۇنانتى: [buħtan], [baħħr]

٤. [h] (گەلەك سەڭك) د زنجира ئاخختىدا، واتە ل دەستىپىكاكا پەيىھى، چ

ھىزدار بىت يان بىي هىز بىت و بەرى ئەۋى راوهستان نەبىت: [?əs hər
detʃim]

٥. [h] (گەلەك سەڭك) جەھى هاتنى، بەرى /o, u, ɯ/

[hun], [dəhəl], [hɯdari]

٦. [h] (بىي قۇناغا ئاماڭىر) جەھى هاتنى، پشتى [h]: [dəh hızar]

٧. [h] (بىي قۇناغا ئەنجام) جەھى هاتنى، بەرى [h]: [dəh hızar]

ئەلۇفونىڭ گرنگىن /tʃ/ بىي:

١. [tʃ] (توند) جەھى هاتنى:

• ل دەستىپىكاكا بېرىگى، ب تايىھەتى كۆھىزدار بىت: [nətʃar], [tʃənd]

• ل دوماهىيا پەيىھى بەرى راوهستانى: [hitʃ]

٢. [tʃ] (ئاسابى) جەھى هاتنى، بەرى كۆنسۇنانتى:

٣. [tʃ] (گەلەك سەڭك) جەھى هاتنى، بەرى /o, u, ɯ/

[tʃun], [tʃɯnki], [tʃol]

٤. [tʃ] (بىي قۇناغا ئاماڭىر) جەھى هاتنى، پشتى [t, d, tʃ, dʒ]

: [?əzed tʃim], [mit tʃand], [badʒ tʃəndə], [piրtʃ tʃand]

٥. [tʃ] (بىي قۇناغا ئەنجام) جەھى هاتنى، بەرى [tʃ, dʒ]

[kitʃ dʒivijan], [piրtʃ tʃand]

ئەلۇفونىڭ گرنگىن /dʒ/ بىي:

١. [dʒ] (گەلەك سەڭك) جەھى هاتنى، د نافبەرا دوو ۋاولاندا: [badʒan]

٢. [dʒ] (گەلەك سەڭك) جەھى هاتنى، ل دوماهىيا پەيىھى، بەرى راوهستانى:

[badʒ]

٣. [dʒ] (نېش گەلەك سەڭك) جەھى هاتنى:

• ل دەستىپىكاكا بېرىگى، پشتى راوهستانى: [dʒan]

• ب پەخ كۆنسۇنانتىن گەلەك سەڭك: [mərdʒan]

٤. [dʒ] (گروقۇرى جەھىٰ ھاتنى، بەرى /:o, u, ɯ/) پشىسى: [dʒor], [dʒuhni], [dʒuk]

٥. [dʒ] (بىيْ قۇناغا ئامادەكىرن) جەھىٰ ھاتنى، پشىسى [t, d, tʃ, dʒ] : [pendʒ dʒaran], [kət dʒukeda], [kitʃ dʒivjan], [pərizad dʒiwan hat]

٦. [dʒ] (بىيْ قۇناغا ئەنجام) جەھىٰ ھاتنى، بەرى [tʃ, dʒ] : [pendʒ dʒaran], [[mərdʒ tʃi bun]

ئەلۋەتىننەن گۈنگىن /m/ بىيْ:

١. [m] (گىردار) جەھىٰ ھاتنى،

- ل دەستىپىك و ناۋەراستا پەيىشى: [mar], [mamosta]

- ل دوماهىيىا پەيىشى پشتى ۋاولى: [kem]

٢. [m] (گىرچۈسى) جەھىٰ ھاتنى، ل دوماهىيىا پەيىشى، بەرى راوهستانى پشىسى كۆنسۇنانتىن كېپ: [səhm]

٣. [m] (نيف گىرچۈسى) جەھىٰ ھاتنى، ل دوماهىيىا ئاخىتنى پشىسى كۆنسۇنانتىن گۈزىپ: [ko3m], [bəz̩m]

٤. [m] (گروقۇرى جەھىٰ ھاتنى، بەرى /:o, u, ɯ/) پشىسى: [m̪ur], [m̪oz], [m̪ukim]

٥. [m̪] (بىيْ قۇناغا ئامادەكىرن) جەھىٰ ھاتنى، پشىسى [m, p, b] : [gilop m̪in kiRi], [zəjnəb m̪in bir], [kem m̪a vere]

٦. [m̪] (بىيْ قۇناغا ئەنجام) جەھىٰ ھاتنى، بەرى [m, p, b] : [bom̪b], [kəm̪p], [kem̪ ma vere]

ئەلۋەتىننەن گۈنگىن /n/ بىيْ:

١. [n] (گىردار) جەھىٰ ھاتنى،

- ل دەستىپىكى پەيىشى: [naz]

- د ناۋەردا دوو ۋاولان: [tʃinər]

- ل دوماهیا په يقى پشتى ۋاولى: [ban]
- ٢. [n] (گرچووی) جەھى هاتنى، ل دوماهیا ئاخۇتنى پشتى كۆنسۇناتىن كېپ: [pəsən]
- ٣. [n̊] (نيف گرچووی) جەھى هاتنى، ل دوماهیا په يقى پشتى كۆنسۇناتىن گۈزى: [bəzən̊]
- ٤. [n̩] (ددانى) جەھى هاتنى، بەرى /t, d/ : /3,ʃ,ç/ . [n̩] (پدوویي-پەحنكى) جەھى هاتنى، بەرى / /: [sɪndʒane], [mɪn tʃand], [mɪn ʒe wəgirt], [mɪn ſif xar]
- ٥. [n̪] (پىش پەحنكى) جەھى هاتنى، بەرى /j/: [biňŋat]
- ٦. [n̫] (بىي قۇناغا ئامادەكرن) جەھى هاتنى، پشتى [:n, l]: [salñamə], [min ñədit]
- ٧. [n̬] (بىي قۇناغا ئەنجام) جەھى هاتنى، بەرى [:n, l]: [biň leva got], [miň nədit]

- ئەلۇفۇننىن گەرنگىن /ا/ بىي:
- ٨. [j] (گردار) جەھى هاتنى:
 - ل دەستىپىكا بىرگى پشتى راوهەستانى: [jar]
 - ل دوماهىيى، پشتى ۋاولى: [məj]
 - ل دەورووبەرى ۋاولى: [ſijan]
 - ٩. [t̪] (بىي قۇناغا ئامادەكرن) جەھى هاتنى، پشتى [:j, t̪]: [ti̪jan] , [fəj ðəjan xodike]
 - ١٠. [l] (بىي قۇناغا ئەنجام) جەھى هاتنى، بەرى [:j]: [fəj jan xodike]

- ئەلۇفۇننىن گەرنگىن /ا/ بىي:
- ١. [l] (گردار) جەھى هاتنى:
 - ل دەستىپىكا پەيقى پشتى راوهەستانى : [lev]

- دنافه را دوو ۋاولاندا: [bəle]
- ل نافه راستى، پشتى كۆنسۇناتتىن گر: [xəmlin]
- ٢. [l] (نيش گرچووپى) جەھى ھاتنى:
- ل دوماهىيى پشتى كۆنسۇناتتىن گر: [zibl]
- ل نافه راستى، پشتى كۆنسۇناتتىن كپ: [kisłan]
- ٣. [l] (گرچووپى) جەھى ھاتنى، ل دوماهىيى پشتى كۆنسۇناتتىن كپ: [sət]
- ٤. [l] (بىي قۇناغا ئامادەكرن) جەھى ھاتنى، پشتى /l,n,t,d/ بىي: [kəval t̪i were nəbu] [mɪn t̪eda] [məd̪t̪ul] [vet t̪igəl bit]
- ٥. [l] (بىي قۇناغا ئەنجام) جەھى ھاتنى، بەرى [kəval li were nəbu] [kəlt̪ir] [kil nəma] [guldan]

ئەلۇفونىن گرنگىن /R/r/ بىي:

- ١. [r] (گردار) جەھى ھاتنى، بەرى كۆنسۇناتتىن گر: [hərman]
- ٢. [r] (گرچووپى)، جەھى ھاتنى:
- ل دوماهىيى پەيپى پشتى ۋاولىن پاشىيى: [dar]
- ل نافه راستا پەيپى، بەرى كۆنسۇناتتىن كپ: [bərsiv]
- ٣. [R] جەھى ھاتنى:
- دەستىپىكا پەيپى، پشتى راوهستانى: [Rav]
- دنافه را دوو ۋاولىن پاشىيى: [soRan], [baRuvə]
- ٤. [l] (خشۈوك) جەھى ھاتنى: ل دوماهىيى پەيپى و پشتى ۋاولىن پاشىيى،
ھەروەسا پشتى كۆنسۇناتتان كو گرچووپى دېيت ب تايىھى بەرى
كۆنسۇناتتىن كپ. [pel], [bəf], [l]
- ٥. [f] (گرۇقى) جەھى ھاتنى، بەرى /f/ /o, u, ھ/ [mifov], [siʃud], [fiʃuf]

٦. [r] (بىيْ قۇناغا ئاماڭىر) جەھىّ ھاتنى، پشتى [r]: [bər ṫakir]

٧. [r] (بىيْ قۇناغا ئەنجام) جەھىّ ھاتنى، بەرى [r]: [bər rakir]

ئەلۇفۇنین گۈنگىن /w/ بىيْ:

١. [w] (گۈدار) جەھىّ ھاتنى:

• ل دەستىپىكا بېرىگى پشتى راواھەستانى: [war]

• ل دوماهىيى، پشتى ۋالى: [mew]

• ل دەورووبەرى ۋالى: [ziwan]

٨. [w] (بىيْ قۇناغا ئاماڭىر) جەھىّ ھاتنى، پشتى [u, o, ɯ, w]:

[?əw wəki tə bu] [koワar] [zu ɯrə] [tɯ wərə]

٩. [w] (بىيْ قۇناغا ئەنجام) جەھىّ ھاتنى، بەرى [w]:

[?əw wəki tə bu]

ئەلۇفۇنین گۈنگىن /a/ بىيْ:

١. [a:] (گەلەك درىز) جەھىّ ھاتنى:

• بەرى هيشوه كۆنسۇنانتىن دوماهىيى: [ma:st]

• دۆخى جەختىرىدا: [da:r]

٢. [a.] (رەكىشانەكا پىتى) جەھىّ ھاتنى، بەرى كۆنسۇنانتىن گىرىن دوماهىيى:

[ba.z]

٣. [a] (رەكىشانەكا ئاسايى) جەھىّ ھاتنى:

• بەرى كۆنسۇنانتىن كېيىن دوماهىيى: [das]

• ل دوماهىيىا بېرىگى: [ba]

٤. [a] (كۈرت) جەھىّ ھاتنى، بەرى /n/ دوماهىيى: [ban]

٥. [ä] (دەنى) جەھىّ ھاتنى، بەرى و پشتى كۆنسۇنانتىن دەنى:

[mär], [zäm]

۵. [ə] (نیف گرچووی) جهی هاتنی، پشتی کونسونانتین پفادار: [pår]

ئەلۇفۇنین گرنگىن /ا/ بى:

۱. [i:] (گەلەك درېز) جهی هاتنی:

• بەرى ھىشوه کونسونانتین دوماهىي: [ki:sk]

• د دۆخى جەختىرىنىدا: [ti:3]

۲. [i.] (راپىشانەكا پىر) جهی هاتنی، بەرى کونسونانتین گىرىن دوماهىي:

[bi.r]

۳. [i] (راپىشانەكا ئاسايى) جهی هاتنی:

• بەرى کونسونانتین كېيىن دوماهىي: [tik]

• ل دوماهىي: [zi]

۴. [i] (کورت) جهی هاتنی، بەرى /j/ : [ʒjan]

۵. [i] (دفنى) جهی هاتنی، بەرى و پشتى کونسونانتین دفنى:

[zىn], [mىr]

۶. [i] (نیف گرچووی) جهی هاتنی، پشتى کونسونانتین پفادار: [pى:st]

ئەلۇفۇنین گرنگىن /e/ بى:

۱. [e:] (گەلەك درېز) جهی هاتنی:

• بەرى ھىشوه کونسونانتین دوماهىي: [te:ʃt]

• بەرى [e:]: [e:hvan]

۲. [e.] (راپىشانەكا پىر) جهی هاتنی، بەرى کونسونانتین گىرىن دوماهىي،

د دۆخى جەختىرىنىدا: [ke.z]

۳. [e] (راپىشانەكا ئاسايى) جهی هاتنی، ل ناۋەراست و دوماهىيا پېيىقى:

[kelan], [me]

۴. [e] (دفنى) جهی هاتنی، بەرى و پشتى کونسونانتین دفنى: [mەʃ]

۵. [kər] (نیف گرچوویی) جهی هاتنی، پشتی کۆنسۆنانتین پەدار:

ئەلۇفوئىن گرنگىن /ا/ بى:

۱. [u:] (گەلەك درېش) جهی هاتنی:

- بەری دوو ھىشوه کۆنسۆنانتین دوماھىي:

- د دۆخى جەختىرىنىدا:

۲. [u.] (راکىشانەكا پىر) جهی هاتنی، بەری کۆنسۆنانتین گرپىن دوماھىي:

[su.d] , [hu.v]

۳. [u] (راکىشانەكا ئاسايى) جهی هاتنی:

- بەری کۆنسۆنانتین كېيىن دوماھىي:

- ل دوماھىييا بېرىڭى:

۴. [ü] (دەنى) جهی هاتنی، بەری و پشتى کۆنسۆنانتین دەنى:

[jün] , [mۇxəl]

۵. [tüz] (نیف گرچوویی) جهی هاتنی، پشتى کۆنسۆنانتین پەدار:

ئەلۇفوئىن گرنگىن /ا/ بى:

۱. [o:] (گەلەك درېش) جهی هاتنی، بەری دوو ھىشوه کۆنسۆنانتین دوماھىي:

[do:st] :

۲. [o.] (راکىشانەكا پىر) جهی هاتنی، بەری کۆنسۆنانتین گرپىن دوماھىي:

[xo.r]

۳. [o] (راکىشانەكا ئاسايى) جهی هاتنی:

- بەری کۆنسۆنانتین كېيىن دوماھىي:

- ل دوماھىييا بېرىڭى:

۴. [ö] (دەنى) جهی هاتنی، بەری و پشتى کۆنسۆنانتین دەنى:

[bõn] , [nõbə]

۵. [ɒ] (نیش گرچووی) جهی هاتنی، پشتی کۆنسۆنانتین پەدار: [ɒ̄n̄]

ئەلۆفۆنین گرنگین /θ/ بى:

۱. [ə:] (گەلهك درىز) جهی هاتنی:

- بەرى ھەر دوو هيشهه کۆنسۆنانتین دوماهىي: [də:st] [hə:ʃt]

• بەرى [mə:hɪr]: [h̄ɪr]

۲. [ə.] (راپکىشانەكا پىر) جهی هاتنی، بەرى کۆنسۆنانتین گرین دوماهىي و جەختىرنى: [bə.g]

۳. [ə] (راپکىشانەكا ئاسايى) جهی هاتنی، ل نافەراست و دوماهىيا بېگى: [bələm], [ʃə]

۴. [ə] (دفى) جهی هاتنی، بەرى و پشتى کۆنسۆنانتین دفى: , [dən̄] [məʃk]

۵. [ə] (نیش گرچووی) جهی هاتنی، پشتى کۆنسۆنانتین پەدار: [ə̄n̄]

ئەلۆفۆنین گرنگین /θ/ بى:

۱. [i:] (گەلهك درىز) جهی هاتنی، بەرى دوو هيشهه کۆنسۆنانتین دوماهىي: [mɪ:st]

۲. [i:] (راپکىشانەكا پىر) جهی هاتنی:

- بەرى کۆنسۆنانتین گرین دوماهىي: [dɪ.l̄] [l̄]
- د دۆخى جەختىرنىدا: [kɪ.l̄]

۳. [i] (راپکىشانەكا ئاسايى) جهی هاتنی، ل نافەراست پەيىشى: [dɪlin̄]

۴. [i] (دفى) جهی هاتنی، بەرى و پشتى کۆنسۆنانتین دفى: [mɪ̄] [b̄f̄n̄]

۵. [i] (نیش گرچووی) جهی هاتنی، پشتى کۆنسۆنانتین پەدار: [t̄h̄ɪ̄]

ئەلۆفۆنین گرنگین /θ/ بى:

۶. [θ:] (گەلهك درىز) جهی هاتنی:

- بهری دوو هیشوه کۆنسۆنانتین دوماهیی: [gʊ:nd] [kʊ:rd]
- بهری [h] : [dʊ:hɪn]
- ٧. . [h.] (راکیشانه کا پتر) جهی هاتنی :
- بهری کۆنسۆنانتین گرپین دوماهیی: [kʊ.r]
- دۆخى جەختىرىدا : [l.]
- ٨. [t] (راکیشانه کا ئاسايى) جهی هاتنی، ل ناقھ راست پېيىشى: [kʊʃtɪn]
- ٩. [t] (دەنى) جهی هاتنی، بهری و پشتى کۆنسۆنانتین دەنى: [tʃmed] [nɛnik]
- ١٠. [t̪] (نيف گچۈسى) جهی هاتنی، پشتى کۆنسۆنانتین پىدار: [kət̪l]

چەند چیارەدەپپن مۇنىۋەلۇجى:

:cluster - هیشو

زارافی هیشوه د فوئولوجییدا بریتیه ژ پیکفه هاتنا دوو فونیمان یان پتر د ئیک
برگه يیدا. ئه و فونیم ۋاول بن یان كۆنسۇنانت بن
د ناف زانستى فوئولوجییدا بۆ ئەقى زارافى، زارافى هیشوه يا فونیمی -
phoneme cluster دهیتە بكارھینان و ئەف زاراقە بۆ هیشوه يا ۋاول و هیشوه يا
كۆنسۇنانت دهیتە بكارھینان(رمى مىنیر بعلبکى، ۱۹۹۰، ۳۷۲) د ئەقى بواريدا (خولى)
دبىزىت: هیشوه چىدىت ژگرۇپەك ژ فونىمىن ۋاول يان گرۇپەك ژ فونىمىن كۆنسۇنانتىن
ھەقسۇ د ئىك بىرگە يىدا پىكھاتىت.(محمد على الخولي، ۱۹۹۸، ۱۱۸) ئانكى هیشوه فونیم
بریتیه ژگرۇپەكا دەنگىن ل دويىت ئىك د ئىك بىرگە يىدا، مەرج د ئەقان دەنگاندا ئەوه، كو
دېلىت ھەمى ۋاول بن یان ھەمى كۆنسۇنانت بن، ئەقچا ئەگەر ھەمى ۋاول بن دېلىت ھیشوه
ۋاول و ئەگەر ھەمى كۆنسۇنانت بن دېلىت ھیشوه كۆنسۇنانت و ھىندهك زمانغان دېلىزىنە
ھیشوه يان ھیشوه فونىمى گرۇپەكا دەنگان يان خىرەبۈونا دەنگان. (محمد على
الخولي، ۱۹۹۰، ۱۸۰)

زمانین جيھانى د هيشهه ياندا ژيڭجياوازن، ئانكى چىدېيت خرۇقە بۇونا دەنگان لەل ئىك د زمانە كىدا رېك پى بھېتە دان و د زمانە كى دىدا رېك پى نەھېتە دان. هندەك زمان رېكى نادەن دوو ۋاول لەل ئىك د ئىك بېرىگە يىدا بھېن وەكۆ زمانى عەرەبى (محمد علی الخولى، ١٩٩٠، ١٨٠) و زمانى كوردى.

ئەگەر دوو ۋاول ل گەل ئىلك بەھىن، دېيىزنى ھىشوه يا دوو ۋاولى و ئەگەر سى ۋاول
بن دېيىزنى ھىشوه يا سى ۋاولى، لى دېاستىدا خىچەبۇون و كۆمبۇونا ۋاولان د زماناندا ب
گشتى سۇوردارە، چۈنكى ھەر بىرگە يەك پىددىٰ ب كۆپىتىكەكى ھە يە و ھەر كۆپىتىكەك ب

تنی ۋاولەكە، ژېر هندى ھىشوه يېن ۋاولان ب شىوەكى گشتى شىوە و ھۇمارەكا دىاركىرى
و سىنوردار د ناف زماناندا ھەنە. (محمد على الخولى، ١٩٩٠، ١٨١)

سەبارەت ھىشوه كۆنسۇناتان ب شىوەكى گشتى د زماناندا بەربەلاقترە و ئەوا
زمانەك رېكى پى ددەت، چىدىبىت زمانەكى دى رېكى پى نەدەت. بۇ نموونە زمانى
عەرەبى رېكى نادەت دوو كۆنسۇنات ل دويىش ئىك بەھىن ب تىنى ل دوماهىكا بېڭەيى
نهن وەکو: (نەھر) بەلى زمانەكى وەکو زمانى ئىنگلىزى، رېكى ددەت ھۇمارەكا
كۆنسۇناتان د ئىك بېڭەيىدا بەھىن وەکو (str) د (street)، كو دەقىرىدا سى كۆنسۇنات ل
دويىش ئىك ھاتىئە. (محمد على الخولى، ١٩٩٠، ١٨١) و دكوردىدا ھىشوه يَا دەستپېكى و
نافەرەست و دوماهىكى ھەنە.

ئانکو ھىشوه يان ھىشوه يَا فۇنيمى ژ زمانەكى بۇ زمانەكى دى يَا جىاوازە، د
ھەندەك زماناندا جۆرەكى ھىشوه يى ھەيە و جۆرەكى دى نىنە. بۇ نموونە د زمانى كوردىدا
ھىشوه ۋاول نىنە، بەلى ھىشوه كۆنسۇنات ھەيە.

ب شىوەيەكى گشتى ھىشوه د فۇنۇلۇجىيىدا دېيتە دوو جۆر، ئەۋۇرى ئەقەنە:

١- ھىشوه ۋاول - vowel cluster

ئەقە بىرىتىيە ژ پېكىفەهاتنا دوو ۋاولان يان پېر د ئىك بېڭەيىدا. وەکو د نموونە يَا
(noə) دا (رمى مىنیر بىلەكى، ١٩٩٠، ٥٣٣). ئەق دىاردە يە د زمانى كوردىدا نىنە،
چۈنكى د زمانى كوردىدا دوو ۋاول د ئىك بېڭەيىدا ناھىن و ھەر دەمى ھاتن، ئىك ژ
ئەوان ئەقجا چ /i-/ / يان / و /W/ بىت دېيتە كۆنسۇنات. وەکو: خوھ-XWƏ، دەيك-
dajk... ھەندە.

٢- ھىشوه كۆنسۇنات - consonant cluster

ئەقە بىرىتىيە ژ پېكىفەهاتنا دوو كۆنسۇناتان يان پېر ل گەل ئىك د ئىك بېڭەيىدا.
وەکو: دەست، ماست، سىتىر، ھەنگ... ھەندە.

(خولی) ل بن ناقی (هیشوه) به حسی هیشوه کونسونانتی دکھت و دبیریت: ئەف دیارده یه برتیتیه ژ پیکفه هاتنا کونسونانتان ل دویش ئىلک د ئىلک بېرگە يىد. وەکو str د پەيقا street دا. (محمد علی الخولی، ۱۹۸۲، ۴۴)

(کاتفورد) ل دۆر هیشوه کونسونانتی دبیریت: مەبەست پى پیکفه هاتنا کونسونانتانه ل دەستپېك يان ل دوماهىكا بېرگە يى. بۇ نموونە /pl/ و /nt/ هیشوه کونسونانتن د پەيقا (plant) دا، چونكى ئەو د ئىلک بېرگە و د ھەمان بېرگە دانە، لى هاتنا /p/ د نموونە يا (stop-light) نابنە هیشوه کونسونانت، چونكى هاتنا ئەوان سنورى بېرگە يى بەزاندىيە، ئانکو /p/ کونسونانتى دوماهىكى ژ بېرگە يا ئىككى و /l/ کونسونانتى ئىككى ژ بېرگە يا دووبي (Catford.J.C,2001,195)

د زمانى ئينگلىزيدا د هیشوه يا دەستپېكىدا، دووکونسونانت يان سى پیکفه دھىن

وەکو:

Pray ,ccv

Spray,cccv

لى د هیشوه يا دوماهىكىدا دووکونسونانت يان سى يان چار لگەل ئىلک دھىن

وەکو:

Ask, vcc

Asked,vccc (Catford.J.C,2001,196)

د زمانى عەرەبىدا رېڭ ناھىيە دان، هیشوه کونسونانتا دەستپېكى بەھىت، بەلى رېككى ددەت هیشوه کونسونانتا دوماهىكى ب دووکونسونانتان يان سىيىان ل دویش ئىلک د ئىلک بېرگە يىد. (Catford.J.C,2001,196-197)

(رەھمان ئىسماعىل حەسەن) د ماستەرنامە با خۆدا ئاماژەيى ب ھندى ددەت،
کو د پەيچىن كوردىدا دوو كۆنسۇنانت هەتا چار كۆنسۇنانتان ل دويىش ئىك دھىن، ئەف
پىكىفە هاتنا سى و چار كۆنسۇنانتان ژئەنجامى گوھۇرىنى مۇرفۇلۇجى پەيدادبىن. وەكو
- بىردىان: ھىشوه ياكۆنسۇنانت(رەت) پەيدابۇويه.
- خۆشەۋىستىرىن: ھىشوه ياكۆنسۇنانت (سەت ت ر) پەيدابۇويه.
ژبلى ئەفان نموونەيىن ل سەرى د نافە راستا ھندەك پەيچىن لىكداي و دارشتىدا ل
دوىش ئىك هاتنا سى و چار كۆنسۇنانتان دھىيە دېتىن وەكو:
- شۇرەزەرتىكە: ھىشوه ياكۆنسۇنانتا (رەت ك) پەيدابۇويه.
- بەرچىچەكە: ھىشوه ياكۆنسۇنانتا (ن چ ك) پەيدابۇويه. (رەھمان ئىسماعىل

حەسەن، 1991، 58)

لى د راستىدا ئەقە ئەگەر ھەر وەكو (رەھمان ئىسماعىل) ب خۆ دېيىزىت: ژ
ئەنجامى گوھۇرىنى سۇورى بىرگە يان يان ب ئەگەرى كەفتىا فۇنىمەكى يان دەركەفتىا
قاولەكاڭورت، وەكو بىزروكەيى ئەف دويىش ئىك ھاتنەگە لەك جاران كىيەدىت. (رەھمان
ئىسماعىل حەسەن، 1991، 58) ژبەر ھندى د ئەفان نموونە ياندا ئەم دشىيىن بىزىن ب تى
دوو كۆنسۇنانت، نەكوسى يان چار كۆنسۇنانت ل دويىش ئىك ھاتىنە، ئەۋۇزى ئەگەر ئەم
ھەبۇنا بىزروكەيى د ناف سۇورى بىرگە ياندا ب بەرچاف وەربىگەن، كود بەرەتدا ھە يە
د ھىشوه ياكۆنسۇنانتا كوردىدا، ئەف جۆرە ژى پەيدادبىن:

1-ھىشوه ياكۆنسۇنانتا كوردىدا، ئەف جۆرە ژى پەيدادبىن:

ئەقە بىرىتىيە ژگرۇپەك فۇنىمەن گۈپىن ل دويىش ئىك ھاتى د ئىك بىرگە يىدا و
ھندەك زانا دېيىنى گرۇپا گۈران. وەكو ھىشوه ياكۆنسۇنانت (نەك د نموونە يىن: (ھۆشمەند، بىرمەند،
ھەڙاند، پىند... هەندى دا و ھىشوه ياكۆنسۇنانت (نەك د نموونە يىن: (ھەنگ، پەلاتىنگ، فەرھەنگ،
مانگ... هەندى دا و ھىشوه ياكۆنسۇنانت (رەت) د نموونە يىن: (مەرد، دەرد، گەرد) دا.

۲-هیشوه یا فونیمین کپ:

ئەفە بىرىتىيە ژگرۇپەك فونىمین كېن ل دويىش ئىك هاتى د ئىك بىرگەيىدا و ھندەك زانا دېئىزنى گرۇپا كپان. وەكۆ هيشوه یا كېن (ست) د نموونەيىن: (ستىر، دەست، مەست، ماست، سىست... ھەتى) دا و هيشوه یا (شت) د نموونەيىن (تەنشت، رىشت، پىشت، دەشت، ھەشت... ھەتى) دا.

۳-هیشوه یا فونىمین گرپ و كپ:

ئەفە بىرىتىيە ژ هيشوه يەكا پىكھاتى ژگرپ و كېن ل دويىش ئىك هاتى د ئىك بىرگەيىدا. وەكۆ هيشوه یا گرپ و كېن (رج) د نموونەيىن: (هرچ، ورج) دا. كو / ر / فونىمە كا گرپ و / چ / فونىمە كا كپە و هيشوه یا (رت) د نموونەيىا (كەرت)، دا.

۴-هيشوه یا فونىمین كپ و گرپ:

ئەفە بىرىتىيە ژ هيشوه يەكا پىكھاتى ژ كپ و گرپين ل دويىش ئىك هاتى د ئىك بىرگەيىدا. وەكۆ هيشوه یا كپ و گرپين (تر) د نموونەيىن: (ترى، ترييە) دا. كو / ت / فونىمە كا كپە و / ر / فونىمە كا گرپ و هيشوه یا (خ و -W) د نموونەيىن (خوا، خوار... ھەتى) دا.

۵- هيشوه یا فونىمین كپ و كپ و گرپ:

ئەفە بىرىتىيە ژ هيشوه يەكا پىكھاتى ژ دووكپان و گرپەكال دويىش ئىك هاتى د ئىك بىرگەيىدا. وەكۆ هيشوه یا (ست) د نموونەيىن: (سترى، ستان) دا. كو / س / و / ت / كپن و / ر / فونىمە كا گرپ

هيشوه دياردەيەكا فۇنلۇجىيە و پەيوەندى ب دەستپىك و دوماهىكا بىرگەيىقە هەيە، بەلى ل ناقەراستا پەيشى (پۆل بىرگە) يى زىدا دەركەقتن يى ھەي، ئانكۆ د زمانى كورىدا هيشوه كۆنسۆنانت ل دەستپىك و دوماهىك و ناقەراستى ژى ھەيە (رهىمان

ئىسماعىل حەسەن، ۱۹۹۱، ۵۶)

۱- هيشوه یا دەستپىكى:

مەبەست پى ئەوه پىر ژ كۆنسۆنانتەكى بکەقىتە دەستپىكى بىرگەيى وەكۆ د ئەغان نموونەياندا دياردېيت:

-س ت: ستیر، ستینگ، ستوری... هتد.

-خ و: خوا، خوار، خواست، خوهش... هتد.
.... هتد.

۲-هیشوہ یا ناقہ راست:

ئەقە زىيەت د پەيچىن نەسادەدا دروستىدىت و ل ناۋە راستا پەيچى پەيدا بىت.
وەكۆ هيشۈھ يىا (ست) د ئەقان نمۇونە ياندا، كۆ هيشۈھ يەكى ناۋە راستە.
-دەستكە قىت.

دستمال

هه روهسا هيشوه يا (خ و-W) دئه ڦان نموونه ياندا هيشوه يه کا ناشه راسته:
خ و: داخوازى، داخوازنامه

۳- ہیشوہ پا دو ماہیکی ۷

مه بهست پی ئوه پتر ژکونسونانته کى بکە قىتە دوماھىكا بىرگەيى. وەكۇ دئەۋان نمۇونە ياندا دىاردىپت:

- شت: دهشت، ههشت، گهشت... هتد.
- رد: مهرد، گرد، بهرد، دهرد... هتد.
هتد...

هه‌ر چه‌نده وه‌کول سه‌ری دیاردبیت، کو هیشوه کونسونانت د زمانی کورديدا
ل دهستپیک و نافه‌راست ول دوماهیکا برگه‌بی دهیت و د هه‌می نموونه‌ياندا دوو
کونسونانت هاتینه، لی د هنده‌ک نموونه‌ياندا د زمانی کورديدا سی کونسونانت ل دويث
ئیک د ئیک برگه‌بیدا دهین وه‌کو:

- س، ت و: ستونیہ:-

سـتـان، سـتـيـهـ

د ئەقان نموونە ياندا هىشۇ ھيا دەستىكە (CCC) ھە يە.

-دیفتونگ- Diphthong-

نهزادی په یشا دیفتونگ^(۱) یونانیه، ئەۋۇرى پەيغا (Diphthongos)، ئانکو دەنگەكى جووت، كوب ۋاولى دوولانە دەھىتە بناڭىرنە دیفتونگ ۋاولەكى ئالۆزە، كول دەمى بلېڭىرنى گوھۇرىنى دەنگ لىدانىدا (جرس) پەيدادكەت. ئەف ۋاولا ئالۆز ب تىن د ئىك برگەيىدا يە. وەك د پەيچىن ئىنگلىزى (bout) و (mountain) دا دىاردىت. ئەف ۋاولا درىز ژ ئەنجامى جووتبوونا دوو ۋاولان دروستبۇويه. زمانى ئەلمانى و ئىنگلىزى و ئىسپانى و ئيتالى و برتوغالى دیفتونگ ھەي، لى فەرەنسىيَا نوکە يە هەزارە ب دیفتونگى، لى فەرەنسىيَا كەن يە دەولەمەندبۇو ب ھەبۇونا گەلەك دیفتونگان، كو ھندهك پاشماي وەك پىتەكا دوو لايمەن ژى ماینە. وەك: (ou, oi, eu, au, ai) .. هەندى (فرانك نۇفو، ۲۰۱۲، ۲۳۲)

بەرى ئەم بەھىيەن بە حسى دیفتونگى دزمانى كوردىدا بکەين، پىدىقىيە دياربكەين كا دیفتونگ چىيە.

۱-(مبارك مبارك) ب ئەقى رەنگى دیفتونگ دايە نياسين: دیفتونگ دەنگەكە پىكھاتىيە ژ دوو ۋاولىن ل دويىش ئىك ھاتى دئىك برگەيىدا. وەك د پەيچىن عەرەبىدا (يۈئم، بىت)، كود ئەفان نموونە ياندا دیفتونگ برىتىيە ژ: (الفتحه + واو ساكنه) و (الفتحه + واو ساكنه). (مبارك مبارك، ۱۹۹۵، ۸۴)

۲-(فرانك نۇفو) ب ئەقى رەنگى تەماشەي ئەقى دياردەبى دكەت: دیفتونگ برىتىيە ژ ۋاولەكادوولايەن، كور ئەنجامى گوھۇرينا دەنگى ب ئەگەر چۈشەچۈونا دەمى ب دەستقەھاتىيە، كو خودان بلېڭىرنەكادىرىز و دوو ۋاولىيە(فرانك نۇفو، ۲۰۱۲، ۲۳۲)

۳-(جورج مونان) د پىناسەكىن دیفتونگىدا دېرىت: دیفتونگ ۋاولەكە كومۇركا ئەوى ل دەمى بلېڭىرنى دەھىتە گوھۇرين ئەۋۇرى گوھۇرينا بارودۇخى

(۱) د ناف فۇقۇلۇجىيا كوردىدا چەند زاراھەكىن دى بۇ دیفتونگى ھاتىنە بكارهينان. وەك: دىفسونگ، ۋاولى دوولانە، ۋاولى دوتا... هەندى.

ئەندامىن بلىقىكىنى قۇناغ قۇناغ وەكى /au/ دئەلمانىدا، وەكى دەپەيغا (auge) دا و /ou/ دئىنگلىزىدا، وەكى دەپەيغا (mouse) دا (جورج مونان، ٢٠١٢، ٢٧١)

٤-(ئەبروکرۇمى) ل دۆر دياردەيا ديفتونىڭى دېرىتىت: ديفتونىڭ زارافى تەكニكىيە بۇ ۋالى، كۆب شىوه يەكى بەردەواام د جۆريدا دھىتە گوھۇرىن وەكى د نموونەيىن (no, day) دا، كۆئەش ۋالىل بلىقىكىنا جىاواز ل دەش پەريا ئاخىتنەكەرین ئىنگلىزى ھەيە و ديفتونىڭ دھىتە وەسەكىرن كۆگىدىايە ب خالىن دەستپىك و دوماھىكىيە و ديفتونىڭ ئەو دوو ۋالى ل گەل ئىك د ئىك بېرىگەيىدا بەھىن، نەكى د دوو بېرىگە ياندا بن (Abercrombie.D,1987,60)

٥-(كاتفورد) ل دۆر دياردەيا ديفتونىڭى دېرىتىت: ديفتونىڭ بىرىتىيە ژىيەكەھاتما ۋالىن جىاواز د ئىك يان ھەمان بېرىگەيىدا وەكى [ai] دەپەيغا (high) دا و [au] دەپەيغا (how) دا دياردىت. (Catford.J.C,2001,110)

٦- د (معجم الصوتيات) دا ھاتىيە، كۆ ديفتونىڭ ئىكگەرتىنا دوو ۋالانە د ئىك بېرىگەيىدا و ئەفە واتا يَا ھندى دگەھىنىت، كۆل سەر ئاستى فسىولۇچى كۆئەزمان بلىقىكىنا ۋالى ئىكى دەستپىكىدەت و ئېكىسەر دھىتە ۋەگەر دەپەيەن بۇ سازگەھا ۋاللا دووبيي، ئەش ئىكگەرتە دھىتە ئەگەر كۆ ھندەك ۋالى پەر فەكىرى بىن و بىن دى پەرگەرتى بىن، كۆ يَا ئىكى پەر فەكىرىيە، كۆ بەھىز دار دھىتە بناۋىكىن و يَا دووبيي كۆ سەمى ۋالە، كۆ كىمەت فەكىرىيە و ب بىھىز دھىتە بناۋىكىن. ئەقچا ئەگەر ديفتونىڭى ب سەمى ۋالى دەستپىكىر، دېرىزنى ديفتونىڭا بلند-rising diphthong، كۆ دەپەيىدا هىز دى يا بلند بىت، ئانكۆ دى گەھىتى كۆپىتكى ل گەل ۋالى، لى ئەگەر ۋال ل بەرى سەمى ۋالى بىكەفت، ب نافى ديفتونىڭا كەفت falling diphthong دھىتە بناۋىكىن. دئەشى دۆخىدا هىز ل سەر ۋاللىيە و ل گەل سەمى ۋالى دھىتە خوارى (رعد جمعة الاعظمى، ١٩٨٧، ٣٧-٣٨)

ژئەنجامى ئەقان ھەمى پىناسە يان دشياندا يە بىزىن ديفتونىڭ دەنگە كە ژ دوو ۋالان يان ۋال و نىمچە ۋالە كى پىكىدەيت، كۆ ھەر دوو ب شىوه بى ئىك دەنگى دھىنە

بلیغکرن و دکهقنه ب رەخ ئىكھە و د ناڭ ئىك بىرگە يىدانە ئانکو ئەم دشىن بىزىن ديفتونگ ئىكبوونا دوو ۋاولانە د بىرگە يەكىدا و د ئەنجامدا بۇويە ئىك ۋاول د حالەتى ديفتونگىدا، ھەر دوو ۋاول، ئانکو خالا دەستېكى و خالا دوماھىكى، ئانکو رەگە زى ئىكى و دووپى د نموونە يەكَا و ھەكۆ [a] و [i] دا، د (high) دا، ھەز تىدا ناھىيە كىرن، وەكۆ ۋاولىن ژىكجۇدا، بەلكو ديفتونگ وەسا دەھىيە نىاسىن وەكۆ دەنگەكى ۋەگوھاستى حولىسى، كول دەف رەگە زى ئىكى دەستېدكەت و بۇ دەف رەگە زى دووپى دحولىسىت. ديفتونگ د ئىك بىرگە يىدا پەيدادبىت، كو ب ئىك نەبزە يَا سىنگىيا بەھىز دروستدىت. ئەقجا نەبزە يَا بەھىز د [ha] دا كو دشىاندا يە ب رېكَا وېنەبى بەھىتە نواندن، بەلى پەيوەندىيە [ə] ل سەر [a]، ئاماژەبى ب ھندى دەدت، كو ئە و رەگە زى بەھىز نىنە. (Catford.J.C,2001,110)

د زمانى ئىنگلizبىدا رەگە ز يان پارچە يَا ئىكى ژ ديفتونگى بى زەق و ديارترە ژ بى دوماھىكى ژ ديفتونگى، كو پارچە يَا دوماھىكى بى گەلەك كورت و ۋەگوھاستىيە. (Ladefoged.P & Johnson.K,2015,97)

د زمانى كوردىدا ئەوين باوهرى ب ديفتونگى ھەين، بەحسى ئەقان ديفتونگان

دکەن:

۱- ديفتونگا/وا/ د ئەقان نموونە ياندا: (خواست، وار، خوار، دەوار... هتد)

[wa] [xwast, war, xwar, dəwar]

۲- ديفتونگا/و/ د ئەقان نموونە ياندا: (خوه، خوهزا، خوهشى... هتد)

[wə] [xwə, xwəza, xwəʃi]

۳- ديفتونگا/وى/ د ئەقان نموونە ياندا: (خوين، نوى، سوين، ئەوى... هتد)

[wi] [xwin, nwi, swir, ?əwi]

۴- ديفتونگا/وى/ د ئەقان نموونە ياندا: (خوى، ئەوى، وېران، وېرەك... هتد)

[we] [xwe, ?əwe, weran, werək]

۵- ديفتونگا/يۇ/ د ئەقان نموونە ياندا: (ديو، سېو، كېو، مېيو... هتد)

[ew] [dew, sew, kew, mew]

۶- دیفتونگا//یو/ د ئەقان نمۇونەياندا: "ھەتىو، شىو، نيو... هتد" (غازى عەلى

خورشيد، ۲۰۱۰، ۱۳۷)

[iw] [hətiw, siw, niw]

۷- دیفتونگا/ھو/ د ئەقان نمۇونەياندا: "خەو، شەو، ئەو، كەو... هتد" (غازى عەلى

خورشيد، ۲۰۱۰، ۱۳۸)

[əw] [xəw, jəw, kəw]

ئەگەر تەماشەي ئەقان ھەمى دیفتونگىڭ ل سەرى بىكەين، كۆنابىنە: (ۋاول+ۋاول)،

بەلکو(ۋاول+كۆنسۇنانت+ۋاول)ە، ئانكۇ د ھەمى دیفتونگاندا نىمچە

بزوپىناو-W، كۆكاري كۆنسۇناتى دىكەت تىدا پېشكىدارە

ل دۆر ھەبۈون و نەبۈونا دیفتونگى د زمانى كوردىدا زانايان ئىك بۆچۈون نىنە،

ھندەك دېيىن دیفتونگ ھەيە و ھندەك ژ ئەوان دېيىن نىنە، ئەقە ئارىشەيە نە ب تىلى ل

دەڤ زمانقانىن كورد ھەيە، بەلکو زانىن زمانى ھەتا نەھۆل دۆر ھەبۈونا ئەقى دىاردەبىي

ئىك پا و بۆچۈون نىنە، بەلکو فەرە بۆچۈون، ئەم دىشىن بېرىن، كۆنابۇنا بېپارەكە

دوماھىكى ل سەر ھەبۈونا دیفتونگى د زمانى كوردىدا بۆئەقان خالان دزغىيت:

۱- "دیفتونگ... تېكلىبۈونا دوو دەنگانە پېكىشە و تېكەلى ھەف وەك ۋاولەكى ژ

دەقى دەركەقىن... د رېنچىسا كوردى دا چ يال سەر بىناتا تىپىن عەرەبى ھاتىيە دانان چ

ژى يالاتىنى، دوو تىپ وەك وىنە و نىڭكار بۆ ھاتىنە هلبىزارتىن، ئانكۇ بۆ ھەر دەنگەكى

تىپەك". (ئىسماعىل تاها شاهين، ۲۰۰۸، ۵۷) ئانكۇ بۆ دەنگەكى يان فۆنيمەكى دوو تىپ

ھاتىنە هلبىزارتىن

۲- ئايادىفتونگ دەنگەكە يان دوو دەنگن؟

۳- ئاياد ئەلفا بىيا كوردىدا دشىاندا ھەيە دیفتونگ وەك فۆنيم بەھىتە ھىزمارتن؟

۴- ئايادىفتونگ فۇنە يان فۆنيمە، واتە دىاردەيە كا فۇنە تىكى يان فۇنۇلۇجىيە؟

۵- ئەرى د كوردىدا ئەو دەنگى ب دیفتونگ دەھىتە ھىزمارتن، نابىتە دوو فەزىم،

كۆئىك ژ ئەوان ۋاولە و بى دى دېبىتە كۆنسۇنانت؟

- ٦- ئایا ئەف دیفتونگە ل ھەمی دیالیکت و گۆڤەر و دەڤۆکىن کوردى ھەنە يان
ب تىٰ ل ھندهك گۆڤەر و دەڤۆکان دھىنە بكارهينان؟
- ب ديتنا مە، ئەم نەشىن بريارەكاكا فەبرىل سەر ھەبۇنا دیفتونگان د زمانى کوردىدا
بدەين، ئەۋرى ژېر ئەقان خالىن ل خوارى دياركىرى:
- ١- دیفتونگىن کوردى پەنگە ب ئىك لېڭىرن بھىنە گوتىن، لى ئەو ھەر دوو
دەنگ ۋاول نىن، ئەۋىن دیفتونگك ژى چىبووى، بەلكو ئىك ۋاولە و يى دى كۆنسۇنانە.
- ٢- د ئەلفابىيَا كوردىيا ل سەر تىپىن عەرەبى و لاتىنى ھاتىنە دانان، جەھى
دیفتونگان تىدا نەھاتىيە ديتىن
- ٣- ھندهك ژ دیفتونگان دەڤەرى و دەڤۆكىنە و ل دەف ھەمى ئاخختىكەرىن
کورد ھەبۇنا خۆنинە وەكۈ[وە] و [وى]... هەندى.
- ٤- ئىك تىپ بۇ ھەر دیفتونگەكى نەھاتىيە دانان، بەلكو بۇ ھەر دیفتونگەكى دوو
تىپ ھاتىنە دانان.

-مۆنۆفتونگ-*monophthong*-

ئەفە بىرىتىيە ژ ئەوى ۋاولى، ئەوى ل دەمى بلىقىكىرنا ئەوى چ گوھۇرىن د جۇرى ئەوىدا ناھىيە گوھلىبۇن. وەكى د پېيغا (but) دا دياردېيت، مۆنۆفتونگ يى جىاوازە ژ ديفتونگى و تىترافتونگى-Tertaphthong. (رمى مىنير بىلەكى، ۱۹۹۰، ۳۱۴) مۆنۆفتونگ ب ناھىيە ۋاولا تاك يان ۋاولى سادە دەھىتە بناڭىرن. ئەف ۋاولە ل دەستپىكى بلىقىكىرنا ئەوى هەتا دوماھىكى ئەوى، جۇرى ئەوى ناھىيە گوھۇرىن ئەف ۋاولە ژ دەنگەكى ۋاولى سادە پىكىدھىت. (محمد علۇي الخولى، ۱۹۹۸، ۹۹) (ئەبرۇكىمى) دېيىزىت: ديفتونگ ۋاولەكە كۆ ب بەردەۋامى جۇرى ئەوى ل دەمى بلىقىكىنى ناھىيە گوھۇرىن، هەر وەكى بلىقىكىرنا ۋاولى د پېيغا (no) و (day)، كۆل قىرى ديفتونگ، بەلى بلىقىكىرنا ئەوان ل دەف ئاخىتنىكە رىن ئىسكتەندى مۆنۆفتونگ. ھەروەسا تىبىنیا ھندى دەھىتە كىرن، كۆ مۆنۆفتونگ بىرىتىيە ژ ۋاولىن حەرفى و چ سىمايىن تايىەت ب ئەوانقە گرىدىاي نىن (Abercrombie.D,1987,60) د (معجم الصوتيات) دا ھاتىيە، كۆ مۆنۆفتونگ بناڭىرن، كۆ رەنگە ئاماژەبى بىدەتە ۋاولى كۆ جۇرى ئەوى د پرۆسىسا بلىقىكىنىدا يان ل دەمى ئاخىتنى نەھىيە گوھۇرىن چىدىت ئەف بناڭىرن بەھىتە بكارهينان ل دەمى ئىك دەنگ بۇ دوو ۋاولىن نېسىسى بەھىتە بلىقىكىرن. وەك "ea" د پېيغا ئىنگلىزى (read) دا كۆ ھەر دوو ب ئىك دەنگ دەھىنە بلىقىكىرن (رعد جماعة الاعظمى،

(۷۹، ۱۹۸۷)

-تریفسونگ:

تریفسونگ Triphthong^(۱) ۋاولەكىدا يە بىرىتىيە ژە تاتا سى ۋاولان ل دويىش ئىك و د ئىك بېرىگە يىدۇ. ل خوارى دى ئەقى چەندى د پىناسە يَا ئەقان زاناياندا دياركەين:

۱-(خولى) دېرىزىت: تریفسونگ بىرىتىيە ژە تاتا سى ۋاولان ل دويىش ئىك و د ئىك

بېرىگە يىدۇ.(محمد عەلى الخولى، ۱۹۹۸، ۵۱)

۲-(ماسىۋىس) دېرىزىت: تریفسونگ ۋاولەكە ژ سى ۋاولان د ناف ئىك بېرىگە يىدۇ

پىكىدھىيت(Mathews.P.H,1997,415)

۳-(كىريستال) دېرىزىت: تریفسونگ تىرمەكە د پۆلەنكرنا فەنەتىكىدا بۇ دەنگىن

ۋاولىن بەرهەت د پىكا بلېقىكىنىدا دەھىتە بكارھىنان تریفسونگ ئامازەمى دەدەتە جۆرى

ۋاولى ل دەمى دەھىتە بلېقىكىن و دوو گوھۇرىن ژ جۆرى ئۇرى د بېرىگە يە كىيدا دەھىنە

گوھلىبۇون وەكۈ د پەيپەن(tower) و fire (Crystal,1988, 318) دا دياردېيت.

۴- (معجم الصوتيات) دا ھاتىيە، كو تریفسونگ بىرىتىيە ژ ئىكگەر تاتا سى ۋاولان

د ئىك بېرىگە يىدۇ، كو ۋاولا ئىك و دوو بىن نىمچە ۋاولى دەھىنە گوھۇرىن، كو ژ ئالىيى

ئەركىقە بۇ ئىك يە كە يَا دەنگى دەھىتە قەگوھاستن. بۇ نموونە د زمانى ئىنگلىزىدا (fire)، كو

ژ سى ۋاولىن ل دويىش ئىك و جياواز پىكىدھىيت. (رعد جمعة الاعظمى، ۱۹۸۷، ۱۱۹)

ژ ئەنجامى ئەقان پىناسە يىن ل سەرى دشىاندا يە بېرىن: تریفسونگ ۋاولەكە ژ سى

ۋاولان پىكىدھىيت و د ئىك بېرىگە يىدۇ ب شىوه يى ئىك ۋاولا لىكداي دەھىتە بلېقىكىن. ئەم

دشىيەن بېرىن د زمانى كوردىدا دياردە يَا تریفسونگى نىنە، چونكى د زمانى كوردىدا ل

دەمى سى ۋاول د ئىك بېرىگە يىدۇ دەھىن، دوو ژ ئەوان دېنە كۆنسۇنانت و ب تىن ئىك ژ

ئەوان ۋاولە. وەكۈ د پەيپەن: (وهى، واى) دا دياردېيت.

(۱) د ناف فۇنتۇزجىيا كوردىدا زاراھى (ۋاولى سى لانە) ژى بۇ زاراھى (سرىفسونگ) ھاتىيە بكارھىنان.

-فۆنميكس-**Phonemics**:

گرۇپەكا ۋەكۆلىنايە ھەولددەت ب شىرقەكرن و پۈلىنكرنا فۆنميین زمانەكى راپىيت، ھەروەسا پەيوەندىيا فۆنيمان لگەل ئىك و ئەو گوھۇرىنىن ب سەر ئەواندا دەين. ل دەف ھندهك زانايان فۆنميكس ب ۋەكۆلىنا فۆنميین نەكەرتى. وەكۇ: ھىز و ئاوازەيى رادبىت، ئەقەزى واتايا ھندى دەدت، كو فۆنميكس بەشەكە ژ فۆنلۇجىسى و د زمانى ئىنگلىزىدا زاراھى شىرقەكرنا فۆنميکى phonemic analysis ڑى بۇ دەيتە بكارھينان. (رعد جمعة الاعظمى، ١٩٨٧، ٩٥) ھەروەسا شىرقەكرنا فۆنميکى ب شىرقەكرنا زمانى راپىيت ژىيەخەمت دياركىرنا فۆنیم و ئەلۇفۇنىن ھەر فۆنېمىكى. (مبارك مبارك، ١٩٩٥، ٢٢١)

(جورج مونان) دەريارەئى فۆنميکىسى دېيىت: ئەقە بەشەكە ژ فۆنلۇجىسى كو ب چارەسەكىرنا فۆنيمان راپىيت ل گەل وەسفكىرن و ھەممە جۆريما ئەوان د ژىنگەھىن جياوازدا، ھەروەسا ۋەكۆلىنى ل رېزبۇونا ئەوان دكەت ژىيەخەمت دروستكىرنا مۇرفىمان د زمانقانىيا ئەنجلوساكسونىيەدا فۆنميكس ب ۋەكۆلىنا دياردەيىن فۆنميین كەرتى بەرامبەر فۆنميین نەكەرتى راپىيت و ھەر دوو پىكىھە فۆنميکىسى پىكىدھىن. ھەروەسا (جورج مونانى) زاراھى فۆنېمى يان ۋەكۆلىنا فۆنيمان بۇ ئەقى زاراھى بكارھينان. (جورج مونان، ٢٠١٢، ٣٣٣)

د (معجم المصطلحات اللغوية) زىدا ھاتىيە، كو فۆنميكس ئانكۇ زانستى فۆنيمان لقەكە يان بەشەكە ژ فۆنلۇجىسى كو ۋەكۆلىنى ل فۆنميین زمانەكى دكەت ب شىرقەكرنا سايىكىرۇنى بىيىكۇ تەماشەكىرنا پىشىھە چوونا ئەھۋى يامىزىووپى بکەت. (رمى منير بعلبکى، ١٩٩٠، ٣٧٤)

- فۆنۆتاكٖ تاكتيكس:

فۆنۆتاكٖ تاكتيكس- phonotactics بريتىيە ژ سىستەمى رېزكىرنا فۆنيمان ب رېزكىرنەكا ل دويىش ئىك د زمانەكىدا يان ۋەكۆلىنا ئەقى سىستەمىيە ژبۇ دەرىئىخستا ياسايان ئەوين رېزكىرنا فۆنيمان و پەيوەندىيىن ئەوان دياردكەت. وەك دويىقىك نەهاتنا (چاد و قاۋ) ل دويىش ئىك د عەرەبىيىد. ھەروەسا سى كۆنسۇنانت ل دويىش ئىك د ئىك پەيغا زمانى عەرەبىدا ناهىين (رمى مىنير بعلبىكى، ۱۹۹۰، ۳۷۸) د ئەقى بواريدا (خولى) دېيىزىت: ئەف دياردەيە تايىهتە ب رېزكىرنا فۆنيمان د ئىك پەيقىدا ل دويىش ياسايان دياركىرى، كۈز زمانەكى بۇ ئىك دى دەھىتە گوھورىن. هندهك زمان پېكى نادەن دوو كۆنسۇنانت ل دويىش ئىك د ئىك بىرگەيىدا بەھىن و هندهك زماننىن دى پېكى نادەن كۆ فۆنيمهكى دياركىرى ل دەستپېك يان نافەرپاست يان ل دوماھىكى بەھىت و هندهك زمان پېكى نادەن كۆ فۆنيمهكى ل پشت فۆنيمهكادى يان ل بەرى ئەوى بەھىت. (محمد على الخولي، ۱۹۹۸، ۴۷) ئانكۆ فۆنۆتاكٖ تاكتيكس بريتىيە ژ ۋەكۆلىنا ژىنگەها دەنگى يا ھەر فۆنيمهكى د زمانەكى دياركىيدا، ژ ئالىيى جەھى ئەوى و دەنگىن بەرى ئەوى دەھىن يان د دويىشا دەھىن (محمد على الخولي، ۱۹۸۲، ۲۱۵-۲۱۴) د زمانى كوردىدا چاركۆنسۇنانت ل دويىش ئىك، د ئىك بىرگەيىدا ناهىين، ھەروەسا دوو قاول ژى يان پىرل دويىش ئىك د ئىك بىرگەيىدا ناهىين. ديسان د زمانى كوردىدا د گەلەك نموونە ياندا فۆنيمەن/س/ و /ت/ د دويىش ئىك د ئىك بىرگەيىدا دەھىن وەك د نموونە يىن (ماست، دەست، خواتى، سەتىنگ... هەندى) لى د زمانى كوردىدا ھەر دوو فۆنيمەن /ژ/ و /ش/ ل دويىش ئىك د ئىك بىرگەيىدا ناهىين.

-مۆرفۆفونەمیکس:

۱-دەستپىك:

ئىك ژ خالىن ناكۆكى د مىزۇويا فۇنۇلۇجىيىدا ل سەر ھەى، ئەۋۇزى ئەوه ئەوا دېيىشنى (تىكەلكرنا زانستان). ل دويىت ديتنا ھندەك بسىپورىن فۇنۇلۇجىي، شروقەكرنا فۇنۇلۇجىي دېيت ب تىلى سەر بنه رەتى جىاوازىيا فۇنەتىكى بھېتە ئەنجامدان. نەكۈز بھېتە تىكەلكرن ب تايىبەتى ل گەل زانىارىيىن ژ ئاستى پىزمانى (پىستەسازى، وشەسازى)، كۈئەوان نەۋىت ب بهانە ياشروقەكرنى بھېتە تىكەلكرن. (Lary.M.H,1997,76)

لى ھەر چەوان بىت، فۇنۇلۇجى تىكەللى ئاستىن دى دېيت و مفا وھرگەرنەكاد دوو قولى د نافبەر ئەواندا ھەيد، ب تايىبەتى ئاستى وشەسازى.... هەت.

ئەركى مۆرفۆفونۇلۇجىي ئەوه تەماشەي پىكەھاتا دەنگى يەكەيىن مۆرفلۇجى دكەت. ئەو ب شروقەكرن و سالۇخدانا ئەوى چەندى رادېيت كا چ ب سەر مۆرفىماندا دەيت ژ ئالىيى شىۋەيىن دەنگىقە ل دويىت ئەوى دەوروبەرى تىدا دەيت. (أحمد مختار

عمر، ۱۹۹۰، ۷۰)

پىددىقىيە ئەوى چەندى بىزىن: كۈيە يەكەيىن زاراثىي نە فۇنيمە و نە مۆرفىمە، بەلكو مۆرفۆفونىمە. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۷۲)

مۆرفۆفونىم ب ئەقى رەنگى ھاتىبە پىناسەكرن:

۱-(تروپىشكى) زاراثىي مۆرفۆفونىم بۆ گروپەك فۇنيمان بكارهينا، ئەۋىن دشياندا بىت كۈيە دېتىرىا ئەلۇمۆرفانداندا جەھى ئىك بىگەن. وەكۈ د نموونەيىن ئەلمانىدا: (Bucher) و (Buch) و /u/ كەواتە مۆرفۆفونىم ئە و فۇنيمن ئەۋىن ئىك پىكەھاتا فۇنيمىي پىكىدەيىن. (جورج مونان، ۲۰۱۲، ۱۰۶)

۲-(اکريستال) دېينىت، كۈيە مۆرفۆفونىم يەكەيەكە سەرەكىيە، كۈيە شروقەكرنى د ئاستى مۆرفۆفونەمېكىيدا دەيتە نىاسىن و باراپتى د ناف كەناندا دەيتە دانان و دياردەكت، كۈيە ئىك ژ نموونەيىن بكارهاتى، ئەۋۇزى جوداكرنە د نافبەر /f/ و /v/دا، كۈيە ب مۆرفۆفونىم دەيتە نىاسىن، وەكۈ د نموونەيىن ل خوارىدا (Crystal,1988,200):

-Knife → Knives.□

۳—(ماسيوس) دهرباره‌ی مورفوونيمى دېزىت: مورفوونيمى يەكەيەكە، كو ل سالىن سىھان هاتىيە دارشتن بۇ راڭەكرنا دويىش ئىكھاتنان د وشەسازىيىدا. ئەف دويىش (Knives) ئىكھاتته دووباره‌دېيت، لى نە ب شىوه‌كى مىكانزمى بۇ نموونە پەيشا (Knife) دەنگى/V/ ھە يە و پەيشا (Knife) خودان دەنگى/f/ دويىش ئىكھاتن دووباره‌دېيت، كو د پېرىز پەيچەكىدا ھە يە، لى ئەف دويىش ئىكھاتته يا مىكانزمى نىنە، بۇ راڭەكرنا دويىش ئىكھاتنا ھەر وەكۆ پەيچىن (Knife) و (Loaf)، كو ھەر دوو پەيچان ھەمان دوماھىك ب مورفوونىما /f/ ھە يە، لى د حالەتى كۆمكىرىدا ب /V/ دەھىتە زاركرن. وەكۆ : (Mathews.P.H, 2007,253)

-Knife → Knive.

-Loaf → Loafs

۴—(خولى) و (مبارەك) ب ئەقى رەنگى مورفوونيمى پىناسەدكەن و دېزىن: فونيمەك كو دەھىتە ئالۇڭوركرن ل گەل فۇنيمىن دى د جەھىن وەكەھەۋدا و دېنە ئەلۇمۇرفيں مورفيمى. وەكۆ /S/ د (books) دا كو بەرامبەرى /Z/ د (dogs) دا و ھەر دووك دېنە ئەلۇمۇرفيں مورفيما كۆمكىنىه. (محمد علی الخولى، ۱۹۸۲، ۱۹۷۶) و (مبارك مبارك، ۱۹۹۰، ۱۹۸۸).

۵—(مانغورد) دېزىت: مورفوونيمى يەكەيەكا رۈوتە، كو بىنەرەتە بۇ فۇنيمىن ئالۇڭورل دويىش ھندەك مەرجىن دياركىرى ئەوين كارىكەرييى ل سەرگوھۇپىنا شىوه‌يى فۇنيمى دكەت. (أحمد مختار عمر، ۱۹۹۰، ۷۱)

بۆ نواندا مۆرفۆفۆنیمی د زمانی کوردیدا دشیاندایه ب فۆنیما /ف/ دیاربکەین ئەوژی د نموونەیا (ھەفت) دا، کو پشتی (دھ) ل سەر دھیتە زىدەکرن، دیتە: (ھەفده)، ئانکو ((ف) بۇویه (ث)).

٢- تیگەھی مۆرفۆنەمیکسی:

بۆ زاراڤى مۆرفۆنەمیکس د ناف زمانیيدا چەند زاراڤىن دى بۆ ھاتينه بکارهینان وەکو زاراڤىن: (مۆرفۆنلۆجى، فۆنومۆرفولۆزى، مۆرفۆفۆنیمك). يەکە يا سەرەکى بۆ ئاستى مۆرفۆنەمیکى، مۆرفۆفۆنیمە. بەنەمايى ھاندەرى سەرەکى ئەوه، کو دېیت د شیاندابىت نواندەك بۆ ھەر مۆرفیمەكى بھیتە كرن و ھەمى ئەلۈمۈر فەئەنەمۆرفیمە بھىنە دارشتى، ئانکو ژشىۋەيى سەرەکى بھىنە دارشتىن (79 Lary. M.H, 1997,

(تروبسکۆي) زاراڤى مۆرفۆنلۆجى يان مۆرفۆفۆنلۆجى ھینايى د ناف زمانقانیيدا بۆ لىكگوھۇپىنا فۆنیمین بکارهاتى وەکو پىراپۇنین مۆرفولۆجى. ئەف لىكگوھۇپىنە دشیاندا نىنە بىخىنە د بن ھەلۈمەرجىن فۆنلۆجيدا بەلكو تايىھتن ب مۆرفولۆجييىقە). (جورج مونان، ٢٠١٢، ١٠٥-١٠٦)

زمانقانىن ئەمرىكى زاراڤى (مۆرفۆنەمیکس) ل جەھى (مۆرفولۆجى) بکاردەھىن د تىۋرا (مارتىنيي) دا ھاتىيە، کو دېیت ئەف تیگەھە ب گشتى، ئانکو (مۆرفۆفۆلۆجى) بھیتە دوييرىخىستىن، چونكى ئەف مەدارىيەكە مەرسىدار بۆ شرۇفەكىدا د ناقبەرا دوو ئاستىن جىاوازدا پەيدادكەت، ئەوژى فۆنلۆجى و مۆرفولۆجي، مۆرفۆفۆنلۆجى پادبىت ب ۋەكۆلىنا جوداھىيىن ئەلۈمۈرفي. (جورج مونان، ٢٠١٢، ١٠٦)

(لاس پوجهەر) ل دۆر مۆرفۆفۆنیمکسى دېیت: ئەف دنا قىيىكدا چۈونا ئاستانە.

مۆرفۆفۆنیمکس زاراڤەكى ناقەندە د ناقبەرا مۆرفۆنیمك (مۆرفولۆجى) و فۆنیمك (فۆنلۆجى) يىدا. د شرۇفەكىدا ئاستى مۆرفۆنیمکدا مۆرفیما (rait) نواندەكى دى يا

مۆرفۆفۆنیمکسی ژیو نواندنا فۆنیمی هەیە، کو سیگمینت یان فۆنیما دوماهیکا ئەوی ب پىكا ھندەك ھىمامىن تايىهت دھىيەت نواند ئەۋۇرى /D/ یان /T/ (Lass.R,1984,57) (كىريستال) سەبارەت دياردهيا مۆرفۆفۆنلۈزىي دېبىت: مۆرفۆفۆنلۈزى لقەكە ژ زمانقانىسى كۆفەكۆلىنى ل شرۇفەكىرنا ھۆكاريىن فۆنلۈزى يان رېزمانى دكەت، ئەوين ب دياركىرنا شىوهىي فۆنیمان رادىن و دياردكەت، کو مۆرفۆفۆنلۈزى ب مۆرفۆفۆنیمك و مۆرفۆفۆنیمکس ژى دھىيەت نىاسىن و يەكا بەرهەتى ئەوا ب ئەغان شرۇفەكىرنا رادىبىت ئەۋۇرى مۆرفۆفۆنیمە(Crystal,1992,258) ديسان (كىريستال) د جەھەكى دىدا دېبىت: مۆرفۆفۆنیمك لقەكە ژ زمانقانىسى ئامازەيى دەدەت شرۇفەكىرن و پۆلينكىرنا ھۆكاريىن فۆنلۈزى ئەوين كارىگەريي ل سەر پەيداكرنا مۆرفىمان دكەت يان ھۆكاريىن رېزمانى ئەوين كارىگەريي ل سەر پەيداكرنا فۆنیمان دكەت. د تەقلیدا ئەورۇپىدا زىدەتر زاراڭى مۆرفۆنلۈزى دھىيە بكارھىنان و د تەقلیدا ئەمرىكىدا زىدەتر زاراڭى مۆرفۆفۆنیمك دھىيە بكارھىنان(Crystal, 1988, 200).

(هاسپىلماس) و (سيمس) ب درېشى بەحسى دياردهيا مۆرفۆفۆنلۈزى دكەن و دېبىزىن: مۆرفىمان شىوهىيin فۆنلۈجىيىن جياواز ھەن، کو پشتىبەستىنى ل سەر ئەوى ژىنگەھى دكەن، ئەوا مۆرفىم تىدا. بۇ نموونە د زمانى ئىنگلىزىدا قەدى پەيغا (Leaf) د تاكىدا ب ئەقى شىوهى دھىيە زاركىن(Lif) و دكۆمىدا دېتىه(Li:v). ئەقجا شىوهىيin (Lif:Li:v) دىنە شىوهىي ئەلۇمۇرفىن فۆنلۈچى، ئانكۇ ئەو ھەمان واتايى ھلدگىن، بەلى شىوهىي ئەوان جياوازە، کو ئەقەزى بەرۇۋاڭى ئەلۇمۇرفىن ھەشىۋەنە، کو ژلايى فۆنلۈجىيە جياوازان (Haspelmath,M and Sims D. Andrea,2010,211) ئەو دېبىزىن: ئەلۇمۇرفىن فۆنلۈچى گەلەك گىرنگن، ژېرکو ئەو خالا نافېرە د نافېرە پىكھاتا مۆرفولۇچى و فۆنلۈچىدا. ديسان ئەو بەحسى جۆرىن (ل دويىش ئىك هاتى-Alternations) دكەن و دېبىزىن پەيوەندى د نافېرە جۆرىن ئەلۇمۇرفىن فۆنلۈچىدا دېتىه ل دويىش ئىك هاتىن و ئەقە دىنە دوو جۆرە (Haspelmath M and Sims D. Andrea,2010,211-217)

أـل دويث ئىك هاتنا ئوتوماتيكي: دقىرىدا ب شىوهى ئوتوماتيكي دې يېيدا زاركرنهك پەيدادبىت، ئەۋۇرى زىدەتر ئەنجامى كارىگەرپىا دەنگايە ل سەرئىك وزىدەتر بۇ ئاسانكىرنا زاركرتىيە. بۇ نموونە: د شىوهزارى ھەولىرىدا، /ل/ دھىتە گوھۇرىن بۇ /را/ ئەۋۇرى ل دەمى پشتى بزوينى دھىت. وەكۈ:

-مال ← مار

-خال ← خار

ھەروەسال دەمى فۇنيما /ب/ اڭىر دكەفيتە پىش يان پاش فۇنيما /چ/ اكپ، ب فۇنيما /پ/ اكپ دھىتە دركىاندىن، وەكۈل خوارى دياردىت:

-بچىك ← پچىك

-چبىك ← چپك

ديسان (ت) و (س) و (پ) و (ز) و (ل) و (د) دەمى دكەفنه بەرى يان پشتى و ب تايىهتى بەرى ئەفان بزوينان/بزووكە-ا، /ۋ، /ھ، /ا/ ھندەك جاران د ھندەك پەيقاندا و نە وەكۈئىك دگوقەرىن دىاليكتا سەريدا قەلە و دىن وەكۈ:

1- دەنگى [d~]: دـاس، دـھۆل، دـۆل.. هـتـد (بايىز عمر أـحمد، ١٩٩٠، ١١)

[d] [das, dihol, dol]

2- دەنگى [تـ]: پـتـ، تـمـوـپـ، تـمـوـقـكـ، تـمـەـقـرـ، تـمـاـ، مـتـ.

[t] [pit, top, tovık, təvr, ta, mit]

3- دەنگى [سـ]: سـمـدـ، سـمـوـفـ، سـمـورـ، سـمـاـھـىـ، سـمـوـتـ.. هـتـدـ

[s][sed, sof, sor, sahi, sot]

4- دەنگى [پـ]: پـتـ، پـمـوـرـ، پـمـەـنـىـرـ، پـمـاسـ.. هـتـدـ.

[p] [pit, por, pənir, pas]

5- دەنگى [زـ]: زـمـرـدارـ، زـمـلـالـ، زـمـلـامـ.. هـتـدـ

[z] [zordar, zəlal, zəlam]

6- دەنگى [لـ]: لـمـالـ، مـالـ، خـالـ، ... هـتـدـ

[l] [lal, mal, xal]

بـل دويث ئىك هاتنا مۆرفۇرلۇجى: دېيرىدا گوھۇرىن د دەنگىدا پەيدادبىت، ل دەمى مۆرفىمەك ل سەر مۆرفىمەكا دى دەيىتە زىدەكرن. وەکو:

-ھەشت+دە ← ھەزىدە ((ش) بۇويە(ژ)).

-ھەفت+دە ← ھەۋىدە ((ف) بۇويە(ق)).

-سیمبولیزم دهنگی Sound Symbolism-

د (معجم المصطلحات اللغوية)دا هاتیه، کو سیمبولیزم دهنگی زارافه کی گشتیه ئاماژه بى ب په یوهندیا راسته و خو د ناقبه را دهنگی و ناقلیکه راندا د جیهانا ژده رفه دا ددهت و ئەقە دکە قیتە د ناقبە را دوو بهشىن سەرەکیدا ئەۋۇزى لاسايكىندا دهنگى و واتيا دهنگىنە. (رمى منیر بعلبکى، ۱۹۹۰، ۴۶۳)

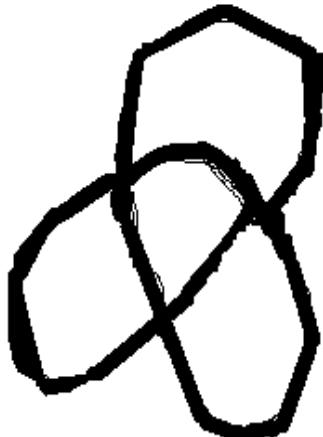
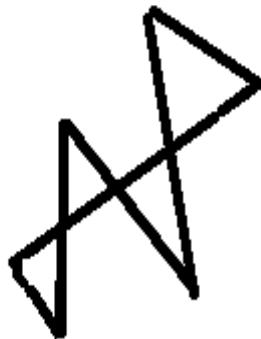
ئەف ئاماژه کرنە د ناف هندهك دهنگىن زمانى و هندهك پىكھاتىن دهنگى و هندهك پېيىن لاسايكى ردا- Onomatopoeia ھەيە، کو تىدا پىكقەگرىدان د ناقبە را فۆرم (DAL) و واتا (مەدلەل) يدا ھەيە و پروسىيىن دهنگى و بلېچكىن تىدا ئاماژه بى ب واتيا يەكە يازمانى ددهت. (محمد صالح الصالع، ۲۰۰۲، ۲۲)

ھۆزانغان و دىزايىنه رىن زمانى ھونەرى ئەقى وزەيا د زمانىدا ھەي مفای ژى وەردگرن ئەف وزەيا دهنگى/واتايى پىچەوانەي بنەمايى زمانغانىيا گشتى نىنە، ئەوا دېيىت: په یوهندى د ناقبە را يەكە يازمانى و دهنگىن ئەۋىدا خۆبخۆيىھە؛ بەلى د زمانى ھۆزانىدا گەلەك جاران ئەف بنەمايە بەرزە دېيت، کو رۆخسارل گەل ناقەرۇكى و پەيىش ل گەل واتايى و دهنگ ل گەل مەدلولى دەھلىت. (محمد صالح الصالع، ۲۰۰۲، ۲۲)

د چىرىدا پىدىقىيە جوداھىيى بکەين، د ناقبە را زمانى ھونەرى (ئەوي ھەولددەت ب چۈزۈرگەرتىنى ژەنگى و واتايى بىينىت) و زمانى نەھونەريدا (ئەوي ھەولددەت ب په یوهندىكىن و گەهاندى ئاساسىي رابىيت)، کو د زمانى نەھونەريدا رۆخسار (پەيىش) ب تى پىكە بۆ مەبەستا ناقەرۇك گەهاندىنى پىچەوانەي زمانى ھونەرى، بەلگە ل سەر ھندى ئەوه، کول دەمى ھۆزان خواندى ئەم خۇپىقە ماندى دکەين و ب شىوه بى ستران دېيىزىن و خۆشى و چىزى ب گوتنا ئەوي دېيىن، ئەقجا چەند بەھىتە دووبارەكىن ئەقجا ئەگەر د قىرىدا ناقەرۇك ئارمانج بىت و رۆخسار ئالاھ بىت، ل ئەوي دەمى پىدىقى ب ماندى يۈون و ستران گوتلىنى نىنە (محمد صالح الصالع، ۲۰۰۲، ۲۲)

ب سانه هیترین نمونه کو دنگین په یقان کاریگه ریه کا واتایی ژ دوو لایه نانه هه یه، ئەۋىزى لایه نى سايكلوجى و لایه نى شعرىيە، کو ھندهك زانايىن سايكلوجىيى ب تاقىكىرنىن ئىدراكى د ئەفى بياشىدا رابون بۇ نمونه (فولفجانج كلىر) ئەف تاقىكىرنا ل خوارى ئەنجامدا:

ئەوى داخواز ژ كۆمەكەسان كر، کو بەراوردىيى د نافېر ئەفان ھەر دوو شىوه يىن ل خوارىدا ل گەل ئەفان ھەر دوو پەيشىن بى واتا: taketa, nalume بکەن:

ئەف دياره يە ل گەلهك زمانىن جىهانى قەكۈلىن ل سەرھاتە كىرن و دياربۇو كۇ سىمايىن ھەۋپىشك ھەنە، كۆ ھندەك دەنگى دېتىيا دۆخاندا ئاماژەيى ب واتايىن دياركىرى دەدەن. بۇ نمۇونە ۋالى (ا) ئاماژەيى ب بچويكى و بھېرى دەدەت، لى ۋالا (ا) ئاماژەيى ب مەزنى و رەقىيى دەدەت. وەك دەنگىن (م، ن) ئاماژەيى ب بچويكىيى دەدەن. وەك: minimal-minimum دىسان ئەگەر تەماشەي ۋالا (ا) بکەين، كۆ ئاماژەيى ب بچويكىيى دەدەت. وەك: پەيچا (صغير) د زمانى عەربىدا و پەيچا (petite) د فەرنسىدا و پەيچا (little) د ئىنگلەيزىدا و پەيچا (winzig) د ئەلمانىدا و پەيچا (minor) د لاتىنيدا و پەيچا (kis) د مەجەريدا و پاشگىرى (ion) د ئيتالىدا وەك پەيچا (micro) د يونانىدا و (bambion) (محمد صالح الصالع، ٢٠٠٢، ٢٤) و پەيچا (بچويك) دكوردىدا.

ھۆزانثان ل دەمى پەنايى بۇ جوان ۋەھاندىن ھۆزانى دېن، مفای ژ ھەمى شىانىن زمانى سىستەمى و نەسىستەمى دېينىن وەك لاسايكىرنا دەنگىيى يەكەيىن دەنگى و پەيچان د ئەقى بياقىدا گەلهك رېكىن سروشتى د ناف زمانىدا ھەنە، كۆ ھۆزانثان بۇ جوان ۋەھاندىن ھۆزانى مفای ژى دېين:

۱-پەيچىن لاسايكەررین دەنگى-Onomatopoeia. وەك: پەيچىن تايىھەت ب لاسايكىرنا دەنگان. وەك: تەقتەق، شىشىر، گىرگىر... هەندىن
 ۲-ئاسانبۇن يان زەحەمەتبۇونا بلىڭىرنى: ئەف بىرىتىيە ژىنجىرە پېزىرنا دەنگان د پەيچاندا داكو ئەو پەيچ ب سانەھى بەھىئە بلىڭىرن، كۆ ئەف پەيچە د نەرم و نيان يان ب زەحەمت بەھىئە بلىڭىرن، كۆ ئەف پەيچە د نەرم و نيان نىن، پەيچىن نەرم و نيان ئاماژەيى ب سانەھىبۇون و نەرم و خۆشىيى دەدەن، بەلى پەيچىن نە د نەرم و نيان، داخوازا پەنجه كا بلىڭىرنى ياب ب زەحەمت دەكەن و ئەف ئاماژەيى ب زەحەمەتبۇون و رەقى و بىزاربۇون و پەريشانىيى دەدەن

۳-جەختىرنىن دەنگى: ئەف بىرىتىيە ژىڭىمەرنى دوو دەنگان يان پىر د پەيچەكىدا كۆ ئاماژەيى ب واتايىكى بىدەت. بۇ نمۇونە كۆمبۇونا (م، ن) كۆ ئاماژەيى ب بچويكىرنى

ددهت. وەکو د پەيىشا (minimal) دا ديارديت. (محمد صالح الضالع، ٢٠٠٢، ٢٤-٢٥) د کوردىدا كۆمبۇونا (ف، ر)، ئامازەبى ب فېنى ددهت، وەکو د پەيىشا (فرپ) دا ديارديت يان (ك، خ) كو ئامازەبى ب كۆخىنى ددهت. وەکو د پەيىشا (كۆخ كۆخ) دا ديارديت يان كۆمبۇونا (ت، ح) كو ئامازەبى ب (نەدەمى) ددهت. وەکو د پەيىشا (تەحە) دا... هتد ئەقە ب ناڤى جەختىرىنىن دەنگى دەھىنە بناڭىرن، چونكى هندەك دەنگىن پەيىشان تىدا دووپاتىسى ل واتابى دكەن و ئامازەبى و وىنەكىنى بۇ واتايى ئەوان د پىكەتائىن شعرىدا زىدەدكەن ئەف جەختىرىنىن دەنگى د زمانىنى دېشىدا ھەنە. بۇ نموونە د ئىنگلىزىسىدا ھەر دوو دەنگىن (fl) ئامازەبى ب رۇناھىيا لەۋەك ددهن. ھەر وەکو د پەيىشىن ب رۇناھىبى ددهن. وەکو د پەيىشىن (..) (g) ئامازەبى ديارديت. ھەر دوو دەنگىن (ap) دوماهىكا پەيىشان، ئامازەبى ب پىكەتەنسىان و لەكانا دوو بانان ددهت. وەکو د پەيىشىن: (map, snap, rap, flap, clap, slap, warp, strap) دا ديارديت.

٤-ھەۋەرېبۇونا دەنگى بۇ دەنگىن گۈر يان كې ل دەستىپىكا پەيىشان يان ل دوماهىكا ئەوان سەجع و رەگەزدۇزى دروستىدىت. ھەر وەکو دەستىپىكىرنا دوو پەيىشان ب دەنگى (ز). وەکو: زىز و زىيەت يان ھەۋەرېبۇونا دەنگى ل دوماهىكا پەيىشان، ئەف ھەۋەرېبۇونە سەجع و سەرواپى دروستىدكەت. (محمد صالح الضالع، ٢٠٠٢، ٢٦) وەکو: (حال و مال)، (لەز و بەز)... هتد.

٥-هندەك جاران ھۆزانىغان دەنگىن پەيىشان ژېۋ ئامازەپىكىرنا واتايى ئەۋى دەۋىت بكاردەھىنەت. (محمد صالح الضالع، ٢٠٠٢، ٢٦) وەکو ئىستىغلاڭىرنا (موئىھە تەيپ) ئى پەيىشا (بىگرۇنە) د ھۆزانان (بىگرۇنە) دا، كو ئامازەبى ب گۈرئىنى ددهت، كو د ھۆزانىدا وەکو ليكدانەكى پەيداكىيە، ئەۋۇرى ب رېكىدا دووبارەكىرنا پەيىشا (بىگرۇنە) و دەنگى (ر)، كو دەۋىرەدا بكارھىنانا دەنگى (ر) ھەست بىگرۇنىنى پەيدادكەت. وەکو:

بگرته

دهما ستير

دبرسقن ل ئەسمانى ساھى

بگرته

دهما شين دبن ل گوندى كاھل

قه سرو خانى و ئاۋاھى

بگرته

دهما لېر دەنگى شالويلا

دبىتە گۇۋەند و شاھى

بگرته

دهما چرايى ئازادىي

ل بن ئالاي ئاشتى

فەكە تن پىكا رۇناھى

بگرته، بگرته (مؤيد طيب، ٢٠٠٤، ١٥٨-١٦٩)

ھۆزانغان د زماناندا ئەفان شىيانىن زمانى و دەنگى بۇ خۇ ئىستىغلالدىكەن ژېڭىز

بەرجەستەكىدا وىئەيى داخوازكىرى، كو د مىشكىدا هزرلى بەھىتە كىن يان بەھىتە

داخوازكىن. د ئەقى دۆخىدا ھۆزانغانى بەمايى خۆبخۆسى د زمانىدا دشکىنیت و

ھۆزان خۆبخۆسيا يەكەيا زمانى ناھىلىت و ئەقەرئى ئامازەيى ب پەيوەندىيەكە د

نافىيەكىدا چۈھۈپ د ناقەبرا رۇخسار و ناقەرۇكىدا و حەلاندىنا فۇرم و واتاپى يېكە دەدت و

ئىكىگرتنا ئەوان د ناڭ دەقى شعرىدا را دەھىنىت. (محمد صالح الضالع، ٢٠٠٢، ٢٧)

- وهرگیرانا فونیمی یان دهنگی-Transliteration:

ئەقە بریتىيە ژ نېيىسىنا پەيىن بىانى ئەوين ئاخىتنىكەرىن زمانى رەسەن، كۆب پىت و دەنگىن زماين خۇ يى دايىك بكاردھىين بۇ نموونە بكارھىنانا پەيىن: "كۆمپىوتەر"، "تليفون"، "ئەترنېت"، "تلفزيون" (computer) و (telephone) و (internet) و (telelevision) ژلايى ئاخىتنىكەرىن نەئىنگىزقە. (محمد سعيد احديد، ٢٠٠٨، ١٥٣) د ئەقى بواريدا (بەعلەبەكى) دېرىزىت: ئەقە شىوازەكى فەگۇھاستنا پىتىن زمانەكىيە بۇ پىتىن زمانەكى دى يان نېيىسىنا زمانەكىيە ب پىتىن زمانەكى دى (رمى مەنير بىلەكى، ١٩٩٠، ٥١٠) بۇ نموونە د زمانى كوردىدا "فەيسبۇك"، "ۋايەر"، "ئەنسىتگرام"، "واتس ئاپ" دەھىنە بكارھىنان، كۆز پەيىن ئىنگلىزى: (facebook)، (whats up)، (viber)، (anstgram)، (whats up)، (viber)

ئانکو ئەم دشىين ل دۆر ئەقى دياردەبىي بىزىن: وهرگیرانا فونىمى یان دەنگى د فەگۇھاستنا نېيىسىنىدا بریتىيە ژ فەگۇھاستنا پىتىن زمانەكى بۇ سەر پىتىن زمانەكى دى ئانکو دەپەرىدۇ ئاخىتنىكەرى زمانى رەسەن فۆنەتىكا زمانى خۇب بەرچاڭ وەردگەرت، ئانکو هندهك جاران جوداھى د زاركرن و بلېشكىرنىدا پەيدادبىت. وەكۇ : بلېشكىرنا (پادىيە)، (تەلەقزىون)، (مانشىت)... هەندى د زمانى كوردىدا.

- ئاكسىنت:

زاراھى ئاكسىنت Accent ب تى ئاماڑەبى ددهته جوداھىيا بلېچىكىنى (زاركىنى). بۇ نموونە سکوتلەندى و لهندەنى ب هەمان زمانى ئىنگلۇزى دئاخفن، لى ئاكسىنتا ئowan ژىكجودايى، ھەر چەندە سىستەمى ئowan يى ناخخۇيى و واژەيىن ئowan وەكەھەقىن جوداھىيا ئاكسىنتى ژ دىالىكتى ئەوھە كۈرىپتەر گۈرىدایە ب روپەركى جۆگرافىي دياركىريغە. زاراھى دىالىكت نوكە ئاماڑەبى ددهته جوداھىيىن مەزن ژ بلېچىكتەن پورەت. دىالىكت گرنگىي ب جوداھىيىن سىستەمى دەنگى، پىزمانى يان واژەيان (فەرەنگى). Aitchison.J,1999,115 ئەم دشىين بىزىن جياوازىيا دىالىكتى ژ ئاكسىنتى ئەوھە، كۈرىپتەر بىزىن جياوازىيا بلېچىكىن و پەيىش و پىزمانى دناف زمانەكىدا، لى ئاكسىنت ب تى ھەبۇنا جياوازىيە د پىكا بلېچىكرىيدا. يال قىرى بۇ مە گرنگ ئەم زىدەتل سەر زاراھى ئەكسىنت باخفين:

زمانى ئاكسىنتىن جياواز ھەنە، كۈ ب شىوهيىن جياواز دەھىنە بلېچىكىن، ئەۋرى ژ كەسەكى بۇ ئىيىكى دى و ژ دەۋەرەكاجۆگرافى بۇ ئىكاكى دى و ژ چىنەكاجڭاڭى بۇ چىنەكادى، ھەروھسا ئاكسىنت ب جياوازىيا تەمن و جياوازىيا بەگراوەندى خواندى جياواز دىن.(3) Roach.P,2009 (كىريستال) د ئەقىي بىاقيدا سەبارەت پىناسە يان ئاكسىنتى دېرىزىت: ئەكسىنت بىزىن ژ كارىگەرپىا گولەيپۇونا بەرددەوام ژ ئowan سىمايىن جياوازىن بلېچىكىنى يىن كەسى، ئەۋرى ژ ئەنجامى ئەقىي چەندى ب دەستقە دەيت، كا ئەو كەس ژكىقەي، سەر ب كىيىرەتلىك يان جڭاڭىيە (Crystal, 1988, 2) (ماسيوس) سەبارەت دياردەيا ئاكسىنتى دېرىزىت: ئاكسىنت بىزىن ژ ھەممە جۇرپىا جياوازىيىن دەنگى ژ ناف ھەممە جۇرىن دى (Mathews.P.H,1997,4) (ناوخۇش) سەبارەت پىناسە يان ئاكسىنتى دېرىزىت: "ئاكسىنت بىزىن لە ئەدگار و سىماي شىوهى گۆكىردن، كە بە شىوه گۆكىردنە دەتوانىن ئاماڑە بە دەۋەر يان چىنى كۆمەلايەتى ئاخىوھەر بکەين. ئاكسىنت بەشەكە لە دايەلىكتىكى ديارىكراو ھەروھە لە رۇوى ژمارەوە چەند ئاكسىنتىك لە نىو دايەلىكتىكدا

هەن لە نیو قسەکەرانی کرمانجی ناوەراست بە شیوه زاریان دەزانین کی سورچیه، خۆشناوه، دزهیه...هەروەها دەتوانین بزانین قسەکەر پەشۆکییە یان پۆشنېرە."(سەلام ناخوش، ۲۰۱۴، ۱۲-۱۳)

ژئەنجامی ئەقان پیناسەیان د شیاندايە بىزىن: ئاكسىنت برىتىيە ژ جوداھىيىن زاركىنى، ئەفەزى ب پىكا قەلەوكىن و سەككىرن و درېزكىن و كورتكىن دەنگى ب دەستقە دەيت. وەك د نمۇونە يَا (تۈز) دا دىاردېيت، كۆ هەندەك ئاخىتنىكەر رىن كورد [ت] ا ئەقى نمۇونە بى قەلەودكەن، وەك خەلکى دەقۇڭى دەھۆكى و هەندەك ب زرافى بلىقىدكەن وەك ئاخىتنىكەر رىن دەقۇڭى دەشتا سلىقانەيەن. هەروەسا هەندەك ژ خەلکى شىلاذى دەنگى [ز] د هەندەك نمۇونە ياندا ب سەككى بلىقىدكەن، لى خەلکى دەھۆكى ب قەلەوي بلىقىدكەن، وەك د نمۇونە يَا (نۇزدە) دا دىاردېيت.

سەبارەت جۆرپەن ئاكسىنتى زانايىن زمانى بە حسى چەند جۆران ياكىرىيە. د ۋېرىدى دى بە حسى چەند جۆرە كان كەين:

1- ئاكسىنتا ييانى-foreign accent :

ئاكسىنتا ييانى، ژئەنجامى پەنگىفە دانا ئاكسىنتا پەيپەن ييانى ل سەر بلىقىرنا ئاخىتنىكەر ئەرسەندا پەيدا دېيت. (محمد سعيد احدي، ۲۰۰۸، ۱۸۸) ئەفەزى ل ئەوى دەمى پەيدادېيت ل دەمى زمانەكى كارىگەرى ل سەر زمانەكى دى ھەبىت و بىتە ئەگەر ئەندى كوكارىگەرى ل سەر بلىقىرنا ئەوى زمانى ھەبىت. هەروەكول جەزائىر و تونس و مەغىرەب دەھىتە دىتن، كوكارىگەرىيا زمانى فەرەنسى گەلەك ل سەر ئەوان ھەيە، خۇ وەختى ب زمانى عەربى ژى باخفن، كارىگەرىيا ئاكسىنتا فەرەنسى ل سەر ئەوان دىارە دىسان كارىگەرىيا ئاكسىنتا زمانى فارسى ل سەر ئاخىتنا كوردىن ل ئىرانى دېزىن و ئاكسىنتا زمانى تۈركى ل سەر ئاخىتنا كوردىن باكۇور و ئاكسىنتا زمانى عەربى ل سەر ئاخىتنا كوردىن مويسىل ھەيە. بۇ نمۇونە كوردىن مويسىل د ئاخىتنا خۇدا دەنگىن [ل] و [ز]

و [س] قهله و دکه ن هر و هکود ئه قان نموونه ياندا ديارديت. (وللا) [walla]، (زوزان) [zozan] و (صويند) [swind]... هتد.

لاینه کی دیسی ئاکسيٽتا بیانی ئو ریکه ئوا ل دهمی کەسەك دەنگى زمانەکى بیانى بلېچىكەت، ئەفەزى ژ ئەنجامى ئوان جوداهىيىن دەنگى پەيدادىت، ئەوین د نافبەرا دوو سيسەمین ژىكجودادا ھەى، كو ئەو كەس دى دەنگەكى زمانى خۆل جەھى ئەوي دەنگى بلېچىكەت، ئەگەر ئەو دەنگ د زمانى ئەويدا نەبىت بۇ بلېچىكىنى ل دەف ئەوي كەسى يا ب زەحمەت بىت. بۇ نموونە هندهك جاران كەسەكى عەرەب ل دهمى دەنگى [پ] د نموونەيىن زمانى فەرنىسیدا بلېچىكەت، دى ئەوي دەنگى ب [ب] بلېچىكەت، چونكى د سيسەمى دەنگىيى زمانى عەرەبىدا دەنگى [پ] نىنه، هەر وەكول شوينا بىزىت: (pardon) دى بىزىت: (bardon). (جورج مونان، ٢٠١٢، ٤٥٩) دىسان هندهك ئاخقىتكەر رىن زمانى كوردى ل دهمى پەيشا عەرەبى (كارپە) بلېچىكەن، ل جەھى ئەوي دېزىن: (كارسە)، ئەفەزى ژېرەندييە، كو دەنگى [ث] د زمانى كوردىدا نىنه ول جەھى ئەوي دەنگى [س] دېزىن يان دى بىزىن (الزين) ل جەھى (الذين)، ئانكى دى دەنگى [ذ] ب دەنگى [ز] گوهۇرن، چونكى دەنگى [ذ] د زمانى كوردىدا نىنه و بۇ ئەوان گەلەك جاران ب زەحمەتە ئەوي دەنگى بىزىن.

۲- ئاکسيٽتا ھەرىمى-regional accent

ئاکسيٽتا ھەرىمى بريتىيە ژ شىوازىن زمانىيىن بكارهاتى كورپەنگە دانا دورھىل و راستىيا جقاڭى گوندنسىين يان شارنشىنىه. (محمد سعيد احديد، ٢٠٠٨، ١٨٨) ئەگەر تەماشەي زمانى كوردى بکەين، دى نموونەيىن ئەقى جۆرى ب دەستى مە كەفن، كو ئاكسىنت گەلەك جاران خەلکى بازىر و خەلکى گوندان ژىكجودادىت. ئەگەر تەماشەي گوندنسىين و بازىرنىشىن دوسكىيان بکەين، دى جوداهىيى د ئاكسىنتا ئەواندا بىنин بۇ نموونە گونشىنىن دوسكىيان ب تايىھتى خەلکى گوندى (دىراڭىنلەك) و

(بیسکی) ل ده می په يغا (کوتلک) بلیقدکه، [ل] قله و دکه، [kutilk]، به لک دوسکیین نهول بازیران دژین [ل] ی سفکدکه، [kutilk]. هروهسا هه مان تشت سه بارهت په يغین (دهولک و شول)، کو خه لکی گوندنشینین دوسکیيان، ده نگی [ل] قله و دکه، [ول]، [dəwlɪk]، به رو فاڑی خه لکی شارنشینین دوسکیيان [ل] ی ب سفکی بلیقدکه، [ول]، [dəwlɪk].. هروهسا گوندنشینین ئهوان سه بارهت په يغا (پنی)، ده نگی (پ) [p] قله و بلیقدکه، [pɪni] و شارنشینین ئهوان ب سفکی [p] بلیقدکه، ئانکو ب شیوه بی [bɪlɪnd]. هروهسا ریکانیین گوندنشین ده نگی [ا] د په يغا (بلند) دا قله و دکه، [pɪni] و شارنشینین ریکانیان و چیدبیت ژئنجامی کاریگه ریبا هوزان بیت، هر هه مان ده نگی و د هه مان په يغیدا ب سفککی بلیقدکه، [bɪlɪnd].

٣- ئاكسينتا جفاكى :social accent

ئاكسينتا جفاكى په نگفه دانا به گرهوندي ئاخفتىكه رى بى فېركاري و شارستانىيە هه وەکو نها ل هندى يان ژاپونى، ئاكسينت دېيىه ئەگەر ئەگەر تەماشەي چىنان د ناف تاكەكەساندا. (محمد سعيد احديد، ٢٠٠٨، ١٨٨) بۇ نمۇونە ئەگەر تەماشەي ئەقى جۆرى ئاكسينى د نافى كوردىدا بىكىن، دى بىنин چەند نمۇونە يەكىن بەرچاڭ ھەن. بۇ نمۇونە چىنا رەوشەنېير په يغا (داعش) ب دروستى بلیقدکه، لى پتريا خه لکى سەر ب چىنا نەرەوشەنېير، ب شیوه بی ژمارەيا (١١) عەربى بلیقدکه، ئانکو دېيىن: (ئيداعش). هه رەوشە چىنا نەرەوشەنېير د بلېڭىرنا په يغا (facebook) دا دېيىن: (فيسبۇك) و خه لکى رەوشەنېير ب دروستى و ب شیوه بی دروست بلیقدکه و دېيىن: (فەيسېبۇك).

۴- ئاكسىيتا كەسى :personal accent

مەبەستا ژ ئاكسىيتا كەسى بلىقىكىرنا تايپەتا تاكەكسىيە بۇ دەنگان، كو دېيىتە ئەگەر ى
هندى ژ بلىقىكىرنا تاكەكسىيە دى جودايت و ب رىڭا ئەوي ئاكسىيتى، ئەو مەرۆف پى
دەيىتە نياسين بۇ نموونە هندهك كەس دەنگى قەلەو دەكەن وەك دەنگى [p] د پەيشا
[پەنير] دا [pənir] و هندهك كەس دەمان پەيقيدا دەنگى [p] ب سەشكى [pənir]
بلىقىدەن ديسان هندهك كەس دەنگى [ا] قەلەو دەكەن، وەك د پەيقين (مال) [mal] و
(حال) [xal] و (چوول) [tʃul] دا دياردىت و هندهك كەس دەنگى [mal], [xal], [tʃul]. ديسان هندهك كەس ۋالا [a]
دەنگى ب سەشكى بلىقىدەن [a]. ديسان هندهك كەس ۋالا درىزدەن و هندهك كورتىدەن، ل دەمى د پەيشاندا دەيىتە بكارهينان و هەر ھەمان تشت
بۇ ھەمان ۋالو و كۆنسۇنانتىن دى ژى دەيىتە دىتن

5- ئاكسىيتا ھۆزى:

مەبەست ژئەقى ئاكسىيتى ئەوھە كۈگەلەك جاران ئاكسىيتا ھۆزەكى د ھندهك د
بلىقىكىرنا بۇ ھندهك دەنگان ژ بلىقىكىرنا ھەمان دەنگان ژ يە ھۆزەكى دى ياجياوازە و
ب ئەقى چەندى ژەو بلىقىكىرنا ھۆزى دەتە نياسين و ژ ھۆزىن دى جوداكتە. بۇ
نمۇونە ئەگەر تەماشەي بلىقىكىرنا دەنگى [را] بکەين، كو پەتىريا ھۆزىن كوردىن بەھەدىنى.
وەكۈ: سلىقانەي، بەروارى، سندى، كوچەر، دوسكى،.. ھەن دەنگى [را] د نموونەيىن (دار،
ھزار، دىرى... ھەن) دا ب سەشكى بلىقىدەن، لى پەتىريا ئاخىتنەكەر رېن مزوپىريان ھەر ھەمان
دەنگى و د ھەمان نموونەيىندا ب قەلەوى بلىقىدەن و ئەقە ئىلەك ژئەوان خالان، كو دېيىتە
ئەگەر كو ئاكسىيتا ھۆزا مزوپىريان ژ ئاكسىيتا ھۆزىن دى جودايت. ھەروەسا پەتىريا
ئاخىتنەكەر رېن ھۆزا سلىقانەيان دەنگى [س] د نموونەيىن (سلك، داس... ھەن) دا
سەشكىدەن، لى پەتىريا ئاخىتنەكەر رېن ھۆزا پىكانىيان ئەوي دەنگى د ئەوان نموونەيىندا
قەلەو دەكەن. ئەقە ژئەك ژئەوان خالانە كو ئەكسىيتا ئەوان ھۆزان ژئەك بەتە جوداكرن

يەكەيىن كەرتى (كەرتىز زنجىرا ئاخۇتتى)

قاول و كۆنسۇنانت

يەكەيىن كەرتى ل دويف چەواتىيا بەرھەمھىنانى و سرۇشتى دەنگىيى ئەوان دابەشى دوو جۆرىن سەرەكى دىن:

ا. قاول

ب. كۆنسۇنانت.

زانايىن دەنگىسازىي ئەف دوو جۆرە ب گەلەك شىوان پىناسەكرىنه. پرانىيا ئەقان پىناسان د بەرەتدا وەكھەقىن جىاوازىيا ئەقان پىناسان پتر د هوپىكارىاندا ھەروەسان د ئەوان بەرەتاندا يىن د ھەر پىناسەيەكىدا پتر جەخت لسەر دەھىتە كىن. ئىك ژ ئەوان پىناسان بىتىيە ژ: ئەگەر دەنگى گىر - voice كو بىرىكا لەرينا ژىيىن دەنگى د حەنجه رىدا - larynx بەرھەم دەھىت، د رىرەوا دەرباز بۇونا خوەدا ژ ئەندامىن بلېڭىرنى تووشى چ ئاستەنگىن مينا (پەقىن، خشىن، لايى، ھەزووکى و ...ھەتى) نەبىت، و چ دەنگەكى دى لسەر زىدە نەبىت، ب قاول دەھىتە ھەزىمانلىقلى ئەگەر دەنگى گىر يان ھەوايى ژ ئەنجامى پرۇسا بەردىنى - expiration بەرھەمدەھىت، لدەمى دەرباز بۇونا خوەدا ژ ئەندامىن بلېڭىرنى تووشى ئىك ژ ئاستەنگىن سەرى بىت، و د ئەنجامدا دەنگەك لسەر زىدە بىت، ب كۆنسۇنانت دەھىتە ھەزىمانلىقلى (على محمد حق شناسى،

(٧٣، ١٣٨٣)

قاول ژلايى فونەتىكى و فۇنۇلۇجىقە دەھىتە باسکرن. ژلايى فونەتىكىقە، قاول ئەو دەنگىن يىن لدەمى بەرھەمھىنانى تووشى ژ بەرەستەكى يانلى بەرەنگىيەكى نابىن؛ لقىرى ھەوا ب شىوه يەكى ئىكىدەست و لسەر نافەراستا ئەزىمانى دەردكەۋىت و ئازاد دىيت. ئەگەر ئەف بەرداانا ھەواي بىتى بىرىكا دەھى دەھى بىت ب قاولىن دەھى و ئەگەر د

ههمان دهمندا پشکه‌کا ههواي ژ دفني ژري دهركه‌قت ب ۋاولىن دفني دهينه نياسين ژلايى فۇنۇلۇزىقە، ۋاول ئەو يەكەنه كو دكەفنه كويىتىكا بېرىگى (ديويد كريستال: ۱۳۸۲: ۲۰۱۷-۲۰۱۸) كۆنسۇنانت، بەرۋاشى ۋاولان لدەمى بەرھەمهىيانى تۇوشى بەرەستىكى يانزى بەرتەنگىيەكى دىبن ب بەراورد لگەل ۋاولان، كۆنسۇنانتان توندىيەكاكىيمتر ھەيە. (ساسان سېپتا: ۱۳۷۷: ۶۴)

زمانىن جىهانى ژلايى ھەزمارا كۆنسۇنانت و ۋاولان وەكھەف نىين. زمانى ئىنگلizى ۳۹ فۇنیم (۲۴ كۆنسۇنانت و ۱۵ ۋاول)؛ زمانى ھاوايى – Hawaiian ۱۳ فۇنیم (۸ كۆنسۇنانت و ۵ ۋاول)؛ زمانى گورجى – Georgian ۹۰ فۇنیم (۷۰ كۆنسۇنانت و ۲۰ ۋاول) ھەنە. (ئادريان اكمىاج و دوستان: ۱۳۸۲: ۸۵)

ل دويىش ئەقى پىناسى دەنگى [a] ۋاولە، چونكى بەرەتى وى يى دەنگى گرە، و لدەمى دەرباز بۇون ژئەندامىن بلىقىكىنى تۇوشى چ ئاستەنگەكى نايىت، و دئەنجامدا چ دەنگەك لسەر زىدە نايىت لى دەنگىن [s] و [z] ھەر دوو كۆنسۇنانتن، چونكى ياخىكى ژ ھەوايى پروسىسا بەردانى – expiration و كېيى پىكھاتىيە، كو لدەمى دەرباز بۇونا خوددا ژ ئەندامىن بلىقىكىنى ل پەدوويان تۇوشى ئاستەنگان دېيت، و دئەنجامدا دەنگەكى خشۇوك لسەر زىدە دېيت، و يا دووبيى، دەنگەكى گرە كو مينا دەنگى بەرى لدەمى دەرباز بۇونا خوددا ژ ئەندامىن بلىقىكىنى ل پەدوويان تۇوشى ئاستەنگان دېيت، و دئەنجامدا دەنگەكى خشۇوك لسەر زىدە بىت.

ل دويىش قى پىناسى ئەم دشىن بىزىن كوبەرەتى دەنگىيى ۋاولى ھەموو جارى گرە لى بەرەتى دەنگىيى كۆنسۇنانتى دشىت گر (وەكى [z]) بىت يان كېپ (وەكى [s]) بىت. لهوا د پىناسا ۋاولاندا ئاماژە ب سىمايى گر و كېيى ناھىيەكرن. د پىناسا كۆنسۇنانتاندا پىددىقىيە ئاماژە ب سىمايى گر و كېيى بھېيەكرن. (على محمد حق شناسى، ۱۳۸۲، ۷۴) زىدەبارى ئەوان دەنگىن كوب ساناھى لزىر ئىك ژ ئەقان ھەر دوو پۇلان دەينە پۇلينىكىن، لى ھندهك دەنگەك ھەنە كول دويىش قى پىناسى ناچە ژىر چ ژ ئەقان ھەر دوو جۆران چونكى ئەف دەنگە ژلايى سرۇشتى دەنگىقە وەكى ۋاولانە، واتە بەرەتى

دهنگیيّ ثهوان گره لدهمی دهربازبونن ژنهندامین بلیغکرنی توشی چ ئاسته نگان نابن لى ژلایي شیوی بهرهه مهینا نېقە وەکى ۋالان بەردەوام نابن، بەلكو چەواتىيا دروستبۇونا ئهوان وەکى چەواتىيا دروستبۇونا كۆنسۇناندان بېرى بېرىيە. ئەف دەنگە ب نيمچە ۋال دەينە نىاسىن دەنگىن [J] و [W] دەنە د ناف پۇلا نيمچە ۋالاندا. (على محمد حق شناسى، ١٣٨٣، ٧٥)

جیاوازیبا ڦاول و کۆنسونانتی ل دویش فونهتیک و فۆنلۆجیستی

دنا به را ڦاول و کۆنسونانتا د فونهتیک و فۆنلۆجیستی، په یوهندیه کا ئېک ب ئېک نینه. ب دهربىنه کا دی رهنجه دهنجه کی کول دویش بنه ماين فونهتیکی ب ڦاول بهیته هژمارتن، د فۆنلۆژیستی دویش یاساین فونیمی - phonemic ب کۆنسونانت بهیته هژمارتن و بروڤاژی دهنجه ک د چارچوو ڦیناسین فونهتیکیدا ب کۆنسونانت بهیته هژمارتن، لی د فۆنلۆژیستی ئه رکی ڦاولی ببینت. ئه گهري نه یه کسانیا ڦاول و کۆنسونانتا دهنجی - phonetic ل گهل ڦاول و کۆنسونانتا فونیمی، د فی چهندیدا یه کو یاسا و بنه رهتین د فۆنلۆژیستی دهینه بکارهینان، ڦ یاسا و بنه رهتین فونهتیکی جیاوازن هه روہ کی بھری نهایا هاتیه گووتن، د فونهتیکیدا دهنج ل دویش چهواتیبا بھره مهینانی، سرۆشتی فیزیکی یان چهواتیبا و هرگرتنا ئهوان دهینه و سفکرن؛ لی د فۆنلۆژیستی شهنجستی و سفکرنا دهنجان ئه رک و جهی و انه د ناف سیسته می دهنجیکی وی زمانیدا. لهوا رهنجه د فونهتیکیدا دهنجه کی، بُو نموونه ل دویش چهواتیبا بھره مهینانی و سرۆشتی دهنجی، ب ڦاول بهیته هژمارتن؛ لی رهنجه د فۆنلۆژیستی ببینن، کو ئه رکی رؤنانیی وی وکی ئه رکی رؤنانی ڦاولین دی نینه و وکی ئه رکی رؤنانی کۆنسونانتاه لفی ده می ڦاولا دهنجی ب کۆنسونانتا فونیمی دهیته هژمارتن بُو نموونه: (سهیر) و (گهور) دکوردیدا ب شیوی [səɪr] و [gəʊr] دهینه بلیکرکن دهنجین [ا] و [ال] د ئه قان هه رو دوو په یقاندا، ڙلایی چهواتیبا بھره مهینانی و سرۆشتی دهنجیقه د فونهتیکیدا ب ڦاول دهینه هژمارتن؛ چونکی بنه رهتی دهنجیکی هه روویان گرپیه و ئه ف بنه رهتی دهنجی لدهمی دهربازیوون ڦئندامین بلیکرکنی تووشی چ ئاسته نگان نابن و چ دهنجه ک لسهر زیده نایت. لی د فۆنلۆژیستی، ل دویش ئه رکی رؤنانی ڦاولان د زمانی کوردیدا و جهی ئه قان دوو ڦاولان د په یقین سه ریدا، ئه م نه شیین ئهوان وکی دوو ڦاولین سه ربخو کو خودان ئه رکی فونیمیں جو دانه، د ناف گرپی ڦاولاندا پولینبکهین، چونکی د رؤنانا

زمانی کوردیدا دوو ۋاول بىرخ ئىكىفه و مينا دوو فۇنىمىن جۇدا پىكىفه ناھىن ب دەرىپىنه کا دى د زمانى کوردیدا رۇنانا CVVC نىنە. كەواتە ئەگەر ئەم نەشىن ھەر دوو ۋاولىن [ا] و [ا] ژلايى فۇتۇلۇزىفە وەكى دوو ۋاولىن سەربخۇ بەھزىمېرن کو ھەر ئىكى ئەركەكى فۇنىمىي جىاواز ھەبىت، پا جەھى فۇنىمىي ئەوان چىيە؟ د بەرسقۇ ۋە پرسىارىدا شارەزاين فۇتۇلۇزى دوو چارەسەريان پىشكىشىدەن: ھندەك دېشىن کو پىددۇقىيە [ا] و [ا] ب دوو ۋاولىن لىكداي بەھزىمېرن و دشىيەن ب شىيۆى /ا/ و /ا/ فۇنىمنقىسى بکەين ل دويىش ئى سالۇخدانى، رۇنانا بىرگە يىا ئەفان ھەر دوو پەيغان ژ جۇرى CVC يە، و V تىدا يەكسانە ب /ا/ يان /ا/ و ئەفان پەيغان دى ب شىيۆى /r/ و /gər/ فۇنىمنقىسى كەين (ب دەستكاريقە ژ: علی محمد حق شناسى، ۱۳۸۳، ۷۵) ئەف سالۇخدانە ژلايى تىۈرىقە پەسەندە لى ل دويىش فۇتۇلۇجىيا زمانى کوردى و سىستەمى زمانى کوردى ھندەك كىيماسى ھەنە، لۇغىرى دى بکورتى باسى ھندەك ژ ئەفان كىيماسىيان كەين:

۱- ئەگەر ئەم [ا] و [ا] ب ۋاولىن لىكداي بەھزىمېرن و ئەوان ب شىيۆى /ا/ و /ا/ فۇنىمنقىسى بکەين، ئەفە ئەم نەچارىن رۇنانا بىرگە يىا پەيغان سەرى ب CVC بەھزىمېرن لى بىرگا CVC خۆدان راکىشانە كا - duration نافجىيە، لى پەيغان وەكى (سەير) و (گەور) خۆدان راکىشانان بىرگە يىا بلندىن راکىشانان بىرگە يىا ئەفان ھەر دوو پەيغان ب تەواوى وەكى راکىشانان بىرگە يىا پەيغان وەكى: بهر- /bəhr/، دەست - /dəst/ و مىست - /mɪst/ و يەكسانە لەوا ئەگەر ئەفان ھەر دوو پەيغان ب CVC بەھزىمېرن، پىددۇقىيە نىشانىدەين كا بۆچى ئەف ھەر دوو پەيغە ژلايى (راکىشانان بىرگە يىقە) بلندىن ئەفەزى كارەكى بزە حەمەتە.

۲- د رۇنانا بىرگە يىا زمانى کوردیدا، پاشتى V يى دشىت دوو كۆنسۇنانت، واتە CC بەھىن، ھەر وەكى د بىرگە يىن /məhr/، /həst/، /bist/ دا دەھىتەدىتن د ئەفان بىرگە ياندا پاشتى V يى دوو C هاتىنە و رۇنانا فۇنىمىي ئەوان CVCC يە لى ئەگەر [ا] و [ا] ژلايى فۇنىمىقە ب ۋاولىن لىكداين /ا/ و /ا/ بەھزىمېرن، پاشتى ھەر ئىك ژ ئەوانا

بتنی ئىك C دهيت. ب دەرىپىنهكا دى رۇنانىن بىرگەيىن Cə^uCC و CəⁱCC د زمانى كوردىدا نىن. لەوا ئەگەر مە باوهرى ب سالۇخدانا /ə/ و /ə^u/ هېبىت، پىدفييە نىشانىدەن كا بۆچى رۇنانىن بىرگەيىن Cə^uCC و CəⁱCC بەرھەمناھىن.

۳- ژلايىكى دېفە ئەگەر د نموونىن سەريدا ھەر دوو ۋاولىن [ə] و [ə^u] ب پشكەك ژ نواندىدا دەنگىكىيا ۋاولىن لىكدايىن /ə/ و /ə^u/ بەھمىزىن، يائىكى، دابەشكىرنا فۇنىمىن /W/ و /j/ دى يا نەتهواو بىت (واتە ھەر ل جەھى CV-C ناهىن)، يادووبي، مە دوو فۇنىمىن ب /ə/ و /ə^u/ ژى لىسەر ۋاولىن زمانى كوردى زىدەكرىنە. لدور خالا ئىكى، ژلايى تىۋرىيەقە هەندى ئەم بشىين د سالۇخدانا فۇنىمیدا خوھە ژ دابەشكىرنا نەتهواوا فۇنىمان دوور بىكەين باشتەرە لدور خالا دووبي، ئەقە مە د پرۇسا سالۇخدانىدا بەرهەتى ئابورىكىنى لەرچاۋەگەرتىيە. (ب دەستكارىيە ژ: على محمد حق شناسى، ۱۳۸۳-۷۷)

(۸۰)

ل دويىش ئەقان كىيماسىيىن سەرى، چارسەرىيا كوتىدا [əi] و [ə^u] وەكى ۋاولىن لىكدايىن /ə/ و /ə^u/ نىشانىدەت، چارسەرىيەكاكۇنجاي نىن، لەوا پىدفييە ل چارسەرىيەكاكا دى بىگەرين

چارسەرىيەكاكا دىيا كو بۇ [əi] و [ə^u] دەھىتەكىرن ئەقەيە، كو [ə] ب نواندىدا دەنگىكىيا ۋاولا سادەيا /ə/ بەھمىزىن، و [ə] و [ə^u] ب رىزب نواندىدا دەنگىكىاكۇنسۇناتىن /ə/ و /W/ بەھمىزىن. ل دويىش قى سالۇخدانى پىدفييە [əi] ب شىيۇي [ə+θ] و [ə^u] ب شىيۇي [θ+W] فۇنىمنقىسى بىكەين و ئەقان پەيغان د فۇنىمنقىسىيىدا ب شىيۇي /səjɪr/ و /gəwɪr/ بىقىسىن ب ئەقى دەنگى د ئەقى چارسەرىيدا كىيماسىيىن سەرى ناھىئە دىتىن؛ چونكى يائىكى، رۇنانا بىرگەيىا ئەقان پەيغان CVCC يە و راکىشانا بىرگەيىا ئەوان ژى بلنده، لەوا ئەم نەچارىنин ئەگەرى راکىشانا بىرگەيىا بلندا ئەوان نىشانىدەن. يادووبي، د رۇنانا بىرگەيىا ئەقان پەيغاندا، پشتى V دوو C دشىن بھىن، ياسىيى، مە بۇ ھەر دوو فۇنىمىن /j/ و /W/ دابەشكىرنا نەتهواو ئەنjam نەدايە (واتە ھەر دوو فۇنىمىن /j/ و /W/ دشىن ل جەھى CV-C

بهین؛ هروهسان، مه ب زیدنه کرنا فۆنیمین/**ا**/ و /**ا**/ لسهر هزمارا ۋاولىن زمانى كوردى، بنه رەتى، ئابورى لېرچاڭىرىتىيە.

د فۇتلۇزىيا زمانى كوردىدا چارەسەرييا دووپى، كوشالىن [ا] و [ا] د كەرسەتىن دەنگىيەن [ا] و [ا] دا ب نواندىدا دەنگىيە كۆنسۇنانتىن [ا] و /W/ دەزمىرىت، هاتىيە پەسەندىرن.

ئەگەر قى با بهتى پەسەند بکەين، ب ساناھى دشىيەن بگەھىنە گوتنا سەرى كۈنەنە دەنگىيە كۆنسۇنانتاندا د فۇنەتىك و فۇتلۇجىيدا، پەيوەندىيە كا ئىك ب ئىك نىنە و هندهك جاران ۋاولەك دەنگىيە مينا نواندىدا كۆنسۇنانتەكە فۆنیمى دەيتە هژمارتن (على

محمد حق شناسى، ۱۳۸۳، ۷۵-۸۰)

۳- بەرەمەھىانا ئىكى و بەرەمەھىانا دووپى

بەرى نەها هاتە گۇونىن كود سالۇخداندا هەر كۆنسۇنانتەكىدا پىدىفىيە ب كىمييە ئامازە ب سى سىمايىن دەنگى بىدەين:

1- سىمايى كۆئامازە ب جەھى بەرەمەھىانى دەدت، (مينا لېقى، لېق و ددانى و... هەت).

2- سىمايى كۆئامازە ب شىپۇي بەرەمەھىانى دەدت، (مينا پەقى، خشۇوك و ... هەت).

3- سىمايى كۆئامازە ب شىپۇي ژىن دەنگى دەدت لەدەم دروستبۇونا وى كۆنسۇنانتى، (میناگىرى، كېلى و... هەت).

ب پىكىفەھىانا ئەفان هەر سى سىمايان بەرەمەھىانا ئىكى ياكۆنسۇنانتى بەرەمدەيت. ئەگەر دكۆنسۇنانتەكىدا ژىللى ئەفان هەر سى سىمايان چ سىمايەكى دى نەبىت، دېرىزىن ئەقى كۆنسۇنانتى بىتى بەرەمەھىانا ئىكى ھەيە. بۇ نموونە كۆنسۇنانتا [D] د پەيغا [sipan] دا بىتى ژ بەرەمەھىانا ئىكى دروستبۇويە و دشىيەن وى ب شىپۇي (لېقى، پەقى، كېلى) سالۇخ بىدەين

د سالوخدانا ۋاولاندا ژى پىدىقىيە ب كىيمىقە ئاماژە ب ئەقان ھەر سى سىمايان

بەھىتە دان:

- 1- سىمايى كۆئاماژە ب بەرزاتىيا زمانى ددهت (میناگرتى، قەكىرى و... هتد).
- 2- سىمايى كۆئاماژە ب شىيۇ ليقان ددهت، (میناگروفر، پان و... هتد).
- 3- سىمايى كۆئاماژە ب وى پشكا زمانى ددهت يېكول وى جەھى بەرھەمدەھىت، (میناپىشى، پاشى و... هتد).

ب پىكىفەھىنان ئەقان ھەر سى سىمايان ژى بەرھەمهىنانا ئىكى يا ۋاولان بەرھەمدەھىت. ئەگەر د ۋاولەكىدا ژىلى ئەقان ھەر سى سىمايان چ سىمايى كى دى نەبىت، دېيىزىن ئەقى ۋاولى بىتى بەرھەمهىنانا ئىكى ھەيە. بۇ نموونە ۋاولا [i] د پەيغا [sipan] دا بىتى ژ بەرھەمهىنانا ئىكى دروستبۇويە و دشىين وى ب شىيۇ (گرتى، پان و پىشى) سالوخ بىدەين

د بەرھەمهىنانا كۆنسۇنانت و ۋاولاندا رەنگە زىدەبارى سىمايىن سەرى، ھندەك سىمايىن دېزى ھەبن كۆ باسکرنا ئەوان د سالوخدانا دەنگىيا وى كۆنسۇنانتى يان ۋاولىدا گۈرنگ بىن ئەقى سىمايى ژ ئەنجامى بەرھەمهىنانا دووپىي پەيدا دىن بۇ نموونە د بەرھەمهىنانا كۆنسۇنانتا [ا] د پەيغا ئىنگلىزىيا (kettle) دا كۆ ب شىيۇ [ket] بەرھەمدەھىت، زىدەبارى سىمايىن وى يىن بەرھەمهىنانا ئىكى (پدوپىي، لايى و گە) سى سىمايىن دەنگىيىن دېزى ھەن (پەقى - لايى، ب بىرگەبۇون - syllabic - vocalic)، ب پەحنكا نەرمبۇون - velarization) كۆ ژ ئەنجامى بەرھەمهىنانا دووپىي پەيدا بۇپىيە كەواتە كۆنسۇنانتا ئىنگلىزىيا [ا] ھەلگىرى ھەر دوو بەرھەمهىنانىن ئىكى و دووپىيە و ب شىيۇ (پدوپىي، گە، پەقى - لايى، پەحنكا نەرمبۇون و ب بىرگەبۇون) دەھىتە سالوخدان لەھمى سالوخدانا كۆنسۇنانت و ۋاولان لەھستېپىكى ئاماژە ب بەرھەمهىنانا ئىكى و پاشى ئاماژە ب بەرھەمهىنانا دووپىي دەھىتە دان. ھەر كۆنسۇنانت و ۋاولەكى بەرھەمهىنانا ئىكى ھەيە، لى مەرج نىنە بەرھەمهىنانا دووپىي ھەبىت. (على محمد حق شناسى، ۱۳۸۳، ۸۰-۸۳)

هندەك ژ سیمايىن بەرھە مەھینانا دووپى

ھەروەكى بەرى نەھاھاتىيە گۇوتۇن ژېلى سیمايىن كۆ بىرىكا بەرھە مەھینانا ئىكىپ پەيدا دىن، رەنگە هندەك سیمايىن دەنگىيەن دى ژى ھەبن كۆ ئەم نەشىيەن ئەوان د چارچۇۋىتى سیمايىن بەرھە مەھینانا ئىكىيا كۆنسۇنانت و ۋالاندا باسبىكەين ئەگەر ژى بۇ ئەقى چەندى دزقۇيەقە، لەدەمى بەرھە مەھینانا دەنگەكى و ھەقدەم ل گەل ئەوان گوھۇرىنىن كۆ د ئەندامىن ئاخىتنىدا بۇ بەرھە مەھینانا ئىكى روى دەدەن، هندەك گوھۇرىنىن دىيىن لاوهكى ژى لىسر روى دەدەن ئەف گوھۇرىنىن لاوهكى ب بەرھە مەھینانا دووپى دەھىنە بناڭىرن، و ئەو سیمايىن كۆ ب ئەقى رىكىپى پەيدا دىن ب سیمايىن بەرھە مەھینانا دووپى دەھىنە زانىن بۇ نموونە، دى باسى بەرھە مەھینانا (ت) [t] و (ڭ) [t] كەين ئەف ھەر دوو دەنگە (ددانى - پدوپى، پقى و كپ) ن، ھەتا قىرى د ھەر دوو دەنگاندا چ جىوازى دناۋە را بەرھە مەھینانا ئىكىدا نىنە. لى لەدەمى بەرھە مەھینانا [t]، ھەقدەم ل گەل بەرزبۇونا رەخى ئەزمانى blade of the tongue و ۋەنويسيانا ئەۋى ب جەھى ددانى - پدوپى، ز پىخەمەت دروستبۇونا دۆخى پقى، پشقا پاشىا ئەزمانى back of the tongue ژى دىۋارىن حەفكى - pharynx ۋالاتىيا حەفكى - pharyngeal cavity ژى گۈز دېيت. ئەف گوھۇرىنىن لاوهكى، ب بەرھە مەھینانا دووپى يَا [t] دەھىنە ھېزمارتن و دېنە ئەگەر بۇونا سیمايىھەكى دى كۆ ب حەفكىبۇون (دەرەپىدا تەخىيم) دەھىتە بناڭىرن كەواتە دشىيەن بىزىن: [t] ھەلگىرى سیمايىن بەرھە مەھینانا ئىكى (ددانى - پدوپى، پقى و كپ) يە، و [t] ھەلگىرى سیمايىن بەرھە مەھینانا ئىكى و دووپى (ددانى - پدوپى، پقى، كپ و ب حەفكىبۇون) يە. (ب دەستكاريقە ژ؛ علۇي محمد حق شناسى، ۱۳۸۳، ۱۰۹-۱۱۰)

هندەك ژ بەرھە مەھینانىن دووپى تايىەتن ب كۆنسۇناناتان، هندەك ژى تايىەتن ب ۋالان و ھندەك ژى دناۋە را ھەر دووپىاندا ھەۋىپىكەن، ب ئەقى رەنگى خوارى:

سیمايّن بهره مهینانا دوویی یّین تایهت ب کونسونانتان:

سیمايّن بهره مهینانا دوویی پتر د کونسونانتاندا ده رکه ڦن و د بنه ئه گه ری جیاوازی د نافه را ئهوان کونسونانتاندا یّین ڙلایی بهره مهینانا ئیکیچه و هکه ڦن، گرنگترین سیما ڙی بریتینه ڙ:

أ. پفداری-aspiration-

پفداری فشاره کا زیده و د ئهنجاما لہ زاتیه کا ڙ پاده بدھر د ریرو ده رکه ڦتنا هه وايدا لدھمی بهره مهینانا کونسونانته کا دیار کریدا. لدھمی بلیقکرنا ده نگین هه لگری سیمايی پفداری، پیژه یه کا هه واى بله ز ڏھقی ده رکه ڦیت. قه باره و فشارا ڦی هه واى هه تا وی پاده یه کو ئه گه ر پرہ کی کاخه ڙی لبھ ده ڻی بگرین، وی پهري دلشینیت. کونسونانتا کو هه لگری ڦی سیماي بیت، ب کونسونانته کا پفدار دھیته هژمارتن ئه ڻ سیما یه بریکا نیشان [h] کو دکھ ڦیت سه رکونسونانتی دھیته نیشاندان، بو نموونه [t^h] و [p^h] و.... هتند

ئه ڻ سیما یه د کونسونانتین په قیین کپدا پتر ده رکه ڦیت، لی د هنده ک زماناندا - مینا هنده ک زماننین هندی - د کونسونانتین په قیین گر ڇیدا ده رکه ڦیت. د زمانی کور دیدا په قیین کپ، پفدارن و ب شیوی [t^h], [p^h] دھیته نفیسین

د هنده ک زماننین هندیدا په قیین گپ و کپین پفدار ل گه ل په قیین گپ و کپین نه پفدار په یوه ندیه کا به رامبه ری (جوداکه) هه یه. بو نموونه [p^h] ل گه ل [p] و [b^h] ل گه ل [b] په یوه ندیه کا به رامبه ری هه یه و هاتنا ئیکی ل جھی یا دی دبیته ئه گه ری گوھورینا واتایی. د ئهوان زماناندا یّین لدھمی بهره مهینانا په قیین کپ، ڙیّین ده نگی د دوختی په قیدانه و گلو تال یا گرتیه، سیمايی پفداری نینه، مینا زمانی فرهنسی.

ب۔ گرچوویی – devoicing

ژناچیونا سیمایی گری د کۆنسونانتین گردا ب گرچیون دهیته هژمارتن و
کۆنسونانتا گرا کو گرپیا خوژ دهستددهت، ب گرچیوبی دهیته هژمارتن گرچیون بریکا
نیشانان [] کو دکە فیته زیر کۆنسوناناتی دهیته نیشاندان. بێ نمۇونە [b].

ژناچخونا سیمايى گرپى نايىتە ئەگەر كۆنرسۇنانتا پەقييا گرچووپى، (بۇ نمۇونە [b]) لەگەل جووتا كېلىپ وى (بۇ نمۇونە [p]) بىنە ئىلك، چۈنكى ھەر ئىلك ژ سیمايىن گرپى و كېپى ھەلگىرى ھندهك سیمايىن دىنە. لەۋا ئەگەر سیمايى گرپى و كېپىزى ژناش بېچن، ئەف سیمايە رۆلى جوداکەر دېيىن. بۇ نمۇونە د كۆنرسۇنانتا گەرا [b] دا سیمايى نەرمى و د كۆنرسۇنانتا كېلا [p] سیمايى توندى ھەنە، لەدەمى گرچخونا ئەقى كۆنرسۇنانتا گەر و گوھۇرىپا وى [b] ئەقە رۆلى جوداکەر ئەرمى و توندى ئاشكەرا دېيت.

ت. ب پرگه بون - syllabic-vocalic

سیمايی ب برگه بعون بریتییه ڙ هه بعون تاییه تمه ندیا ڦاولی، کونسونانتا کو سیمايی ب برگه بعون هه بیت دشیت و هکی ڦاولان کوپیتکا برگی پیکدھینیت. پرانیا جاران ڦاول کوپیتکا برگی پیکدھینیت. هر و هکی کوپیتکا برگین [tθ]، [p] ب ریز ڦاولین [θ] و [ɑ] یه.

سهرهای ئەفی چەندى د ھندهك زمانىدا، مينا زمانى ئىنگلىزى، ھندهك كۆنسۇنانت دشىن ل شوينا ۋالى بەھىن و بىنە كويىتكا بېرىگى، لهوا دېيىزىن ئەف جورە كۆنسۇنانته ھەلگرى سىمايى ب بېرىگە بۇونن سىمايى ب بېرىگە بۇون د رېنفييسا دەنگىدا ب شىۋى [.] دەھىتە نىشاندان و دكەۋىتە ژىر وى كۆنسۇنانتى بۇ نمۇونە، د ئىنگلىزىدە كۆنسۇنانتىن [r,l,m,n] ھەلگرى سىمايى ب بېرىگە بۇونن و ھەرگافا بىنە كويىتكا بېرىگى ب شىۋى [r | m n] دەھىتە نېسىز، ھەر وەكى، د ئەقان يەپاندا دىياردىت:

[bʌtn]

Button

[tel δm]

Tell them

[ketʃ]	Kettle
[sɪrvəɪv]	Survive

ب لیقیبوون – labialization

سیمایی ب لیقیبوون بریکاگرپوفر بعون و پیشقه هاتنا لیفان پهیدا دیت. دهمی د بهره مهینانا ئهوان کونسونانتاندا بین جهی بهره مهینانا ئهوان لیف نه بن، لیف گرپوفر دبن و پیشقه دهین، دېرین ئەف کونسونانته یا بلیقیبووی (علی محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۱۲) ئەف سیماییه ب نیشانا [w] دھیته نیشاندان کونسونانتین کوتوشی په حنکیبوونی دبن فەزەنا دەنگى [W] يان [U] ھەيە (مهدی مشکوه الدینی: ۹۰: ۱۳۷۴)

د زمانی ئنگلیزیدا هندهك جاران کونسونانتا [k] بلیقی دیت و ب شیوی [kʷ] دھیته نقیسین ھەر وەکی د پەيقا [kʷik] quick دا دھیته دیتن د ئنگلیزیدا بۇ ژىكجوداکرنا [k ژ] [kʷ]، يائىكى ب شیوی ((k)) و يا دوویي ب شیوی ((q)) دنقیسین (علی محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۱۲)

(توی - Twi) دیالیكتەکه ژ زمانی (ئاکان - Akan) ل وەلاتى (غنا) کۆمەکا کونسونانتین ب لیقیبوویی [p w b w t w d w k w g w f w s w m w n w h w] ھەنە، ئەۋان [pbtdkgf] کونسونانتان پەيوهندىيەکا بەرامبەرى ل گەل کونسونانتین ھەششیوهین خوه [smn h] ھەنە. (مهدی مشکوه الدینی: ۹۰: ۱۳۷۴)

د زمانی کوردىزیدا کونسونانتین [x , tʃ , k] هندهك جاران بلیقی دبن، بۇ نموونە:

[xʷarɪn]	خوارن
[kʷin]	کوين
[tʃʷar]	چوار

لى ھىدى ھىدى د كرمانجيما سەريدا، گۇفەرا بەھدىنى، ئەف کونسونانته ئەقى سیمایی بلیقیبوونی ژ دەست ددهن، بۇ نموونە پەيقىن سەرى ب رېز دھىنە گۇوتى:

.[tʃar] و [kin] ، [xarɪn]

پ. ب په حنکیبوون – palatalization

سیمایی ب په حنکیبوون بریکا به رز بونو پشکا پیشیا ئە زمانی front of the tongue بۆ ئالی په حنکی پهیدا دیت. دەمی د بەرھە مەھینانا ئەوان کۆنسۇناتاندا يېن جەھى بەرھە مەھینانا ئەوان پە حنک نە بیت و پیشیا ئە زمانی front of the tongue بۆ ئالی پە حنکی پە حنکی بە رز بیت، دبىزىن ئە ف کۆنسۇناتە یا پە حنکیبووی کۆنسۇناتىن كو تووشى پە حنکیبوونى دېن فە زەنا دەنگى [j] يان [i] ھە يە. (على محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۱۳) پە حنکیبوون ب نىشانا [l] ل ژىر يان نىشانىن [l̥] ل ژور کۆنسۇناتا پە حنکیبووی دھىتە نىشاندان زمانى رووسى کۆنسۇناتىن پە حنکیبووين [k] [b] [d] [g] [f] [v] [r] [l] [l̥] [m] [n] [ŋ] هە نە، ئە فان کۆنسۇناتان ل گەل کۆنسۇناتىن [s] دا پە يوهندىيە كا بە رامبەرى ھە يە. (مهدى مشکوھ الدینى: ۱۳۷۴: ۹۰)

ج. ب په حنکانەرمبۇون – velarization

سیمایی ب پە حنکانەرمبۇون بریکا به رز بونو پشکا پاشیا ئە زمانی back of the tongue بۆ ئالی پە حنکا نەرم پەيدا دیت. دەمی د بەرھە مەھینانا ئەوان کۆنسۇناتاندا يېن جەھى بەرھە مەھینانا ئەوان پە حنکا نەرم نە بیت و پاشیا ئە زمانی front of the tongue بۆ ئالی پە حنکا نەرم بە رز بیت، دبىزىن ئە ف کۆنسۇناتە یا ب پە حنکانەرمبۇوی (على محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۱۳) ب پە حنکانەرمبۇون ب نىشانا [l] ل نافە راستا کۆنسۇناتا پە حنکانەرمبۇوی ب شىۋى [ɬ t d] دھىتە نىشاندان. (دېيدىكىسىتال: ۱۳۸۲: ۱۸۲) د زمانى ئىنگلىزىدا ئەگەر کۆنسۇناتا [l] پشتى ۋاولى و بەرى کۆنسۇناتى هات ئە قە ب پە حنکانەرم دیت، بۆ نموونە told ب شىۋى [toułd] دھىتە بلېڭىرن. (على محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۱۳)

ح ب حه‌فکیبوون – pharyngalization

سیمایی ب حه‌فکیبوون بریکا به رز بوونا پشکا پاشیما ئەزمانی back of the tongue بۆ ئالیی ئەزمانکى - uvula و پاشقه‌برنا ئەزمانی بهره‌ف ڤالاتیما حه‌فکی و گرژ بوونا دیوارین حه‌فکی - pharynx دېيت. دەمی د بهره‌مهینانا ئەوان کۆنسۇنانتاندا يېن جەھى بەرەمهینانا ئەوان ئەزمانك يان حه‌فک نەبیت و پاشیما ئەزمانی بهره‌ف ئەزمانك يان حه‌فکی بەرەمهینانا ئەوان ئەزمانك يان حه‌فکی بەرەمهینانا ئەوان دەمی د بهره‌ف کۆنسۇنانتا ب حه‌فکیبووی دەھیتە نیشاندان د زمانی عەرەبیدا كۆنسۇنانتىن ((گ)), ((ف)), ((ص)) و ((چ)) حه‌فکىنە و ب شىۋىي [t], [d], [s] و [z] دەھینە نیشاندان. (علی محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۱۴)

خ ب گلۇتالبوون – glottalization

سیمایی ب گلۇتالبوون بریکا به ستا ژنىشكىقە و هەقدەما ژىئن دەنگى بەيدا دېيت. دەمی د بهرەمهینانا ئەوان کۆنسۇنانتاندا يېن جەھى بەرەمهینانا ئەوان گلۇتال نەبیت، ژنىشكىقە و هەقدەم بەستەك ل ژىئن دەنگى روی بىدەت، دېزىن ئەش كۆنسۇنانتە ياب گلۇتالبووی ب گلۇتالبوون ب نیشاناندا ل ئالیيا چەپىيا كۆنسۇنانتا ب گلۇتالبووی دەھیتە نیشاندان د ھندهك دىالىكتىن زمانى ئىنگلىزىدا ب تايىھتى د دىالىكتا كاڭنى – كۆنسۇناتەكەكى دەھين، ئەقە ب گلۇتالى دىبن بۇ نموونە captain ب شىۋىي [kæptin] دەھیتە بلىغىرن. (علی محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۱۴)

بەرھەمھیناين دوویی بىن تاييەت ب ۋاولان

بىتى ئىلك سيمايى گريداي بەرھەمھینا دوویي ھە يە كوتايىته ب ۋاولان؛ ئەۋرى سيمايى ب دفنيبۈونە سيمايى ب دفنيبۈون ب نزمبۇنا ئەزمانكى و قەبۇونا ۋالاتىيا دفىن و دەربازبۇونا پشكەك ژ رىپەوا ھەواي لدەمى بەرھەمھینا دەنگى ژ دفىن دروست دېيت. سيمايى ب دفنيبۈون ب نيشانا [~] كو دكەفيتە سەر ۋاولى دھىتە نيشاندان. ھەر ۋاولەكاكو بکەفيتە بەرخ كۆنسۇنانتەكە دفنيقە، ئەۋرى ب دفىن دېيت، بۇ نمۇونە، ۋاولا [a] د پېيچىن [m̩ ~ si] و [n̩ ~ b] دا ژېر جىرانەتىيا كۆنسۇنانتا [m] و [n] ب دفىن بۇويە. د ھەندەك زماناندا مينا زمانى فەرنىسى، (ب دفنيبۈون) تايىتمەندىيىا بەرامبەرى ھە يە و دېيتە ئەگەر گوھۇرپۇنا واتايى بۇ نمۇونە، [a] و [ã] واتايى دگوھورن. (على محمد حق شناس: 1383-114 : 115)

بەرھەمھیناين دوویي بىن ھەۋىشىك دنابەرا كۆنسۇنانت و ۋاولاندا:
سيماين دەنگىيىن بەرھەمھیناين دوویي بىن ھەۋىشىك دنابەرا كۆنسۇنانت و
ۋاولاندا، بىرىتىنە ژ:

أ. توندى – tenseness

سيماين توندى ژ ئەنجامى راکىشان و گۈزبۇونا ماسۇللىكىن ئەندامىن بلىشكىرنى لدەمى بەرھەمھینا ۋاول و كۆنسۇنانتان پەيدا دېيت. ۋاول يان كۆنسۇنانتا كۆ ئەف سيمايى ھەبىت، ب توند دھىتە بناڭىرن د رېقىسە دەنگىدا بۇ توندىيى نيشانا [] و بۇنىڭ توندىيى نيشانا [] دھىتە بكارھينان. توندى د كۆنسۇنانتاندا پېر ل گەل كېيى دھىت، بۇ نمۇونە، د سالۇخداناندا [p] داشىين بىزىن: لېقىيە – bilabial، كېپ، پەقى و توندە و توندى د ۋاولاندا گرىداي پادى بەرزىيىه، ب ئەقى رەنگى ۋاولىن [i]، [e]، [æ] و [u] توندىن. (على محمد حق شناس: 1383-115 : 116)

لaxness – ب. نه رمی

سیمایی نه رمی ژئنجامی رانه کیشان و گرژنه بونا ماسولکین ئەندامین بلیشکرنى لدھمی بەرهە مەھینانا ۋاول و كۆنسۇناناتان پەيدا دېيت. دەنگى كو ئەف سیما يە هەبیت، ب نەرم دەھیتە بناقىرنە. د رىنيشىسا دەنگىدا بۇ نەرمىيى ژى چ نىشا نەيەك نەھاتىيە دانان، و ئەگەر پىدۇنى ب ئاماژە كىرنى بۇو، ئەفە د سالۇخدانَا وىدَا دەھیتە باسلىكىرنە. نەرمى د كۆنسۇناناتاندا پترل گەل گېرى دەھیت، بۇ نەمۇونە، د سالۇخدانَا [B] دا داشىيەن بىزىن: لېقىيە - bilabial ، گرە، پەقى و نەرمە. و نەرمى د ۋاولاندا گېرىدای پادى بەرزىيە و ھندى فاول ۋەكىريت بىت ئەقە نەرمىرە، ب ئەقى رەنگى ۋاولا [a] نەرمە. (علىي محمد حق شناسى:

(۱۱۶:۱۳۸۳)

duration- راکیشان ت.

هه روکى بەرى نەھا تەتىيە گووتىن، راکىشان بىرەتىيە ژ وى ماوهى بى قاول يان كۆنسۇنانت تىدا بەرھەم دەھىت. راکىشانى د ۋالاندا پەھەنە دەھىت، دەھىت پلا راکىشانى نىشانا تايىھەت بكاردەھىت. نىشانىن [.]، [.] و [.] ب رېز بۇ راکىشانان كورت، نافنجى و درېز دەھىتە بكارھىنان كەواته [ا] كورتە، [ا] نافنجى و [ا] درېزە د كۆنسۇنانتاندا راکىشانى پەھەنە، كەواته كۆنسۇنانت يان ئاسايىنه ياتىزى درېزىن د نىشانداندا راکىشانان كۆنسۇنانتىدا يان دى وى دووجاران نەقىسەن ياتىزى دى نىشانا [:] هىتە بكارھىنان، ب ئەفلى رەنگى پەيچا (شەممە) د كىمانجىيا نافە راستدا دى ب شىيۇي [əmməmə] يان ب شىيۇي [əməmə] هىتە نەقىسەن، هەروكى بەرى نەھا تەتىيە گووتىن، د زمانى ڭىلىزىدا راکىشانان ۋاولى دېتە ئەگەر گوھۇپىنا واتايى، بۇ نەمۇونە، پەيچا sit [sít] seat [si:t] بىرىكا راکىشانان ۋاولى ژ هەف دەھىتە جوداكرن هەروەسان د زمانى عەرەبىدا راکىشانان كۆنسۇنانتى دېتە ئەگەر گوھۇپىنا واتايى، بۇ نەمۇونە: (على محمد حق شناس: ١٣٨٣: ١١٧- ١١٠)

يەكەيىن نەكەرتى

يەكەيىن نەكەرتى

بەرى نەما مە باسى هندى كر كول دەمى پرت پرتىكىنا (كەرت كرنا) زنجира ئاخقىتى و ژەھەف جوداكرنا يەكەيىن ئەوي هندەك يەكە دەقەنە بەر پرتىكىنى و هندەك ژى ناكەقەنە بەر پرتىكىنى، بەرى نەما مە باسى كەرتىان كرلى نەكەرتى ئەون كو سۇورى كاركىرنا ئەوان ژەنگەكى پتە، واتەل سەر بىرگى، پەيچى يان رستى بەلاف دېيت. كەواتە، بۇ وەسفكىن و پېنناسەكىرنا ئەقان سىمایيان، مە پىدەقى بەنەك يەكەيىن دى ھەنە و پىدەقىيە ژى يەكەيىن كەرتى جىاواز بن. يەكەيىن كو بۇ وەسفكىرنا ئەقان سىمایيان دەھىنە بكارھىنان ب يەكەيىن نەكەرتى دەھىنە نىاسىن (على محمد حق شناسى، ۱۳۸۳، ۱۲۱) هەر وەكۆ چەوان ھەر يەكە كەكە كەرتى ژڭۆمەكە سىمایىن دەنگى پىكەتىيە، ب ھەمان شىۋو يەكەيىن نەكەرتى ژى رەنگە ژەند سىمایىن دەنگى پىكەتىيە.

يەكەيىن نەكەرتى مفای ژسى تايىھەتمەندىيەن ئاڭوستىكىيەن ماوه – duration، فريكانسا بنهرهت – fundamental frequency و توندى – intensity وەردگىرن.

ماوى پىكەتەلاتنا ئاڭوستىكى، ئە و ماوه يەكا زمانىدا و ب مىلى چۈركە – Millisecond (ms) دۆخى گونجايى بەرھەمهينانا يەكە يەكا زمانىدا و ب مىلى چۈركە دەھىتە پىقان. بۇ نموونە، ئەگەر ئەندامىن بەرھەمهينانا ئاخقىتى ۱۰۰ ھزار مىلى چۈركە دۆخى بەرھەمهينانا ۋاولەكىدا بن، ئەوي ۋاولى د سىگنالا ئاڭوستىكىدا ماوه يەكى نىزىكى ۱۰۰ ھزار مىلى چۈركە ھەيە. پىكەتەلاتنا بەيىستنا ماوهى، راکىشانە ب دەرىپىنەكادى، ئەگەر ماوى ۋاولەكى ب بەراورد لگەل ۋاولەكادى ھەتا راھىدەيەكى پتە بىت، گوھدار ۋاولا ئىكى درىزتر گوھلى دېيت.

فريكانسا بنهرهتىيا پىكەتەلاتنا ئاڭوستىكى، لەرينا پەردهيىن دەنگىيە كوب ھېر تى دەھىتە پىقان. بۇ نموونە، ئەگەر بىزىن فريكانسا بنهرهتىيا دەنگى زەلامەكى د بەرھەمهينانا

فاؤلەکىدا ۱۰۰ ھىزىرته، واتە ژىيىن دەنگىيەن ئەوى ل دەمى بەرھەمەينانا ئەوى ۋاولى ۱۰۰ جاران دەينە گرتەن و ۋەكىن. پىكىفەهاتنا بەھىستىنا فرييكانسا بېرەتى، – pitch يە ب دەربىرىنىڭ كا دى، ئەگەر فرييكانسا بېرەتى د بەرھەمەينانا ۋاولەكىدا ب بەراورد ل گەل ۋاولىن دى پتىرىت، ئاخىقىتكەر رىن زمانى ئەوى ۋاولى بەرزىر ۋاولىن دى گوھلى دېيت. توندىيا پىكىفەهاتنا ئاكۆستىكى، گوھۇرىنا فشارا دەنگىيە. ئەگەر فشارا ھەوايى لىزىر گلۇتسى د بەرھەمەينانا دەنگەكىدا زىدە بېيت، توندىيا ئەوى ل سەر سىگنانلا ئاكۆستىكى ژى پتىرىت. توندى ب دىسىپىيل – Decibel (dB) دەھىتە پىقان. پىكىفەهاتنا بەھىستىنا توندىيى، بەرزىيە گوھدار زىدەبۇونا توندىيا دەنگى ب زىدەبۇونا بەرزىيَا ئەوى دزانى زمانىن جىهانى ئەفان ھەر سى تايىەتمەندىيان بۇ مەبەستا دروستىكىندا جىاوازىيا واتايى د چارچووفى راکىشان، راوهەستان، هىز، تون و ئاوازىدا بكاردەھىن لېشىرى هىز، ئاوازە و راوهەستان گشتىنە واتە (universal) ن ول ھەمو زماناندا دەھىنە دىتن لى تون و راکىشان تايىەتە ب ھندهك زمانان (وريا عومەر ئەمین، ۲۰۰۴، ۲۸۴) ئەف دياردەيە واتا راکىشان، راوهەستان، هىز، تون و ئاوازە د ھندهك زماناندا گىرنگىيَا خود د پروسېسسا ئاخىقىتىدا و ب تايىەتى د فيرېبۇونا زمانىدا ھەنە، چۈنكى جەھى ئەوان دەھىتە گوھۇرىن و پىددىفي ب شارەزايىھە كا تەواو ھەيە ھەتا كۆ كىريارا ئاخىقىتى و تىگەھشتى ب تەواوى بەھىتە ئەنجامدان. لېشىرى دى پىكولى كەين بىزانىن ئەف ناكەرتىيە د زمانى كوردىدا چەوان كاردەكەن.

1- راکىشان – Length

ھەر وەكى ھاتىيە گۇوتەن، راکىشان زاراھەكى بىاھى بەھىستىيە و ئامازە ب تىشىگەھشتىنا مە بۇ ماوى يەكەيەكا زمانى دەدت. ئەقى پىناسى دى ب نموونە يەكى باسکەين بۇ نموونە، د زمانى عەرەبىدا، ھندهك ۋاول يان كۆنسۇنانت ھەنە كۆ ژلايى چەوانىيەقە يەكسانن لى ژلايى چەندىيەقە جىاوازن و ئەگەر ل جەھى ھەۋدوو بەھىن دېنە ئەگەر ئەگەر گوھۇرىنا واتايى بۇ نموونە دشىيەن پەيپەن [malik] و [ma:lik] ژ زمانى عەرەبى

وکی نموونه و هر بگرین جیاوازیا ئه قان هر دوو په یقان د راکیشانا ۋالا ئه وان يا ئیکیدایه دوو ۋاولىن ناڤبرى د زامنی عەرەبىدا ژلابى چەوانىيّقە چ جیاوازى ل گەل ھەڤدو نىن واتە هەر دوو ۋەكىرى و ناۋە راستىن، جیاوازیا ئه وان د ئەقى چەندىدایه كود بەرەمەھىنانا [a:] دا زمان و ئەندامىن دىيىن پشکدار ب بەراورد ل گەل [a] يى بۇ ماوهىيەكى پتە د دۆخى بەرەمەھىنانىدا دىمىن، ھەر ئەف جیاوازیا بەرەمەھىنانى دېيتە ئەگەر كو ماوى [a:] لى سەر سىگنالا ئاكوستىكى پتەر ژ [a] يى بىت. گوھدار [a:] يى ب درىزتر ژ [a] يى گوھلى دېيت، چونكى ماوى ۋاولا ئىكى ژ يا دووپى پتەر (راکیشانى) بتنى گرېدای ۋالان نىن، د ھندهك زماناندا جیاوازى د راکیشانى كۆنسۇناتاندا دېيتە ئەگەرى جیاوازیا واتايى. بۇ نموونه د زمانى ئىتالىدا، جیاوازى د راکیشانى كۆنسۇناتتا ناڤقىنا پەيچىن fatto ب واتا (چارەنۋىس) و fatto ب واتا (ھاتىيە ئەنجامدان) ژ ئەقى جۆرىنە.

سەرەرای راکیشانى فۇنیمیا كو لى سەری ھاتىيە باسکرن، ھندهك دەنگان، ب شىوه يەكى سرۇشتى، راکیشانى ئەوان ژ ھندهك دەنگىن دى پتەر بۇ نموونە، ۋاولىن ۋەكىرى پتەر ژ ۋاولىن گرتى دەھىنە راکیشانى ياشى كۆنسۇناتتىن دوولىقى پتەر كۆنسۇناتتىن پدووپى و پەحنكا نەرمى دەھىنە راکیشانى

ھۆكاريىن دەرەپەرەپەرە ژى كارىگەرى لى سەر جیاوازیا راکیشانى دەنگان ھەيدە بۇ نموونە، ۋاول دەمى دەكەقە بەرە كۆنسۇناتتىن گەر پتەر دەھىنە راکیشانى ب بەراورد ل گەل ئەوي دەمى كو دەكەقە بەرە كۆنسۇناتتىن كپ. بۇ نموونە [a] د پەيغا [ma:r] دا درىزترە ژ [a] يى د پەيغا [maʃ] دا. ھېمارا بېگەيىن پەيقى ژى دشىت كارىگەرى لى سەر راکیشانى ۋالان ھەبىت. د ھندهك زماناندا، ھندى ھېمارا بېگەيىن پەيقى پتەن، راکیشانى ۋاولىن د ئەوي پەيقيدا ژى كىمەر دېيت. (ب دەستكارىيە ژ: گلنائز مدرسى قوامى: ١٣٩٠: ١١٢)

جەھى پەيقى د ناڭ فەزى ژيدا كارىگەرى لى سەر راکیشانى دەنگىن پىكھىنە رىن ئەوي پەيقى ھەيدە بۇ نموونە، بېگەيەكا دىاركىرى كو ھەمان پىكھاتا دەنگى ھەيدە دەمى دەكەقىتە دەستپىك، ناۋە راست و دوماھىيما فەزى راکىشانى ئەوي ژى جیاوازى دېيت، واتە

دهمی دکه قیته دوماهیا په یقئن راکیشانا ئه‌وی پتره ب براورد ل گه‌ل ئه‌وی دهمی کو دکه قیته دهستپیک و ناقه راستی ئه‌ف دیارده‌یه ب (رآکیشانا دوماهیا فریزی--phrase--final lengthening) دهیتے نیاسین

هۆکاره‌کى دی کو کاریگه‌ری لسر راکیشانا دهنگان هه‌یه، له‌زاتیبا ئاخقتتییه.
رآکیشانا دهنگان د ئاخقتتا بله‌زدا کیمتره ژ ئاخقتنا ئاسایی و هیدی. (گلناز مدرسی
قوامی: ۱۳۹۰: ۱۱۳)

۲- راوه‌ستان - pause

راوه‌ستان، پروسیسه‌که کوتیدا زنجیرا ئاخقتتیدا راوه‌ستانه‌ک رویددهت و وەکى يەکەیین دیین زمانی، دشیین ماوی ئه‌وی بیشین راوه‌ستان رۆلین فیزیکی، زمانی و دهروونیین جیاواز دبینیت و ژ ئه‌وان دشیین ئاماژه بدهینه ب: هه‌ناسه‌دان، راوه‌ستان بۇ دهستیشاڭكىرنا سنورى رېزمانى - grammatical boundaries ، راوه‌ستان بۇ داناندا دهستیشاڭكىرنا نوبه‌گرتى - turn-taking دکریارا دانوستاندندىدا و راوه‌ستان بۇ داناندا پروگرامسازىيەکا هۆشى بۇ بابه‌تكى نوى (گلناز مدرسی قوامی: ۱۳۹۰: ۱۱۳)
ديارده‌یه‌کا دىيا دهنگى کو د ناف ناكه‌رتیاندا دهیتە باسکرن (راوه‌ستان)،
هندەك جاران راوه‌ستان د ناف زنجیرا ئاخقتتیدا دبىتە ئەگەر گوھۇربىنا واتايى، ب
ئه‌قى واتايى كو ئەگەر چەند يەکەیین دهنگى پىكىۋە بەھىنە ب ليقىكىن واتەيەكى دگەھىن و
ئەگەر ھەمان يەکە ب راوه‌ستانەكى د ناقبەرا ئه‌وان بەھىنە بلىقىكىن ئەقە واتەيەكادى دى
ددەن ئەم دى راوه‌ستانى ب [+ نيشاندەين

راوه‌ستانا ئاخقتتەکەری د پروسىسا دانوستاندندىدا دشىت ئاماژە‌یەك بىت بۇ
گوھدارى كو نوبه‌تا ئه‌وی يا ئاخقتتى هاتىيە و دشىت باخقيت. هندەك جاران ژى
ئاخقتتەکەر را دووه‌ستىت داکو لدۇر بابه‌تى بھېت و چەوانىيا ئاراستەكىرنا ئه‌وی بېيارى
بدهت.

پراوهستان دابهشی دوو جوئین بیدهنگ - filled pause و تریکه ر - silent pause دیت. پراوهستانا بیدهنگ، هروهکی ژ نافی ئهوى دیاره، پراوهستانهکه و د زنجیرا ئاخفتیدا رویددت. پراوهستانا تریکه رژی ئاماژه ب بابهتین وکی ((ئم..)) و ((ئى..)) ددهت کود ناف زنجیرا ئاخفتیدا رویددت.

سەرەرای رۆلی گرنگی پراوهستانی د ئاخفتیدا، د خشتى رېقىسا دەنگىيا جىهانىدا بۇ نىشاندانا پراوهستان و جوئین ئهوى ھىچ نىشانە يەك نەھاتىيە دانان لى براون G.Brown ى بۇ نىشاندانا پراوهستانا كورت نىشانى [+] و بۇ نىشاندانا پراوهستانا درىز [+] بكارهينايە. (دالك ورت و هەۋالىن ئهوى - M.Duckworth et al. -) ى ژى سىستەمى ژىرى بكارهينايە:

X(.) پراوهستاناكورت

X(..) پراوهستانا ناقىن

X(...) پراوهستانا درىز (گلناز مدرسى قوامى: ۱۳۹۰: ۱۱۴) ژبلى پراوهستانى، ناقبرا بېرىكەيى - syllable juncture ھەيە و جياوازه ژ پراوهستانى گوھۇرىن د كەرتىكىنا بېرىكەيىدا داشىت لىسر زنجيرا ئاخفتى بىبىتە ئەگەر گوھۇرىنا واتايى بۇ نموونە، كەرتىكىنا بېرىكەيىدا د زنجىرىيەن ئىنگلىزىيەن ژېرىدا واتايى دگوھۇرىت: (گلناز مدرسى قوامى: ۱۳۹۰: ۱۱۴)

(Pea stalks / peace talks)

دانوستاندىن ئاشتىي / بستىكا نوكىن شىن

(A name / an aim)

ئارمانجەڭ / ناقەڭ

نمۇونە د زمانى كوردىدا:

(سەروپى / سەر و پى)

(ئىيڭ پەيغە، ناقە، دوو پەيغان، ناقە؛ هەروهسا ئامرازەك ژى لگەل ھەيە)

(دىيىزىن / دى ژىن)

(ناقە، ناقى كچانە / كارە: ئەم دى ژىن)

(زياناتىمى دنفيسيت / زيان نامى دنفيسيت)

(ئىك پېيھە، نافە / دوو پېيھەن، نافەن) (ئەمەل جىندى فەتەح: ٢٠١٣ : ٧٠-٧١)

بكارهينانا زاراھى ناۋبرا بىرگە يى نابىت ئەۋەزى هزرى لدەف مە دروست بىكت
كود ناۋەرا بىرگە يىن پىكەھىنەرىن پەيۋەزلىكى يانۋى پەيۋەزلىكى يانۋى پىكەھىنەرىن فەرۇزەكى راوهەستان
ھەيە د راستىدا، سەنۋورى بىرگى پەرۋەزەكە ھۆشىيە د رېنۋىسادەنگىيىا جىهانىدا سەنۋورى
بىرگى ب نىشاناندا [.] دەھىتە نىشانىدا (گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠ : ١١٥)

بۇ نموونە:

[sər.kəf.tin]

٣-ھىز-stress

ھىز بىرىتىيە ژ بەرجەستە بۇونا بىرگە يەكى ب بەراورد ل گەل بىرگە يىن دىيىن پەيۋەزلىكى
دىاركىرى بىرگە يَا ھىزدار ب بەراورد ل گەل بىرگە يىن بىھىز، پىكولەكە فىزىيکىيە پىرت د
بەرھەمەينانا ئەۋىدا بكاردەت. ئەف پىكولا فىزىيکى د (د زىدە بۇونا چالاکىيىا
مامۇسلەكە يىن حەنجهەر، زىدە بۇونا فشارا ھەوانى ژىر حەنجهەر، زىدە بۇونا ئەۋى
ماۋى بى كۆ ئەندامىن بەرھەمەينانى د دۆخەكى دىاركىridا وەردەگەن) دا ھەست پى
دەھىتەكىن پىكەھەاتتا ئاكوستىيکىيە ئەقان تايىەتمەندىيەن بەرھەمەينانى (زىدە بۇونا
فرىكانسا بەرھەتى، زىدە بۇونا تۈندىيە دەنگى و زىدە بۇونا ماۋەى) يە

ھەر زمانەك ب شىۋەيەكى جىاواز بۇ مەبەستا بەرجەستە كرنا بىرگى، ئەقان
تايىەتمەندىيەن بكاردەھىن بۇ نموونە، د زمانى ئىنگلىزىدا، بىرگە يىن ھىزدار ب بەراورد ل
گەل بىرگە يىن بىھىز، فرىكانسەكە بەرھەتى، ماۋە و تۈندىيەكە پىرت ھەيە. د ھەندەك زماناندا، بۇ
بەرجەستە كرنا بىرگى، تۈندىيە ب بەراورد ل گەل فرىكانسا بەرھەتى، پىرت دەھىتە بكارهينان
(گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠ : ١١٥)

د رىستەيەكە بلېقكىrida، ھەموو بىرگە ب ئىك تۈندى ناھىيە بەرھەمەينان. ھەندەك ژ
ئەوان لاۋاڑىر يانۋى بىي ھىز، ھەندەك ژى تۈندەر يانۋى ھىزدارن. د زمانى فەنسىدا
بىرگە يَا دوماھىيى ھەلگىرى ھىزىيە (برتىل مالبرىگ: ١٣٨٨ : ٩٩)

هیز ژلایی بهره‌مهینانیقه ژ رونانا سیمایین (جیاوازی د فشارا هه‌وایدا)، (جیاوازای د رهوتیدا - pitch) و (جیاوازای د راکیشانا ۋاولىدا) بهره‌مدھیت و ژلایی بھیستنیزیقە به رزتر و ئاشكەراتر دھیتە بھیستن.

هیز ئەو كەرهەستى ناكەريته كو د ناف هندهك زماناندا چالاكە و ئەركى فۆنيمى دېيىت و بريتىيە ژ ((ئەو رهوت و درېڭىرنى كو دكەفيتە سەر بېرىگى و ئەوي بېرىگى ژ بېرىگىن دەوروبەرین وى ديارىتى زەقتى دكەت.)) (مەدى مشکوه الدینى، ۱۳۷۴، ۱۱۷)

گوھدار د ناف پرۇسا ئاخقىتىددا ھەست ب ئەقى گوھۇرینا رهوتى و درېڭىرنى دكەت. سنورى بەلاقبۇنا هیزى لسەر زنجира ئاخقىتى بېرىگە يە، ئەقەزى رەنگە بېرىگە بخوه بېيىتە پەيچەكە سەربخوه، يانزى پېشكەك بىت ژ پەيچەكە چەند بېرىگە يە. د ھەر زنجيرە يە كا ئاخقىتىدا ئەو بېرىگا كو رادى (فشار، رهوت راکىشانا ۋاولىيا) وى ژ بېرىگىن جىرانىن ئەوي پەر بىت ب بېرىگا ھەلگىرى هیزى يانزى ب بېرىگا ھىزىدار دھیتە نىاسىن (على محمد حق شناسى، ۱۳۸۳، ۱۲۲) زمانقانان ب ھارىكار ئامىرىن تايىھەت دىاركىرە كو هیز ل سەر ھەموو بېرىگىن پەيچى ھە يە لى ھەر ئىكى پادە و پلا خوھ ھە يە. ھەر زمانەك ژى بۇ جەھى هىزرا سەرەكى، دووپى و سېپى ياساين قۇقۇلۇزىن تايىھەت ب خوھ ھەنە، لى د زمانى كوردىدا ب شىوه يەكى گىشتى هىزرا سەرەكى دكەفيتە سەر بېرىگا داۋىبا پەيچى لى ناوىزە ژى ھەنە وەكى (چونكى، بەلى، بەلام، و ... هەت) كو هىزرا سەرەكى دكەفيتە سەر بېرىگا ئىكى (ورىا عومەر ئەمین، ۲۰۰۴، ۲۸۵) ب ئەقى رەنگى د زمانى كوردىدا ھەر پەيچەكى هىزرا سەرەكى خوھ ھە يە كو ئەگەر جەھى ئەقى هىزى بەھىتە گوھۇرین ئەقە يان دېيىت ئەگەر ئەن سەند بۇونا بلىغىرنى پەيچى يانزى ئەقە دېيىت ئەگەر گوھۇرینا واتا پەيچى، دەمى ب گوھۇرینا جەھى هىزى واتا بەھىتە گوھۇرین ئەقە ئەركى فۆنيمى دېيىت، بۇ نمۇونە:

كەفتەن [kéftin] ب واتا (ئەو كەفتەن)

چاووگ [Keftín]

ب واتا (ئەز نەمام) [Némam] نەمام

ب واتا (شتل) [Nemám]

هیز دیارده‌یه کا ریزه‌یه، واته، هیز ل دویث ئاخشتنکه ران، په‌وتا ئاخشتنی، و
هه رووه‌سان ل دویث جهه ئه‌وی لسهر زنجیرا ئاخشتنی، پلا ئاشکه رایا ئه‌وی دهیته
گوه‌پرین سه‌ره‌رای ئه‌فی چه‌ندی دهه‌وی زنجیرا ئاخشتنیدا یا کو هه مورو هۆکارین سه‌ری
جیگیر بن، ئه‌فه هنده‌ک بـگه دـی ژ برـگین دـی، ئاشکه راتر دهیته بهیستن زاناین
دهنگسازی هیزی ژلایی چه‌ندیله دابه‌شی چه‌ندین جوران دکه‌ن:

۱. هیزا جه‌ختکرنی

ئه‌ف جووه، ب بهراورد ل گه‌ل جووه‌ین دیین هیزی، هه‌لگری فشاره‌کا پترا
هه‌واى، رووه‌تکا پتر هه رووه‌سان هه‌لگری راکیشانه‌کا فاولیا پتره بـگا هه‌لگری هیزا
جه‌ختکرنی ژلایی بهیستنیزیله به‌رزر و ئاشکه راتر دهیته بهیستن هیزا جه‌ختکرنی، ب []
[دهیته نیشاندان ول ئالیسی چه‌پی یا ئه‌وی دهیته دانان

۲. هیزا ئیکی

هه‌ر چار سیمايین سه‌ری د هیزا ئیکیدا ب بهراورد ل گه‌ل هیزا جه‌ختکرنی،
پله‌یه‌کا ئاشکه رایا نزمره‌هه‌یه، که واته توندیبا هیزا ئیکی ژ هیزا جه‌ختکرنی کیمتره هیزا
ئیکی، ب نیشانا [] دهیته نیشاندان ول ئالیسی چه‌پی و سه‌ریبا بـگا خودان هیزا ئیکی
دهیته دانان.

۳. هیزا دوویی

هه‌ر چار سیمايین سه‌ری د هیزا دوویدا ب بهراورد ل گه‌ل هیزا ئیکی، پله‌یه‌کا
ئاشکه رایا نزمره‌هه‌یه، که واته توندیبا هیزا دوویی ژ هیزا ئیکی کیمتره هیزا دوویی، ب
نیشانا [] دهیته نیشاندان ول ئالیسی چه‌پی و خواریبا بـگا خودان هیزا دوویی دهیته
دانان.

۴. هیزا سیّی

هه ر چار سیمایین سه‌ری د هیزا سیّیدا ب بهراورد ل گهله هیزین دی، پله‌یه‌کا
ئاشکه رایا گله‌ک نزمتر هه‌یه د رینقیسا ده‌نگیدا هیزا سیّی ناهیته نیشاندان (علی
محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ۱۲۳)

کهوانه، د په‌یقین فره برگه‌دا واته د ئهوان په‌یقاندا یین ژسی برگان پتر پیکه‌اتین،
برگا خودان هیزا ئیکی و برگا خودان هیزا دووبی بتتی دهیته نیشاندان و ئه‌گهه رپه‌یفث ز
دوو برگان پیکه‌اتبیت بتتی برگا خودان هیزا ئیکی دهیته نیشاندان (عه‌بدولوهاب
خالید موسا: ۲۰۰۹: ۵۵)

زینده‌باری دابه‌شکرنا سه‌ری، کول دویث تبینین چه‌ندی هاتیه ئه‌نجامدان، هیز
ل دویث چه‌وانیا ده‌نگیبا ئه‌وی هه‌روه‌سان ل دویث ئه‌رکی سیمایین ده‌نگیین ئه‌وی
دابه‌شی هیزا فشاری و هیزا په‌وتی – pitch دیت. د هیزا فشاریدا سیمایی فشارا
هه‌وای پولی سه‌ره‌کی دبینیت و سیمایین دیین ده‌نگی لاوه‌کینه، لی د هیزا په‌وتیدا
سیمایی په‌وتی پولی سه‌ره‌کی هه‌یه و سیمایین دی لاوه‌کینه.

ژبلی هیزا په‌یقی، مه هیزا رستی ژی هه‌یه، د هیزا رستیدا په‌یقه‌ک دهیته هه‌لبزارتن
و هیزا سه‌ره‌کی دکه‌قیته سه‌ر برگه‌یه‌کا ویدا. ب قی ره‌نگی جیاوازیا هیزا په‌یقی و رستی
د ئه‌قی چه‌ندیدایه کو د هیزا په‌یقیدا برگه‌یه‌ک دهیته هه‌لبزارتن و هیز دکه‌قیته سه‌ر، لی د
رستیدا په‌یقه‌ک دهیته هه‌لبزارتن و هیز دکه‌قیته سه‌ر، سه‌ره‌رای هندی ژی ((ئه‌رکی هیزا
په‌یقی ده‌ستیشانکرنا کیشا گوتییه لی ئه‌رکی هیزا رستی ده‌ستیشانکرنا گرنگترین
ره‌گهه‌زی واتاداره هیز د په‌یقیدا نه‌شیت ب ئازادی ژ برگه‌یه‌کی بو برگه‌یه‌کا دن بچیت، لی
د رستیدا وه‌سا نینه.)) (ام. کی . سی . مک موان، ۱۳۷۳، ۱۱۳) و ئازادانه ل دویث
مه‌به‌ستا ئاخشتنکه‌ری دهیته گوهورین، وه‌کی:

۱- ئازادی نان خوار واته (ئازادی نان خوار نه‌ک که‌سەکی دی)

۲- ئازادی نان خوار واته (ئازادی نان خوار نه‌ک تشتەکی دی)

۳- ئازادی نان خوار واته (ب پشت راستی ئازادی خوارییه)

ئه و بېڭا كو هيّزا سەرەكىيا رستى ھەلدگرىت ب بېڭا كويىتك دھىتە نىاسىنلى
 ئهگەر پەيغا ھەلگرا هيّزا رستى، ئىك بېڭەيى بىت ھەر ئە و بېڭە، بېڭا كويىتك، لى ئەگەر
 پەيغا ھەلگرى هيّزى چەند بېڭەيى بىت ئەفە ل وى دەمى پىدىقىيە بېڭا كويىتك بەھىتە
 دەستىشانكىرن. ب شىۋىيەكى گشتى هيّزا رستى ھەرل سەرە روى بېڭەيە ئەوا هيّزا پەيچى ل
 سەرە (ام. كى. سى. مك موان ، ۱۳۷۳ ، ۱۱۴) ب ۋى رەنگى د نموونا ئىكىدا بېڭا
 كويىتك (دى) يە و د نموونا دووپىدا بېڭا كويىتك (نان) يە و د نموونا سىپىدا بېڭا كويىتك
 (خوارم).

بۇ هيّزى سى ئاستىن هيّزا سەرەكى – primary stress، هيّزا لاوهكى –
 دەھىنە دەستىشانكىرن بۇ نموونە د
 پەيغا [fou.nə.'tI.jɪn] phonetician بېڭە يە ئىكى هيّزا لاوهكى و بېڭە يە سىيىن هيّزا
 سەرەكى ھەيە؛ بېڭە يەن دى بېھىزىن د رېنقيسىيا دەنگىيىا جىهانىدا بۇ هيّزا سەرەكى نىشانا
 ['] و بۇ هيّزا لاوهكى نىشانا [،] ژى دھىتە بكارهينان (گلناز مدرسى قوامى: ۱۳۹۰: ۱۱۵)
 (بلۇمفيلىد) هيّزى ب فۆنيم دەثرمېرت كو داشىت د پەيچىن چەند بېڭەيىدا بېتە
 ئەگەر ئەنچەن ئەنچەن دەھىتە گوھۇرىن (محمود بى جن خان: ۱۳۹۲: ۵۲)

هيّز داشىت د زمانىدا چەندىن رۇلان بىبىنىت. ژئەوان رۇلان، ب گوھۇرىنا جەھى
 ئەوى واتايىا پەيچى دھىتە گوھۇرىن (گلناز مدرسى قوامى: ۱۳۹۰: ۱۱۶) بۇ نموونە،
 [nə.'mam] ب واتا (ئەز نەمام) و [nə.mam] ب واتايىا (شتل) دھىت.

ھەروەسا:

['ha.tɪn] [ha.'tɪn]

[da.na] [da.'na]

[da.nə] [da.'nə]

دهمی په یقه‌ک د زنجیره‌یین سیتاكسیین مه زتردا و هکی فریز و رستیدا بکاردهیت، برگا هیزدارا ئه‌وی دشیت ب بهراوردل گهل برگه‌یین دیین هیزدارین په یقین ئه‌وی زنجیرا سیتاكسی به رجه‌سته تر بیت. ئه‌ف جوری هیزی ب (هیزا لره‌یا به‌رز و نرم – pitch) دهیته نیاسین بونموونه، هیزا په یقیا – accent یان هیزا نافه‌ندی – nuclear accent دهیته نیاسین بونموونه، هیزا په یقیا – lexical stress په یقا (ترشك) لسه‌ر برگه‌یا دوویی واته [ʃɪk] يه. ئه‌ف برگه‌یه دشیت د رستیدا (ئازادی ترشک خوار) (بوجه‌ختکرن لسه‌ر ئه‌ثی یه‌کی کوئازادی ترشک خواریه و نه تشه‌کی دی) ژ برگه‌یین دیین رستی به رجه‌سته تر بیت و ب ده‌ربرینه‌کا دی، هیزا لره‌یا به‌رز و نرم و هربگرت.

جهی هیزا رستی دکه‌فیته لزیرکاریگه‌ریا تایبه‌تمه‌ندیین ئاخشتی – discourse properties و گردای مه‌بستا ئاخشتکه‌ریه کا دفیت کیز چ تشه‌کی دناف رستیدا به رجه‌سته بکهت. ره‌نگه ئاخشتکه‌ری دفیت ب به رجه‌سته‌کرنا په یقه‌کی دناف رستیدا بیزیته گوهداری کا زانیاریا نوی درستیدا کیزکه. (گلناز مدرسی قوامی: ۱۳۹۰: ۱۱۶)

پینگاٹ – foot په کا فونیمیه کو ژ برگه‌یه‌کا هیزدار و همه‌می برگه‌یین بیهیزین پشتی ئه‌وی د زنجیره‌یه‌کا ئاخشتیدا پیکدھیت. بونموونه په یقا [fou.nə.'tɪʃn] ژ دوو پینگاٹین [fou.nə] و [tɪʃn] پیکدھیت. پیکفه‌هاتما برگه‌یین هیزدار و بیهیز د پینگاٹین ئیک ل دویش ئیک ریتمی – Rhythm ددهته زمانی ئنگلیزی د رینشیسا ده‌نگیبا جیهانیدا، بونیشاندانا پینگاٹی کو په که‌یا ریتمیه مفاژ نیشانا [] دهیته و هرگرتن. (گلناز مدرسی قوامی: ۱۳۹۰: ۱۱۶)

زمانین کو برگه‌یین هیزدار و بیهیز ب شیوه‌یی ئیک ل دویش ئیک دهین ب زمانین (هیز- ده) – Stress-Timed دهینه نیاسین زمانین ئنگلیزی، ئلمانی، روسی و عه‌ره‌بی (هیز- ده) ن. واته د ئه‌فان زماناندا د نافبه‌را برگه‌یین هیزدارین په که‌یه‌کا زمانیدا

مهودایکی یه کسان هه یه. د ئه قان زماناندا بېرگەیىن بېھىز كىم – REDUCE دىن داڭو
مهودا دەمپىيا د ناقبەرا بېرگەيىن ھىزداردا يه کسان بەمینىت.

ل گەل زمانىين (ھىز- دەم)، زمانىين (بېرگە- دەم- Syllable-timed) ژى ھەنە. د
ئه قان زماناندا درىزلاھىيا بېرگان ب شىۋوھەكى گشتى يه کسان زمانىين فرهنسى، ئىسپانى و
ئىتالى ژئەقى جۆرىيە. د ئه قان زماناندا، پىتم ژئەنجامى يه کسانىيىا دەمپىيا - isochrony -
بېرگان پەيدا دېيت.

ھندەك زمان ژى (مۇرا- دەم- Mora-timed) نە مۇرا - Mora يە كە يە كا دمى
timing unit يە. ۋاولىن كورت يە كە يە كا زمانى يانزى ئىلك مۇرا ھەنە. ۋاولىن درىز دوو
يە كە يىن دەمى يانزى دوو مۇرا ھەنە. بۆ كۆنسۇناتنان يە كە يىن دەمى ناھىيە دەستىشانكىرن،
ژىللى ئەوان زمانان كۈئە كۆنسۇناتنىن دەكە فەپشكا داوىيىا بېرگى مۇرا يە كە يە كا
دەمى ھەبىت. بۆ نموونە، پەيچا /beri/ دوو مۇرا ھەنە و پەيچا /galdan/ سەرەراي
يە كسانىيىا بېرگەيىن ئەھۋى ل گەل پەيچا ئىكى، چار مۇرا ھەنە، چونكى پەيچا ئىكى ژ دوو
بېرگەيىن ۋەركىيەتلىكىيە و ھەر ۋاولەك مۇرا يە كى وەردگرىت، لى پەيچا دووھىي ژ دوو
بېرگەيىن گرتى پىكىدھىت و ھەر ۋاولەك و كۆنسۇناتنەكە دەكە فەپشكا دوماھىيىا بېرگى
مۇرا يە كى وەردگرىت. (گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠: ١١٧) ژاپۇنى زمانەكى (مۇرا- دەم) يە.
د زمانىين (مۇرا- دەم) دا، مۇرا يان ماوەيەكى يە كسان ھە یە و پىنگاڭ، بەرھەمى دەمى
يە كسانى مۇرا يانە.

ئەگەر زمانەكى پىكىھاتەكابېرگەيىا سادە ھەبىت و ۋاول ل جەھىن بېھىزدا تۇوشى
كىيمبوونى نەبن، ئەو زمان پتر (بېرگە- دەم)-ه. بەرۋاشى، ئەگەر زمانەكى پىكىھاتەيەكابېرگەيىا
ئالۇز ھەبىت و ۋاولىن ئەھۋى ل جەھىن بېھىز تۇوشى كىيمبوونا ۋاولى بىن، ئەو زمان پتر
(ھىز- دەم)-ه. (گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠: ١١٨)

هیزد زمانی کوردى

بۇ دەستىشانكىرنا جەھى هىزى د پەيچىن ھەر زمانەكىدا، پىددقىيە راستىين رېزمانى لە رچاڭ بەھىئە وەرگەرن. بۇ ئەقى چەندى پىددقىيە خالىن ژىرىيىت بەھىئە بەرچاڭگەرن:

أزلايى مۆرقولۇزىقە پەيچىن سادە و ئالۇز بەھىئە دەستىشانكىرن و پىددقىيە ژەھەف بەھىئە جۇداكىن. ئەقەرى دى بىرىكا دەستىشانكىرنا گىرەكان (پىشىگەر يان پاشىگەر) يان تىرى دەستىشانكىرنا پەيچا لېكىدai دېيت.

ب. دەستىشانكىرن ل دويىش پۇلا پەيچى (ناف، ھە فالناف، كار... هتد).

ج. دەستىشانكىرنا ژمارا بىرگان، ل گەل روئانا فۇنۇغا فۇنۇلۇزىيا وان (رەحمان

ئىسماعىل حەسەن كانەبى: (٨٠: ١٩٩٨)

هىزى پەيچا سادە:

ب شىيوه يەكى گشتى پەيچا سادە دکوردىدا ژ چار بىرگە يان دەرباز نايىت، و هىزى

ئىكى دەكفيتە سەر بىرگا دوماھىكى (عەبدولوھەباب خالىد موسا: ٥٩: ٢٠٩). ب ئەقى

رەنگى خوارى دېيت:

ئىك بىرگەيى:

[na'n]

[də'st] دەست

[?a'v] ئاف

دوو بىرگەيى:

[karwa'n] كاروان

هاقىن [havi'n]

بەھار [biha'r]

سی بېڭەبى:

[zivista'n] زۇستان

[?afkera] ئاشكەرا

[nistima'n] نىشىتمان

چوار بېڭەبى:

[sijarətika'] سىيارەتىكا

[ʃəməndəfi'R] شەمەندەفىر

[qərəbali'g] قەربالىغ

٢. هىز دېيىدا دارشتىدا

دشىن پەيپەن دارشتى دابەشى دوو جۆران بىكەين، پەيپەن كۆمەلا ناڭى و پەيپەن كۆمەلا كارى. دكۆمەلا ناقيدا، ب شىوه يەكى گشتى، هىز دكەۋىتە سەر بېڭە دوماھىي بۇ نموونە:

• دوو بېڭەبى:

[kargəh] كارگە

[darva'n] دارۋان

[dadwə'r] دادوھر

• سى بېڭەبى:

[darısta'n] دارستان

[ʃorışva'n] شۇرۇشان

[parezga'r] پارىزىڭەر

٣- هیز د په یغا لیکدايدا

د په یغا لیکدايا کومه لا نافيда هیز دکه فیته سه ر بړګا داوي. (عه بدولوه هاب خالید

(٢٠٠٩: ٧٢)

• دوو برګه بي:

[dartaʃ] دارتاش

[dilgəʃ] دلګهش

[Rukə'n] رووکهنه

• سې برګه بي:

[Rəʃəba'] رهشه با

[?aviva'n] ئافيغان

[sərhılda'n] سرهلدان

• چار برګه بي

[kùrtəbala'] کورته بالا

• پېنج برګه بي

[sərtıraʃxanə'] سه رتراشخانه

په ټول - pitch

په ټول ژ رونانا سيمايىن فريکانس - frequency و ئيمپلود - amplitude

پيکدهييت. هندى هژمارا فريکانسان پتر بيت، ده نگ نازکتر و هندى كىمتر بيت، ده نگ ستوييرتر ده ييته بهيستان ژلايه کى دېغه هندى، سنووري (ئيمپلود - amplitude) (ئي) به رفه هتر بيت، ده نگ ئاشكه راتر و هندى سنووري ئيمپلودى به رته نگتر بيت، ده نگ نه ئاشكه راتر دبىت.

رونانا جياوازىن فريکانس - frequency و ئيمپلودى دبىته ئه گهري په یدا بونا

په ټين جياواز. په ټول د دهنگسازىيда دابهشى ئه ۋان جۆران دبىت:

۱. رهota بلند – high pitch

دهنگین نازک پله یا فریکانسا ئهوان یا بهرزه ول دویف سنووری ئیمپلودا ئهوان
ئاشکه رایا بھیستنا ئهوان ژی جیاوازه (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ۱۲۴)

۲. رهota نزم – low pitch

دهنگین ستور پله یا فریکانسا ئهوان ب بهراورد لگەل دهنگین نازک نزتره ول
دویف سنووری ئیمپلودا ئهوان ئاشکه رایا بھیستنا ئهوان جیاوازه

۳. رهota ناقین – mid pitch

دهنگین ناقین ب بهراورد لگەل دهنگین نازک و دهنگین ستور ب پله یا فریکانسا
ناقین بهرهم دھیت. ل دویف سنووری ئیمپلودا ئهوان ئاشکه رایا بھیستنا ئهوان
جیاوازه.

ھەڑیه بیزین کو رهوت دیاردەیەکا ریزهیه، واتە، رهota کول دویف فریکانسا د
ئاخختنا کەسەکیدا ب رهota نازک دھیتە هژمارتن، رەنگە دئاخختنا کەسەکى دیدا ب رهota
ستور بھیتە هژمارتن ب ئەقى رەنگى بنەمايى دابەشکرنا سەرى گرېدای ئەقى پەيوەندى
و ریزیه.

زىدەبارى دابەشکرنا سەرى، رهوت ل دویف ئهوان گوھۇرینىن کو ب سەر
زنجира ئاخختنى دھىن، دابەشى ئەقان جۇران دېيت;

۱. رهota يەكسان – level pitch :

ئەگەر لسىر زنجира ئاخختى، رهota دهنگى تۇوشى چ گوھۇرینىن ژىشكىقە نەبىت
و دهنگ ب فریکانسین جىڭىر بەرھەم بھیت، ب رهota يەكسان دھیتە نىاسىن

۲. رهota كەفتى – falling pitch :

ئەگەر لسىر زنجира ئاخختى، فریکانسین دهنگى تۇوشى كىمبۇونى بىن، ب رهota
كەفتى دھیتە نىاسىن

٣. رهوتا بلندبووی - rising pitch:

ئەگەر لسەر زنجира ئاخختتى، فريكانسىن دەنگى تووشى زىدە بۇونى بىن، ب رهوتا بلندبووی دھىيە نىاسين. (على محمد حق شناسى، ١٣٨٣، ١٢٥)

٤. پىچا كەقى - بلندبووی - falling-rising pitch:

ئەگەر لسەر زنجира ئاخختتى، فريكانسىن دەنگى ل دەستپىكى تووشى كىمبۇونى بىن و پاشى بەرهە زىدە بۇونى بچن، ب رهوتا كەقى - بلندبووی دھىيە نىاسين

٥. پىچا بلندبووی - كەقى - rising-falling pitch:

ئەگەر لسەر زنجира ئاخختتى، فريكانسىن دەنگى ل دەستپىكى تووشى زىدە بۇونى بىن و پاشى بەرهە كىمبۇونى بچن، ب رهوتا بلندبووی - كەقى دھىيە نىاسين د رېنىشىسا دەنگىدا رهوتىن يەكسان ب ھىلىن ئاسوئى دھىيە نىشاندان، ب شىوه يەكى كۆ رهوتا يەكسانا بلند دكەفيتە سەر رهوتا يەكسانا ناقىن و ئەۋرى دكەفيتە سەر رهوتا يەكسانا نزم، ب ئەقى رەنگى:

[₁₂₃]

ھىلا ژمارە (١) يەكسانا بلند، ھىلا ژمارە (٢) يەكسانا ناقىن و ھىلا ژمارە (٣) يەكسانا نزم. كەقىن د رېنىشىسا دەنگىدا ب نىشانا [لا]، بلندبوون ب نىشانا [لا]، كەقىن - بلندبوون ب نىشانىن [لا] و بلندبوون - كەقىن ب نىشانىن [لا] دھىيە نىشاندان رهوت د زمانىدا دوو بكارهينانىن جياواز ھەنە. ئەف دوو بكارهينانە ب تۇن - و ئاوازە tone دھىيە نىاسين intonation

٤-تون-**tone**

تون بریتییه ژگوھۆرینین رەوتا بەرز و نزم لىسەر بېرىگە يەكى کو دىيىتە ئەگەر گوھۆرپىنا واتايى. (گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠: ١١٨) ب دەربېرىنەكا دى، هەرگەقا د بەردەوامىيا زنجира ئاخىتنىدا، سۇورى بەلاقبۇونا رەوتى پەيىش بىت، ئەو رەوت ب تون دىيىتە نىاسىن (على محمد حق شناسى، ١٣٨٣، ١٢٦) زمانىن كو مفای ژ تونى وەردگەن ب زمانىن تونى – tone language دەھىنە نىاسىن (گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠: ١١٨) زمانى كوردى مفای ژ ئەقى پرۆسى وەرناغىرت و ب ۋى رەنگى زمانە كى تونى نىنە.

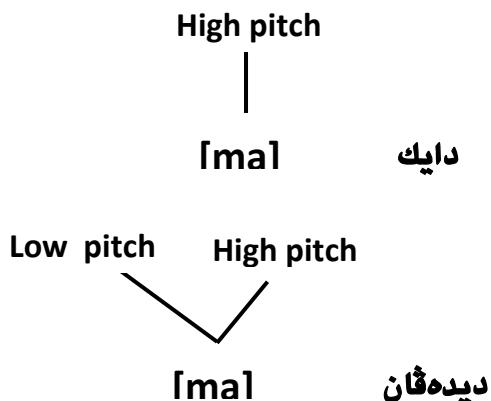
بۇ نموونە:

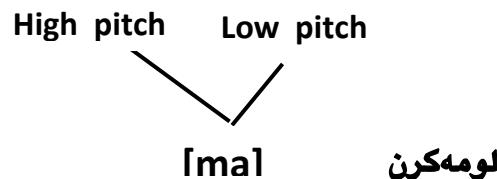
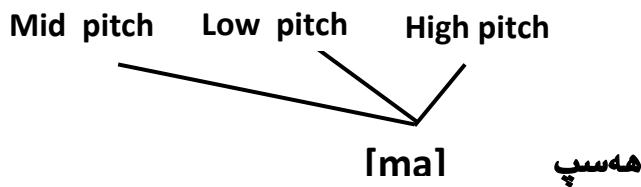
"ترش بۇون" [ba] : بەرز

"بېرىن" [ba] : ناڤىن

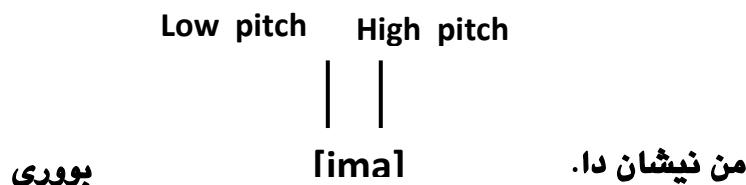
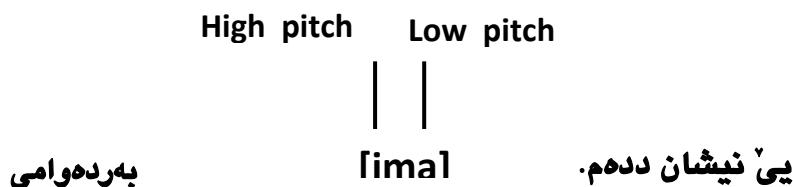
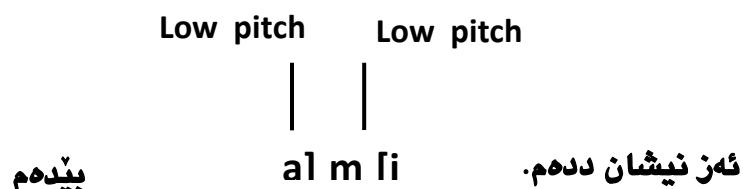
"ھېزماارتىن" [ba] : نزم (لارى ام ھايىمن: ١٣٨٣: ٣١٤)

تون د زمانى ماندەرىندا:

دهم و تون دزمانی بیناییدا:

ئاوازه – intonation

ئاوازه بريتىيە ژگوھۆرىنا رەوتا بەرز و نزم لىسەر پارچە يەكا ئاخىتنى د زمانىن ئاوازىدا – intonational language گوھۆرىنىن رەوتا بەرز و نزم واتا يَا پەيغان ناگوھۆرن، بەلكو بتىن واتا دەورووبەرييا ئەۋى دگوھۆرن بۇ نموونە، د زمانى فارسى و كوردىدا كو زمانىن ئاوازەينە، گوھۆرىنا مۆدىلا ئاوازە يَا پەيغەكى د رىستىدا واتا ئەۋى ناگوھۆرىت، بەلكو دۆخى پرسىارى يان راگەهاندىدا ئەۋى دگوھۆرىت ياتشى ئەو پەيغ ب زانىارىيا نوى د رىستىدا دھىيە هېزماارتىن بۇ نموونە د رىستا راگەهاندىدا ئاوازە بەرز دېيت و پاشى نزم دېيت و د پرسىارىدا ئاوازە بەرز دېيت و ئەگەر ئاوازە ئىك دەست بولۇ ئەقە واتا رىستى نا تەواوه، ب ئەقى رەنگى ل دويىش مەبەستا ئاخىتنى ئاوازە بەرز و نزم دېيت، وەك د ئەقى وىنەيدا دھىيە دېتن: (على محمد حق شناسى، ۱۳۸۳، ۱۲۶)

پولی ئاوازى

پولى ئاوازى د زمانىن ئاوازىدا بىتىنە ئەزىزى:

1. دەستىشانكىرنا سنورىن سىتاكسى گوھۇرىنى ئاوازى، وەكى نىشانىن نفى سارى، دەستېك و دوماهىيا يەكىيەن پىزمانى وەكى فەزىز و پىستى دەستىشان دەكت.

2. جياوازكىرنا دۆخى راگەهاندىن، پرسىارى و فرمانىي پستان دەكلەك زماناندا رىستىن راگەهاندىن ئاوازەيا كەقى، و رىستەيەن پرسىارىيەن بەلى - نەخىر ب ئاوازەيا بەرزى (بلندبۇون) دەھىنە دەستىشانكىرن ب دەربىرەنەكا دى، ئاوازە ل دوماهىيا رىستىن راگەهاندىن، كەقى و ل دوماهىيا رىستىن پرسىارىيەن بەلى - نەخىر، بەرزبۇونە. (گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠: ١٢٠)

3. جەختىكىرنا پراڭماتىكە. دەكلەك زماناندا دشىيەن بىرگە يەكى بەھىز ل دويىش تىيىنەن پراڭماتىكى دەستە يەكىدا ب بەراورد ل گەل بىرگە يەن دىيەن ھىزىدار دەمان يەكە يازمانىدا بەرجەستە بکەين ب نموونە، دشىيەن بىرگە يەن ھىزىدارا ھەر ئىك ژ پەيىن دەست ((نازدارى پەنجەر شەكاند)). ل دويىش تىيىنەن پراڭماتىكى بەرجەستە بکەين؛ ب دەربىرەنەكا دى، سىمايى ئاوازەدارى – intonational prominence يان ھىزا لەرەيا بەرز و نزم بەھىنە مەبەست ژ ھىزا لەرەيا بەرز و نزم بەرجەستەكىرنا پەيەكىيە ب بەراورد ل گەل پىشىن دىيەن دەستىن (گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠: ١٢١-١٢٢)

4. نىشاندا ئۆبەتا ئاخىشتى. دشىيەن ب گوھۇرىنى ئاوازى نىشانبەدين كا ئەرە ئەم گەشتىنە دوماهىيا ئاخىشتى و كا ئەرە مە دەقىت ئۆبەتا ئاخىشتى بەھىنە گوھدارى ياتشى نە. (گلناز مدرسى قوامى: ١٣٩٠: ١٢١)

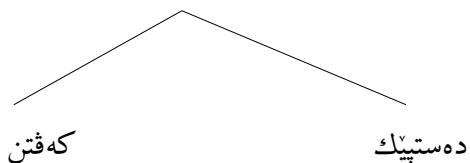
ھەروەسا گوھۇرىنىن لەرەيا بەرز و نزم د ئاخىشتىدا، دشىت نىشاندا (ۋەستان، حىيەتىبۇون، ھەيەجان، نەقىان، رەزدى يانزى ترانە كىرن) يىيا ئاخىشتىكەرى بىت. مۇدىلا لەرەيا بەرز و نزم لۇزىر كارىگەرەيا ھۆكاريئەن نەزمانىيەن پلە، ئاستى جەڭلىكى، ژى، پەگەز و

دۆخى دەرەونىي ئاخىتىكەرى و دۆخى دەرەونىي گوھدارى دەھىتە گورھۇرىن؛ ئەقەزى ناچىتە د ناف بىاڭى فۇنۇلۇجىيدا.

نەداشىئىن د زىمانى كوردىدا ھندەك نمۇونان بىنىن، وەكى:

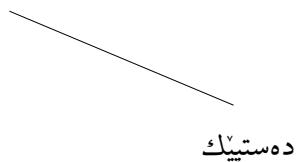
پاڭەهاندىن:

(رابۇن) بلندبۇون ئازادى نان خوار.

پرسىyar:

(رابۇن) بلندبۇون ئازادى نان خوار؟

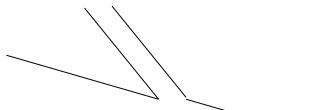

ناتەواو:

ئازادى نان خوار

دەستېپىك

بهري نها مه باسي هيزا رستي کر لقيرى رسته ژبلى ئاوازى دشيت هيزا رستي ژى
بكارينيت، بۇ نموونه د نموونىن سەريدا ئاخفتىكەر دشيت ب ھارىكارىيا هيزى، ئەوئى
پشكا رستى كو دشيت پرسىاري ل سەربكەت، دەستىيشانبکەت:

ئازادى نان خوار؟

ل قىرى ئەوا ئاخفتىكەر دشيت پرسىاري ل سەربكەت (نان) كا ئەرى
خوارىيە يان نە.

٦- رىتما - Rhythm ئاخفتى

ئاخفتىن د ھەر زمانەكىدا ب رىتمەكا دياركى دھىتە دەربېن. د فيربوونا ھەر
زمانەكى بىانىدا، زانىن و فيربوونا رىتما سرۇشتىيا ئاخفتىن وي، ژگرنگترىن ئوان ئارىشانە
يىن دكەفنه د رىكاكا ھەر فيرخوازەكىدا. ھەر زمانەكى يەكەيىن رىتمىيەن تايىھەت ب خوه
ھەن. رىتما سرۇشتىيا ئاخفتىن ھەر زمانەكى پەيوەندىيەكاكا راستەخۆل گەل ماوى بلېڭىرنە
يەكەيىن رىتمىيەن ئەوي زمانى ھەي، ب واتىيەكاكا دى، ئەگەر لدەمى ئاخفتىن يەكەيىن
رىتمىيەن وەكەھەف د ماوهىيىن يەكساندا بلېڭىرنە، رىتما سرۇشتىيا ئاخفتىن لېر چاف
ھاتىيە وەرگىرن، لى ئەگەر يەكەيىن رىتمىيەن وەكەھەف د ماۋىن جياواز و نە يەكساندا بېھىنە
بلېڭىرنە، ئەقە رىتما سرۇشتىيا ئاخفتىن ژۆخى ئاسايى خوه دەردكەفيت.

رىتما سرۇشتىيا ئاخفتى ل دويىث بنەمايى دەنگىيى ئەوي دابەشى دوو جۆران
دىيت:

۱. ریتما برگه‌یی

د ریتما برگه‌ییدا، يه‌که‌یا ریتمی برگه‌یه و برگه‌یین و که‌هه‌ف د ماوین يه‌کساندا دهینه بلیثکرن.

۲. ریتما هیزی

د ریتما هیزیدا، يه‌که‌یا ریتمی هیزه، و لسه زنجیرا ئاخفتتی هه ر برگه‌یه‌کا هیزدار، بتتی ياتری ل گهل برگه‌یین دیین بیهیزدا، يه‌که‌یه‌کا ریتمی پیکدھینیت. که واته هه ر يه‌که‌یه‌کا ریتمی د زمانین هیزداردا، ژ برگه‌یه‌کا بتتی ياتری ژ برگه‌یه‌کا هیزدار و چهند برگه‌یین بیهیز پیکدھیت. د ئه قان زماناتشیدا پیدھیي يه‌که‌یین ریتمی د ماوین يه‌کساندا بھینه بلیثکرن، داکو ریتما ئاخفتتی بھیته به‌رچاڭگرتن زمانی ئنگلیزی خودان ریتما هیزیي. ئەگەر د رسته يه‌کیدا سی برگه‌یین هیزدار هه‌بن، ئەقە ئەو رسته خودان سی يه‌که‌یین ریتمیي (سەرەراي هندى كورەنگە چەندىن برگه‌یین بیهیزى هه‌بن). نەها ئەگەر ئىلک ژئواش هەر سی يه‌که‌یین ریتمی ئىلک پرگەبى بىت، ويىن دى چەند پرگەبى بن- واته ژ برگه‌یه‌کا هیزدار و چەند برگه‌یین بیهیز پیکھاتىت- پیدھیي ئەوي يه‌که‌یا ریتمیيا ئىلک برگەبى هيىدىت ژ يه‌که‌یین دیین چەند برگه‌بى دەربىرىن دەمان دەمدا، يه‌که‌یین ریمیین چەند برگه‌بى بله‌زتر دهینه دەربىرىن، داکو ماوى دەربىرینا يه‌که‌یین ئىلک برگەبى و يه‌که‌یین چەند برگه‌بى يه‌کسان بىت.

بۆ نموونە:

They were 'Dick | 'Tom | and your 'brother.

ئەف پستە يە ژ سى يە كەيىن پىتىمى پىكھاتىيە، كۆ ب نىشانا [] ژ هە قدۇوھاتىيە جۆداكىرن يە كە يَا رېتىميا دووپى ژ پەيەھە كا ئىلك بىرگە يى پىكھاتىيە و هىزدارە، لى يە كەيىن پىتىميان دووپى و سىيى ب پىز ژ سى بىرگە و چار بىرگە يان پىكھاتىيە. بۆ بەرچاڭىرىتىنارېتىما سرۇشتىيما زمانى ئىنگلىزى پىدەقىيە يە كە يَا رېتىميا دووپى هىدى و يە كەيىن پىتىميان ئىكى و سىيى بلەز بلىقىكەين كەواتە، ژ ئەنجامى ئەقى پىدەقىاتىيما رېتىمى، پىدەقىيە بىرگە يىن بىھىز گەلەك كورت و گەلەك بلەز بىھىنە بلىقىكىرن، ب ئەقى رەنگى: [dei wə 'dik | 't o m | ən jə 'brʌðə]

د پىنچىسا دەنگىيا سەريدا پەيەقا Tom هىدى دەھىتە بلىقىكىرن، لەوا ب رېكىا - چەند مەودايان - چەند سپىيisan ھاتىيە نىشاندان. (على محمد حق شناسى، ۱۳۸۳، ۱۲۹-۱۳۱)

پروسیسین فونولوچی – phonological processes

چهوانی و جوړین پروسیسین فونولوچی

فونیم د هندهک دهورو بهرهین دهندگیدا کاریگه رې ل ههقدوو دکهنه دهنجامدا، تووشی ګوهورپنه کې دبن ب دهربپنه کا دی، سیما به کې دهندگې کې ژ دهندگې کې بډونکه کې دی چیرانی خوه دهیته څوګوهاستن و دبیته ئهگه رکوئه و دهندگ ل دویش دهورو بهرهی دهندگی دیارکری ب شیوه یه کې جیاوازتر بهیته بلیغکرن ههروهسا، هندهک دهورو بهرهین دهندگې ګوهورپنه کا دهندگیا تایهت بهره هم دهین، بډونموونه، کونسوناتین په قین کې ل دهستیکا برګې و ب تایهتی ده می ل بهری څاوله کا هیزدار دهین، ب شیوی پهدار دهینه بلیغکرن، وہ کې [pan] و [til]. ههروهسا، کونسوناتنا ددانیا /n/، ده می دکه ټیته بهری کونسوناتین په حنکی ئه و ژی ل جهه په حنکی بهره هم دهیت، وہ کې [rəŋ] و [dəŋ].

کارتیکرن و کاریگه ربوون ب سیما یېن دهندگې جیران ب (پروسیسین فونولوچی) دهیته بنا فکرن. پروسیسین فونولوچی نیشانا هه بونا په یوهندیې دنافبه را ئاستی دهندگې و ئاستی فونیمیدا. ب ئه فې واتابې کو نیشان ددهت کا فورمی ئه بستراکت و بنه رهتی زنجира فونیمیا په یېش و مورفیمان چهوان دهیته بلیغکرن وہ کې زنجира فونیمیا /qatabi-je-zirək/ /qatabi-e-zirək/ (مهدی مشکوه الدینی: ۱۳۷۴: ۱۳۰)

په یوهندیا د نافبه را ئاستی دهندگې و فونیمی ب رېکا یاساین فونیمی کو دنه ئه ګه رې ژنا فچوون، زیده کرن یا ګوهورپنه کا دهندگې د دهورو بهره کې دیارکریدا، دروست دبیت. (عالیه کرد زعفرانلو کامبوزیا و دیگران: ۱۳۸۷: ۹۶) ل څیری دی باسی هندهک ژگرنگترین پروسیسین فونولوچی که ین:

۱. گونجان-assimilation

چالاکترین پروسیسین فوتوژیجیه کو بپیکا ئه وی دهنگەك سیمايەكى يان چەند سیمايەكان ژ دهنگى جيرانى خوه ورددگريت و لېكچۇونا ئەقان هەر دوو دەنگان پتر دىيت. (عالىيە كرد زعفرانلو كامبوزيا و دىيگران: ۱۳۸۷: ۹۴)

(کريستال) ئەقى پروسيسى ب كارتيكىرنا زنجيرەيەكى دى لىسر زنجيرەيەكى دى يادى دەنگى دېينىت. ئەف كارتيكىرنه ب شىوه يەكىيە كو دەنگەك هەتا پادەيەكى وەمەھەف ياتشى تەواو يەكسان دىن؛ واتە دەمى زنجира ئاخىتنى دەيىتە شرۇۋەكىن، پروسيسا گونجانى وەكى پېكەك بۇ پەيدابۇونا رەھوانى و ئاوازەدارىيَا ئاخىتنى دەيىتە ھزمارتىن گونجان، گرىدىاي شيانا زمانىيە و بپىكاكا ياساين فۇنىمى دەيىتە شرۇۋەكىن و ئاماڭە ب ئەوان گوھۇرپىنان ددەت كو بىسىر سىمايان دەيىن، كەواتە پروسيسا گونجانى، ب پېشكەك ژ رېزمانا تايىھەتا زمانى دەيىتە ھزمارتىن، سەرەرای ھندى و دەممو زمانەكىدا دەيىتە دىتن. (عالىيە كرد زعفرانلو كامبوزيا: ۱۳۹۵: ۳۰-۳۱)

گونجان جۆرهكى ب ساناهىكىرنا لەيىن ئەوان ماسۇلکانه يىن كو بۇ بەرھەمهىنانا پېشەكى يانلىرى رۇنانەكى بكار دەيىن. (عالىيە كرد زعفرانلو كامبوزيا: ۱۳۹۵: ۳۲)

گونجانا كۆنسۇناتان

گونجان ژلايى پېرەو، پېكىشەگرىدان و پلا و كەھەفيقىشە دەيىتە دابەشكىن.

گونجان ژلايى پېرەويقە

گونجان ژلايى پېرەويقە دابەشى سى جۇران دىيت:

اًگونجانا پىشەو: د گونجانا پىشەودا يەكە يەك فۇنىمى كارتيكىرنى ل يەكە يەك فۇنىميا پشتى خوه دكەت و ئەوا دەستپىكى جىڭىرە و ناھىيە گوھۇرپىن و يا دووبي، تووشى گونجانى دىيت. ئەف پروسەيە د دەنگىسازىيىدا ب شىوى (→) كو دكەفيتە سەر ئەوان دەنگان دەيىتە نىشاندان. (سید مهدى سجادى و دىيگرى: ۳۱۹۳: ۷۹)

بُونمودن د زمانی ئنگلیزیدا /dogs/ دبیته [+dogz+]، لغیری [s] ب ژدهستدا ناسیمايی كپی و ب دهسته هینانا گرپی ل گهل [g] هاتیه گونجاندان. (علی محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۵۲).

بـ گونجانا پاشرهو: د گونجانا پاشرهو دا يهـ کـا فـونـمـیـ کـارـتـیـکـرـنـیـ لـ يـهـ کـهـ يـهـ کـا فـونـمـیـاـ بهـ رـیـ خـوـهـ دـکـهـتـ وـئـهـواـ دـهـسـتـیـپـیـکـیـ دـهـیـتـهـ گـوـهـرـپـینـ وـ توـوـشـیـ گـوـنـجـانـیـ دـبـیـتـ وـ ياـ دـوـوـبـیـ،ـ جـیـگـیرـهـ وـ نـاهـیـتـهـ گـوـهـرـپـینـ ئـهـفـ پـرـوـسـهـ يـهـ دـهـنـگـسـازـیـدـاـ بـ شـیـوـیـ (←)ـ کـوـ دـکـهـ قـیـتـهـ سـهـرـ ئـهـوانـ هـهـرـ دـوـوـ يـهـ کـیـانـ،ـ دـهـیـتـهـ نـیـشـانـدـانـ (ـسـیدـ مـهـدـیـ سـجـادـیـ وـ دـیـگـرـیـ: ۷۹: ۳۱۹۳).

بُونمودن د زمانی ئنگلیزیدا رُونانا /is she/ واته [+iz++ʃɪ+] ب شیوی [+iʃʃɪ+]، بهیته بلیقکرن. (علی محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۵۲).

بُونمودن د زمانی کوردیدا، سهـرـکـهـ قـتـنـ دـبـیـتـ [sərkəftin]، وـاتـهـ يـهـ کـهـ يـاـ فـونـمـیـاـ [t]ـ کـارـتـیـکـرـنـ لـ يـهـ کـهـ يـاـ فـونـمـیـاـ [v]ـ کـرـیـهـ وـوهـکـیـ خـوـهـ کـپـ کـرـیـهـ.

جـ گـونـجـانـاـ دـوـوـثـالـیـ:ـ دـئـهـ قـیـ گـونـجـانـیـدـاـ دـوـوـ يـهـ بـیـنـ فـونـمـیـیـنـ جـیـرـانـ کـارـتـیـکـرـنـیـ لـ هـهـ قـدـوـوـ دـکـهـنـ دـنـمـوـونـاـ ژـیـدـاـ /t/ـ وـ /j/ـ کـارـتـیـکـرـنـ لـ هـهـ قـدـوـوـ کـرـیـهـ وـ پـهـقـیـ خـشـوـوـکـهـ کـهـ پـهـیدـاـکـرـیـهـ.ـ (ـعـالـیـهـ کـرـدـ زـعـفـرـانـلـوـ کـامـبـوزـیـاـ وـ دـیـگـرـانـ: ۱۳۹۵: ۳۵)

"Don't you" /dəunt ju/ → [dəuntʃu]

گـونـجـانـ ژـلـایـیـ پـیـکـفـهـگـرـیدـانـیـقـهـ

گـونـجـانـ ژـلـایـیـ پـیـکـفـهـگـرـیدـانـیـقـهـ، دـابـهـشـیـ دـوـوـ جـوـرـانـ دـبـیـتـ:

آـ گـونـجـانـاـ پـیـکـفـهـگـرـیدـایـ - contact assimilation، بـرـیـتـیـهـ ژـ کـارـتـیـکـرـنـاـ دـوـوـ يـهـ بـیـنـ فـونـمـیـیـنـ جـیـرـانـ لـ سـهـرـ هـهـ قـدـوـوـ وـ پـرـانـیـاـ جـارـانـ دـنـاـفـهـرـاـ دـوـوـ کـوـنـسـوـنـاـنـتـانـ يـاـثـرـیـ فـاـوـلـهـکـیـ وـ کـوـنـسـوـنـاـنـتـهـ کـیـدـاـ روـیـ دـدـهـتـ.ـ (ـعـالـیـهـ کـرـدـ زـعـفـرـانـلـوـ کـامـبـوزـیـاـ وـ دـیـگـرـانـ: ۱۳۹۵: ۳۵)

بۇ نمۇونە:

/dəstgır/ → [dezgır]

بـ. گونجانا پىكىفەنەگرىدای - distant assimilation، بىرىتىه ژـ. كارتىكىرنا دوو يەكەيىن فۆنيمىيەن نەجىران ل سەر ھەۋدوو، ئەش جۆرە پىر د نافبەرا ۋالاندا و بـ شىۋى ھەۋاھەنگىيَا ۋالى پەيدا دىت.

/?erivan/ → [?irivan]

گونجان ژلايى پلا وەكەھەفي

گونجان ژلايى پلا وەكەھەفي، دابەشى سى جۇران دىت:

أـ. وەكەھەفي د سىما يەكىدا، سىما يەكى دىاركىرى بۇ يەكە يَا فۆنيمىيَا جىران دەيتىھەنگىيەستن

بۇ نمۇونە:

وەكى فەنگۇھاستنا سىما يى (پىشى) يان (پاشى) يَا ۋالەكى، بۇ كۆنسۇناتتەكا بەرى ئەوى ۋالى وەكى: [ki] و [kar]

د نمۇونا ئېكىدا سىما يى (پىشى) يَا ۋالا [i] بۇ [k] ئى و د نمۇونا دوو يىدا سىما يى (پاشى) يَا ۋالا [a] بۇ [k] ئى ھاتىيە فەنگۇھاستن

بـ. وەكەھەفي د چەند سىما ياندا، چەند سىما بۇ يەكە يەكە كە جىران دەيىنە فەنگۇھاستن

بۇ نمۇونە:

وەكى فەنگۇھاستنا سىما يى (كېپ) ئى و (توند) يَا كۆنسۇناتتەكى بۇ كۆنسۇناتتەدا دى وەكى: [parastın] دىتىھ [paraztin]

جـ. وەكەھەفيا تەواو، ھەموو سىما يىن يەكە يەكە فۆنيمىي بۇ يەكە يَا فۆنيمىيَا جىران دەيىنە فەنگۇھاستن

بۇ نمۇونە:

د زمانى عەرەبىدا، گونجانا كۆنسۇناتتا /l/ د مۆرفىما ناسىيارىيا /?al/ ل گەل كۆنسۇناتتا دەستىپكىيَا ناڭى بەيىت: (عالىيە كەز زەفرانلى كامبوزيا و دىگەران: ١٣٩٥ : ٣٦) /?al+sams/ → [?affsams]

گونجان

رەنگە د زنجира دەنگىدا ئەم نەشىين دەنگەكى پەيدا بکەين كو تۇوشى گونجان يانلىرى نەگونجانى نەبىت. رەنگە هەرسىما يەكى فۆنىمى بشىت د پروسىسەن گونجان يانلىرى نەگونجانىدا ھۆكارەكى سەرهەكى بىت. (مەدى مشكوهالدىنى: ١٣٧٤: ١٣٠) ژگرنگەتىن ئەوان سىما يان ئەۋەنە:

ا. گونجان د سىمايىچە بەرھەمھىنانى

د پروسىسا گونجانى د سىمايىچە بەرھەمھىنانىدا، دى جەھى بەرھەمھىنانا دوو كۆنسۇناتان وەك ھەف بىت.

بۇ نموونە (1): كۆنسۇنانتا دفنييا /n/ د سىمايىچە بەرھەمھىنانى ل گەل كۆنسۇنانتا دەقىيا بەھىت تۇوشى گونجانى دبىت و سىمايى ئەوى دەنگى وەردگرىت.
/ kengir / → [kəŋgɪr]
لۇغۇرى /n/ سىمايى (+پەحنكا نەرم) وەرگرتىيە

[ɑ̃nt] / ant/

لۇغۇرى /n/ سىمايى (+ددانى) وەرگرتىيە.

بۇ نموونە (2): كۆنسۇنانتىن پەحنكا نەرمىا /k/ و /g/ د سىمايىچە بەرھەمھىنانى ل گەل ۋالىن پېشى يان پاشىن بەھىت تۇوشى گونجانى دبىت و سىمايى ئەوان وەرگەن و تۇوشى پېش و پاشى (پېش پەحنكى يان پاش پەحنكى) يى دىن
/ gorəpan / → [guorəpan]
/ gavam / → [guavam]
/ gezər / → [giezər]
/ gihiſk / → [giihiſk]
/ kur / → [kuur]
/ kar / → [kuar]
/ kem / → [kiem]
/ kivi / → [kiivi]

(عالىيە كەزەنلىكامبوزيا و دىيگران: ١٣٩٥: ٣٧)

۲. گونجان د سیمايی شیوی به رهه مهینانی

د پروسیسا گونجانی د سیمايی شیوی به رهه مهینانیدا، دی کونسونانته ک د سیمايی شیوی به رهه مهینانیدا، ل گهل کونسونانتا جیرانا خوه گونجیت.

بۇ نموونه:

دفنبیوونا فاولان، ب گونجان د سیمايی شیوی به رهه مهینانی دهیته هژمارتن ده می قاوله ک ل گهل کونسونانته کا دفی دهیت و دکه قیته بەری ئەوی کونسونانتی، تووشی گونجانی د سیمايی دفنبیوونیدا دیت. (عالیه کرد زعفرانلو کامبوزیا و دیگران: ۱۳۹۵: ۳۸)

/ man / → [mān]
/ zin / → [zīn]

۳. گونجان د سیمايی گر و کپیدا

د پروسیسا گونجانی د سیمايی گر و کپیدا، دی يەکا فۆنیمیا گر يان کپ کارتیکرنى ل يەکا فۆنیمیا جیرانا خوه كەت ول گهل خوه گونجینیت.

(مهدى مشکوه الدینى: ۱۳۷۴: ۱۳۱)

/ veguhaztın / → [veguhastın]
/ xırab kır / → [xırap kır]
/ nuṣdar / → [nuṣdar]

د زمانی کورديدا ئەم دشىين ئەقان پروسيسىن دەنگى دەستىشانبىهين:

۱. گونجانا کونسونانتى ل گهل ۋالى

سیمايىن قاوله کى بۇ کونسونانتا جیران دهیته قەگوھاستن.

بۇ نموونه:

ھەر دوو کونسونانتىن پەحنكا نەرمىيا /k/ و /g/ د دەورووبەری دەنگىي قاوله کا پىشىيدا، ب سیمايی دەنگىي پىش پەحنكا نەرمى و د دەورووبەری دەنگىي قاوله کا

پاشیدا، ب سیمایی دهنگی پاش په حنکا نه رمی دهیته بلیغکرن (مهدی مشکوهالدینی:

(۱۳۷۴: ۱۳۲)

- / guvend/ → [guuvend]
- / giere/ → [giihiſk]
- / giz/ → [giiz]
- / kom/ → [kuom]
- / kani/ → [kuani]
- / kiyan/ → [kiyan]
- / kez/ → [kiez]

هه روهکی دبینین د په یقین (گووفهند، گاز، کوم و کانی) دا، کونسونانتین /k/ و /g/ بهری ۋالىن پىشىيەن /u/, /a/ و /o/ هاتىنه و ب ئەثى رەنگى ب شىوي پىش په حنکا نه رمی دهىنە بلیغکرن. لى د په یقین (گىرە، گىز، كىيان و كىز) دا كۇنسۇنانتىن نافېرى كەفتىنە بهری ۋالىن پاشىيەن /e/ و /a/ /هورا ب شىوي پاش په حنکا نه رمی دهىنە بلیغکرن

۲. گونجاڭا ۋالى ل گەل كۆنسۇنانتى

سیمايىن كۆنسۇنانتەكى بۇ ۋالا جىران دهىنە ۋەگوهاستن بۇ نموونە، دەمى ۋالەك دكەۋىتە بهری كۆنسۇنانتەكا دفنى تۈوشى دەنەپەنلى دېيت. ب دەرپىنەكا دى، بېھ خ كۆنسۇنانتەكا دەنەپەنلى، ۋالەكا ھەلگرى سیمايى دفنى دهىتە بلیغکرن. (مهدی مشکوهالدینی: ۱۳۷۴: ۱۳۳)

بۇ نموونە:

- / dən/ → [dən]
- / dilan/ → [dilān]
- / kelan/ → [kelān]
- / zerin/ → [zerīn]
- / dîhen/ → [dîhēn]

٣. گونچانا کونسونانتی ل گھل کونسونانتی

سیما یین کونسو نانته کی بُوكونسو نانتا جیران دهینه چه گوهاستن به ربه لاقترین جوْر
ژی گونجانه دگپی و کیپیدا پرانیا جاران ژی، سیما یی کپی کارتیکرنی ل کونسو نانتا گر
دکه ت و دیتھ ئەگه ری کیپو نا ئە وی.

/x̥irab kır/ → [x̥irap kır] بۇ نمۇونە:

/red kırın/ → [ret kırın]

/paraztin/ → [parastin]

/nasnav / → [naznav]

/ʃəvtaRi/ → [ʃəftaRi]

جوره کی دیکی نوچه کوسونا لی ده مانی کوردیدا هه تو
ئه و ژی ب لیچیبونا کونسونانتا /n/ ده می کونسونانتا /n/ دکه فیته به ری کونسونانتین
لیشی، کونسونانتا /n/ بُو دهنگی /m/ دهیه گوهورین ئه فه ژی د زمانی کوردیدا ب
دریزه بیا دیروکی رویدایه و نوکه جیگیر ما يه.

/zenbil/ → [zembil] نموونه: بُو

/pənbi/ → [pəmbi]

/?ənbar/ → [?əmbər]

/ʃənbi/ → [ʃəmbi]

به، هه مصنانه باشه

۱۰۷

سیوی به رهه مهیمانی بیت.

ع. گونجانا ڦاولیٰ ل گهل ڦاولیٰ

رەنگە ۋالا بىرگە يەكى ل گەل ۋالا بىرگا جىران بھېيە گونجاندىن

بۇ نمۇونە:

/tʃantə/ → [tʃəntə]

/rərivan/ → [rɪrivan]

/dırıst/ → [dırıst]

/dɪkət/ → [dɪkit]

/helgirt/ → [hilgirt]

۲. نهگونجان - Dissimilation

پرۆسیسا نهگونجانی به رو فاژی پرۆسیسا گونجاننیه. ئەقى پرۆسیسیدا دەنگەك كود ئىك يان چەند سیماياندا لگەل دەنگەكى جىران يەكسانە، دپۇنایدا ئەوان سیمايىن يەكسان ژ دەستدەت و سیمايەكى دىي جياواز وەردگرىت. رەنگە ھەبۇنا ئەقى پرۆسیسى دىاردەيەكا ئەنتىكە بىت، كو دەنگەك ژ بەر جىرانا خوه سیمايەكى ھەقبەش ژ دەست بىدەت. پرۆسى نهگونجانى ژى ل دويش كريارا بەھىستنا دەنگى دەھىتە شرۇفەكرن ب ئەقى واتايى كو ھندهك جاران لدەمى گوھدارىكىرنا ئاخختى، ئەگەر دەنگ گەلەك نىزىكى ھەقدۇو بن، رەنگە گوھدار نەشىت ھەست ب جياوازىيا ئەوان ھەر دوو دەنگان بکەت، لەورا ژەھر لسەر ئەقى بىنەماي رەنگە دەنگە ل گەل دەنگى جىران تووشى نهگونجانى بىت. (مەدى مشكوهالدىنى: ۱۳۷۴: ۱۳۶) كەواتە، نهگونجان ئەوه كو سیمايەكى يەكه يەكا دەنگى دەھىتە گوھۇرىن داكو ژ يەكه يَا دەنگىيىا جىرانا خوه جياواز بىت. (جوليا. اس. فالك: ۱۳۸۳: ۱۷۰) ئەف پرۆسە يە د دەنگسازىيدا ب شىوى (→) كو دەھىتە سەر ئەوان دەنگان دەھىتە نىشاندان. ئەف پرۆسیسە ژى دشىت پىشەو ياتشى پاشەو بىت

• نهگونجانا پاشەو

بۇ نموونە:

/həsp/ → [həsb]

لېئىرى /s/ و /p/ د سیمايى (كپ) يىدا يەكسان، دەنگى /p/ ب ژدەستانا سیمايى (كپ) يى، تووشى نهگونجانى دېيت.

نهگونجانا پىشەو

بۇ نموونە:

/tavgə/ → [tafgə]

لېئىرى /v/ و /g/ د سیمايى (گر) يىدا يەكسان، دەنگى /v/ ب ژدەستانا سیمايى (گر) يى، تووشى نهگونجانى دېيت.

٣. ژنافچوونا دهندگی - Deletion

هندەك جاران يەكه يەك لژىر كاريگە رىيا چەند ھۆكاران ژ زنجира ئاخىتنى دەيىتە ژىبرىن. دوو جۆرىن ژنافچوونى ھەنە و پىدۇقىيە ژەھەف بەھىنە جوداكرن، يەئىكى ژنافچوونا دىروكىيە كوب بۇورىينا دەمى و د قۇناغىين جىاوازىن دىروكىدا يەكه يەك ل دويىش ياسايىن دىروكى-زمانىيەن تايىهت ژ زنجيرەيىن دەنگىيەن دياركىرى دەيىتە ژىبرىن (على محمد حق شناس: ١٣٨٣: ١٥٩) وەكى كەفتتا دەنگى /X/ ژ پەيچىن (خشىر=شىر، سووخرە=سۇور، خشىف=شىف،) ب درىزاھىا دىروكى جۆرى دووپىي، ژنافچوونا پۇنانىيە كوبۇكە ول ئەقى سەردەمى و ل دويىش ئەو زنجира كوبەتىدا دەركەۋىت، تووشى ژنافچوونى دېيت. ئەقا لقىرى مەبەستا مە جۆرى دووپىي. ئەم دشىيەن ئەقا جۆران دەستىشانكەيىن:

أ. ژنافچوونا دەنگى دەستىپىكى، دەنگەك ياتىرى چەند دەنگەك ژ دەستىپىكى پەيچى دەيىنە ژىبرىن.

بۇ نموونە:

/?əvi/ → [vi]
/?əwan/ → [wan]
/hətav/ → [tav]
/fɪrekɪr/ → [rekɪr]

ژنافچوونا دەنگى ل دەستىپىكى پەيچى دشىت ب ئەقى رەنگى خوارى بىت:

• ژنافچوونا كۆنسۆنانتا /b/

/bɪbəve/ → [bəve]
/bɪbezə/ → [bezə]

ژنافچوونا كۆنسۆنانت و ۋاولا /?ə/

/?əwi/ → [wi]
/?əve/ → [ve]

• ژنافچوونا ۋاول و كۆنسۆنانتا /hə/

/hətav/ → [tav]

بـ ڙناڻچوونا دهنجي نافه راست

ٻو نموونه:

/dabigrə/ → [dagirə]

/tibil/ → [til]

/dəstpek/ → [dəspek]

/dəsthəlat/ → [dəshəlat]

/tebikə/ → [tekə]

ڙناڻچوونا دهنجي ل نافه راستا پـ يٺي دشيت بـ ئـهـي پـ هـنـجـي خوارـيـ بيـتـ

• ڙناڻچووناـڪـونـسـونـانتـا /?

/gul+?av/ → [gulav]

/sur+?av/ → [surav]

• ڙناڻچووناـڪـونـسـونـانتـا /b/

/həlbigrə/ → [həlgirə]

/tebikə/ → [tekə]

• ڙناڻچووناـڪـونـسـونـانتـا /t/

/həftsəd/ → [həfsəd]

/dəstmal/ → [dəsmal]

/dəstkəvt/ → [dəskəft]

• ڙناڻچووناـڪـونـسـونـانتـا /ʃ/

/firostin/ → [firotin]

/Reztin/ → [fetin]

• ڙناڻچووناـڪـونـسـونـانتـا /f/ يـانـ /v/

/sərkəftin/ → [sərkətin]

/peʃkəftin/ → [peʃkətin]

• ڙناڻچووناـڪـونـسـونـانتـا /V/

/kəftʃik/ → [kətʃik]

/zivistan/ → [zistán]

• ڙناڻچووناـڪـونـسـونـانتـا /k/

/Rek+kəvtin/ → [Rekəvtin]

/tʃak+kirin/ → [tʃakirin]

• ژنافچوونا کۆنسۆناتا /h/

/mehvan/ → [mevan]
 /tehni/ → [teni]

• ژنافچوونا نيمچه کۆنسۆناتا /W/

/xwin/ → [xin]
 /kwin/ → [kin]
 /xwandin/ → [xandin]
 /hwir/ → [hir]

• ژنافچوونا ۋاولا /ə/

/pərdə+an/ → [pərdan]
 /ʃʃə+ək/ → [ʃʃək]
 /hatəvə/ → [hatvə]

ج ژنافچوونا دەنگى دوماهىي

بۇ نموونە:

[Rek] → [Re]
 [dumahik] → [dumahi]
 [bəhdinan] → [bəhdina]
 [ʃah] → [ʃa]
 [dərgeh] → [dərge]

ژنافچوونا دەنگى ل دوماهىيا پەيفى دشىت ب ئەفى رەنگى خوارى بىت:

• ژنافچوونا کۆنسۆناتا /k/

[kerik] → [ker]
 [senik] → [seni]

• ژنافچوونا کۆنسۆناتا /n/

[maran] → [mara]
 [soran] → [sora]

• ژنافچوونا کۆنسۆناتا /h/

[pırsgeh] → [pırsge]
 [bih] → [bi]
 [sih] → [si]

۴. پهيدابونا دهنگي - Insertion

هندەك جاران لژير کاريگەرييا هندەك هوکاران يەكه يەكا دهنگى لسەر زنجира ئاخشتنى دھىئە زىدە كرن، ئەۋ پروسيسە ب زىدە كرنا دهنگى يان پهيدابونا دهنگى دھىئە نىاسىن ب دەربىرىنه كا دى، هەرگاڭا دپۇنانا دەنگاندا جۆركى ھەقنىشىنىي دنا فەرا يەكه يېن زمانىدا پەيدا بىيت كو يان ل دويش سرۇشتى دەنگىي زمانى گران بن ياتشى بەرقاڙى سىستەمى دەنگىي ئەوى زمانى بن، بۇ چارە سەركرنا ئەقى ئارىشى يەكه يەكا دهنگى لسەر زنجира ئاخشتنى دھىئە زىدە كرن. (على محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۵۹)

پەيدا بونا دهنگى دزمانى كوردىدا ب ئەقى رەنگى دېيت:

• پەيدا بونا نىمچە كۆنسۇناتا /j/

/qutabi+an/ → [qutabijan]
/mi+an/ → [mijan]
/ti+a/ → [tija]
/tiri+e/ → [tiriye]
/kire+a/ → [kireja]
/pərdə+en/ → [pərdəjen]
/mezu+a/ → [mezuja]
/Re+ək/ → [Rejək]
/?əvə+ga+ə/ → [?əvəgajə]

پەيدا بونا نىمچە كۆنسۇناتا /w/

/du+a+binə/ → [duwa binə]

پەيدا بونا كۆنسۇناتا /h/

/se+əm/ → [sehəm]
/du+əmin/ → [duhəmin]

(ديار عبدالكريم سعيد: ۲۰۱۱: ۱۰۳)

پەيدا بونا كۆنسۇناتا /z/

/du+dəh/ → [duzdeh]
/se+ dəh / → [sezdeh]

(دولبه رئيراهيم فەرەج شالى: ۲۰۰۰: ۸۶)

۵. پیکگوهوپرینا دهنگی - Elision

هندەك جاران د ناف زنجира ئاخشتنىدا، يەكە يەك بۇ يەكە كا دىيا دهنگى دھىيە
گوهوپرین، بىيكو ئەم بشىن د چارچووقى پروسىسىن گونجان، نەگونجان يان ھەر
پروسىسەكە دى بشىن شرۇقە بکەين. واتە ب درېرىنەك دى ئەف پروسىسە ب دروستى
ئەگەر بىن ئەوي ناھىئە دياركىرن (على محمد حق شناس: ۱۳۸۳: ۱۶۰)

بۇ نموونە:

/həft/ → [həft]

گەلەك زمانغان ئەقى پروسىسى ب نەرمبۇون و توندبوونا دهنگى دھەزمىرن
لەپەرى ئەم ژى دى ئەقى پروسىسى ل دويىش نەرمبۇون و توندبوونا دهنگى باسکەين:
نەرمبۇونا دهنگى

(كىستويچ) پروسىسا نەرمبۇونا دهنگى ب ئەقى رەنگى پىناسە دكەت، فۆنه تىك
سى جۆرپەن بەستى دەستىشاندكەت، پەقى، خشۇوك و حلوپسى. گوهوپرینا دهنگى ژ
تەوهەرى پەقى بۇ خشۇوك و بۇ حلوپسى ب پروسىسا نەرمبۇونا دهنگى دھىيە ھەزمارن
(رابرت لارنس تراسك)، لىسەر بىنەمايى بەرھەمهىانا دهنگى كۆنسۇنانىن نەرم و توند ب
ئەقى رەنگى دابەش دكەت:

گران > سەڭ

پەقى > خشۇوك > نىمچە كۆنسۇنانت

پەقى > لايى

پەقىسى گلۇتسى > پەقىسى دەقى

نەخشۇوك > خشۇوك

كپ > گۈر

ژ خالا (۱) هەتا (۴) گۈردىاي دەربازبۇونا پېرەوا ھەواي ژ دەفييە، خالا (۵) گۈردىاي
بەستا ھەواي ل ۋالاتىيا دەفييە، خالا (۶) گۈردىاي چەرمىسىن و گەشبوونا ئەندامىن بلېچىكىنى
(ژىيەن دهنگى) يە. (سەلوا فەرىق سالىح: ۲۰۱۷: ۱۲۹)

بۇ نموونه:

ئەم دشىين ئەقان پرو سىسىن نەرمبۈونى دەستىشا بىكەين:

• پىكىڭوھۆرپىنا دەنگى /ا/ بۇ /ۋ/

/kəfik/ → [kəvik]

/kəfgir/ → [kəvgir]

• پىكىڭوھۆرپىنا دەنگى /ك/ بۇ /غ/

/kupitk / → [gupitk]

/sərsink / → [sərsing]

• پىكىڭوھۆرپىنا دەنگى /خ/ بۇ /غ/

/bax / → [bay]

/xəm / → [χəm]

• پىكىڭوھۆرپىنا دەنگى /3/ بۇ /ل/

/ʒe kırın / → [le kırın]

/ʒegirtin/ → [legirtin]

• پىكىڭوھۆرپىنا دەنگى /h/ بۇ /ھ/

/hefti / → [həfti]

/bəhəft / → [bəhəft]

توندبوون: ب واتا بھىز بۇونا دەنگەكى دھىت. توندبوون بىرىتىيە ژگۆھۆرپىنا دەنگىن

خشىووك بۇ دەنگىن پەقى، گۆھۆرپىنا دەنگىن گر بۇ دەنگىن كېپ، ھەروەسا گۆھۆرپىنا

دەنگىن بەردەواام Continuant - ىن نەخشىووك بۇ دەنگىن بەردەواامىن خشىووك.

(ديويد كريستال: ۱۳۸۲: ۱۱۸) ب دەرىپىنهكا دى دەنگىن كو ب ھىزا ماسۇلەكە يىيا پتر و

ھىزا ھەناسە يىيا پتر بھىنە بەرھە مەھىنان ب توند دھىنە ھەزماრتن

بۇ نموونه:

• پىكىڭوھۆرپىنا دەنگى /3/ بۇ /ڙ/

1. ھەمى دەنگىن بەردەواام [+ بەردەواام] چونكى ل دەملى دەركەفتىا ھەواي، رى لى ناھىتە گرتىن و ھەمى دەنگىن پەقى] - بەردەواام] ن، چونكى ۋەقەتىانەك دەركەفتىه پرۇسا دەركەفتىا ھەواي، (ديويد كريستال: ۱۳۸۲: ۵۲)

2. بەردەواامىن نەخشىووك : ئەندامىن ئاخشىتىنى تىرىكى ھەف دىن، لى ئەف تەنگانىيە ھەند نىنە، بىيىتە ئەگەر رى خشىكبوونا دەنگى، (ديويد كريستال: ۱۳۸۲: ۲۲۰)

- پیکگوھۇپىنا دەنگى / ڭ / بۇ / tʃ / /direʒ / → [d̪ireʃ]
 /?əwe ʒi / → [?əweʃ]
- پیکگوھۇپىنا دەنگى / ڭ / بۇ / p / /dʒivak / → [tʃivak]
 /pendʒ / → [pentʃ]
- پیکگوھۇپىنا دەنگى / ڭ / بۇ / t / /b / /piʃkuʒ / → [biʃkuʒ]
 /pəlatink / → [bəlatink]
- پیکگوھۇپىنا دەنگى / ڭ / بۇ / d / /f / /bədlis / → [bətlis]
 /həlbizardin / → [həlbizartin]
- پیکگوھۇپىنا دەنگى / ڭ / بۇ / v / /s / /z / /mirov / → [mirof]
 /ʃəvberi / → [ſəfberi]
- پیکگوھۇپىنا دەنگى / ڭ / بۇ / q / /k / /?əz / → [?əs]
 /Rebaz / → [Rebas]
- پیکگوھۇپىنا دەنگى / ڭ / بۇ / 3 / /zəbeʃ / → [zəbəʃ]
 /dilsoz / → [d̪ilsoʒ]
- پیکگوھۇپىنا دەنگى / ڭ / بۇ / 3 / /dʒ / /wizdan / → [widʒdan]
 /?əʒdad / → [?ədʒdad]
- پیکگوھۇپىنا ۋاولى بۇ ۋاولى
 • پیکگوھۇپىنا دەنگى / a / بۇ / ə / /dajk / → [dəjk]

/məhin /→[mahin]

• پىكگوھۇپىنا دەنگى /a/ بۇ /i/

/xwandin /→[xwindin]

• پىكگوھۇپىنا دەنگى /e/ بۇ /ə/

/pənir /→[penir]

• پىكگوھۇپىنا دەنگى /e/ بۇ /a/

/wəris /→[weris]

/rebər /→[rabər]

• پىكگوھۇپىنا دەنگى /u/ بۇ /i/

/bu /→[bi]

/nu /→[ni]

/zu /→[zi]

٦. جهگوھۇرینا دەنگى Exchange -

هندەك جاران دوو دەنگ د رۇنانىدا ژ ئەنجامى ھەقنىشىنى جەھى خوه پىك دگوھۇرن ب شىۋەيەكى كۆ دەنگى ئىككى دچىتە جەھى دەنگى دووپى دەنگى دووپى دچىتە جەھى دەنگى ئىككى (على محمد حق شناس: ١٣٨٣: ١٥٦)

بۇ نموونە:

/bəfr / < > [bərf]

/bizartın / < > [biraztın]

/dʒiran/ < > [dʒinar]

/fərd/ < > [fədr]

٧. لېكدانا دەنگى

پىكھاتىيە ژ لېكدانانا دوو دەنگان يازىرى تىكەلكرنا دوو فۇنيمان و پەيدابۇونا فۇنيمەكا دى. (ديار عبدالكريم سعيد: ٢٠١١: ١١٥)

بۇ نموونە:

/xwe / → [xo]

/pəjwəndi / → [pewəndi]

ب. ھۆکاري پروسىسلىق فۇنۇلۇجى

ھەروەكى دېينىن ب شىۋەيەكى گشتى پروسىسلىق فۇنۇلۇجى دېنە ئەگەرى:

١. سىمايەكى دەنگىيە دياركى دەنگى جىران دھىتە قەگوھاستن.

٢. دەنگەك دھىتە زىپىن (زناۋ دچىت).

٣. دەنگەك دھىتە زىدەكىن.

٤. دەنگەك دناۋ زنجира ئاخقىتىدا جەھى خوه لگەل دەنگەكى دى دگوھۇرىت.

٥. نەرمبۇونا دەنگى روىددەت.

٦. توندىبۇونا دەنگى روىددەت.

٧. چهند دهنگ دهینه لیکدان ول شوینا ئه وان دهنگه کى نوي پهيدا دىيت.
هه وەكى دېيىن پروسىسىن فۇتۇلۇجى دېنە ئەگەر كو فۇرمى دەنگىي پەيغان
(پۈرىي سەرف) و ئالىي ژناڭدای ئەوان ژەھەف جىاواز بن ب دەربىرىنەكا دى شۇقە كرنا
پروسىسىن فۇتۇلۇجى و چەوانىيا گوھۇرىنىن دەنگىيىن پەيغان ئاشكەرا دەكەن ب ئەقى
پەنگى، هەرگوھۇرىنەكا دەنگى و ب سەر پەيقى دەيت، ئەگەرین ئەۋى شۇقە دەكت و
ئىشاندەت كو ئەو فۇرمى زمانىيىن كوب نارپىك ژى دەھينه ھەزمارتىن ل دويىش ياسايدىكى
كار دەكەن و ھاتىنە گوھۇرىن

پرانىا جاران، ئەم دشىين ھۆكارى پروسىسىن فۇتۇلۇجى ل دويىش سىمايىن
فۇنىمى و چەوانىا بەرھەمەھىنانى و كارتىكىدا بەھىستن و تىيگەھەشتىنى ژلايى گوھدارىيە
شۇقە بکەين. ئەم دشىين ھەر فۇنىمەك و دەنگەكى زمانى ب پىز وەك كۆمەكا سىمايىن
فۇنىمى و دەنگى بىزانىن جەھى سىمايىن فۇنىمى د بەرتدا د ناف ھۆشى
ئاخىتنەكە راندای، ول دەمى بەرھەمەھىنانا دەنگان ب رېكاكا دەمارىن ئاخىتنى بۇ ئەندامىن
ئاخىتنى دەھينه ۋەگوھاستن و دېنە ئەگەر كو ئەندامىن ئاخىتنى دۆخەكى تايىهت وەربىگەن
ياڭىزلىقىنەكا گونجاي ئەنجامىدەن د راستىدا، لىسەر بەرھەتى ۋەگوھاستن يان ژناڭچۇونا
ئەقان سىمايىن دەنگى دشىين ئەگەر ئىرىشىتى ۋەگوھاستن يان پروسىسىن فۇتۇلۇجى ل
ئىشانبىدەين دشىين شۇقە كرنا ھۆكارى سرۇشىتى ۋەگوھاستن يان پروسىسىن فۇتۇلۇجى ل
دويىش دۆخى دووئالىي ئەندامىن ئاخىتنى ل دەمى بەرھەمەھىنانا دەنگان ب دوو شىوان
ئىشانبىدەين:

دۆخى ئېكى، لەقىنا كو ئەندامەكى ئاخىتنى ل دويىش ئېك ژ سىمايىن فۇنىمىيىن
دەنگەكى دىاركىرى ئەنجام ددەت يانزى ئەو شىۋى كو وەردگەرىت هەتا بەرھەمەھىنانا
دەنگى بەھىت ژى ھەرى بەرددەوام بىت. ب دەربىرىنەكا دى، پەنگە سىمايەكى دەنگى ژ
دەنگەكى بۇ دەنگەكى دى بەھىنە ۋەگوھاستن و ب ئەقى رەنگى دەنگى بەھىت ل گەل
دەنگى بەرى تووشى گونجانى بىت. وەكى نموونىن گونجانى كو بەرى نوكە ھاتىنە
باسکەن.

دُوْخى دُوْبى، ئەو كول دەمى ئاخشىنى، رەنگە ئەندامىن ئاخشىنى بەرۇھەت بۇ
بەرھە مەھىانا دەنگى بەھىت، بچەنە د دۆخە كى گونجايدا يانزى هەتا پادەيەكى ئاماھەبىن و
لەپىنه كا گونجاي ئەنجامىدەن، د ئەنجامدا دەنگى بەرى د ئاراستە ياي ئىڭ ژ سىمايىن
دەنگى بەھىت بەھىتە گوھۇرىن بۇ نموونە، رەنگە ل دەمى بلېچىركىن ئاولەكى، ژ پېچەمەت
خوھ ئاماھەكىن بەرھە مەھىانا دەنگى كۆنسۇناتەكى دەپلىيەت، بەرۇھەت پىكا ۋالاھىيَا
دەپلىيەت و د ئەنجامدا، ئەف ئاولە ژى ب شىۋى دەپلىيەت، بەھىتە بلېچىركىن

هه روہسا، هه فٹاھه نگیا کوںسونانته کا دفني ل گھل کوںسونانته کا جیرانا ئه وی ڑی
هه ر ب ئه فی رہنگی پویددہت. واته، ئاماڈہ بونا ئه ندا مین ئاخشتئی بو بہرہ مہینانا
کوںسونانتا بھیت دیتے ئه گھر کو دنگی دفنيا دھیتے بہرہ مہینان ڑی هه ر ل هه مان
فالا ھیا بہرہ مہینانا دنگی بھیت دروستبیت.

پروفسیسه کا دیبا فونولوچی کو د گه لهک زماناندا دهیته دیتن، گونجانا ده نگین جیرانه ل دویف سیمای گری و کپی. يا خوه یا یه کو ئەقە ژی ژبەر ئاستەنگا کو د گلۇتسىدا لدەمی ۋە گوهاستن ژ دۆخى گېرى بۇ كېسى و بە روۋاڭى رويدەت، دروست دیت. لهورا دوو دەنگین ل دویف ئىك کو بتى د سیمای گر و كېيىدا ژەھەف جياوازن، دهیته گونجاندن.

هۆکاری هندهك پرۆسیسین فۇنۇچىيەن وەكى ژناقچۇون و پەيدابۇنا دەنگى ژى
گۈيىدا چەوانىا بېھىستن و وەرگرتىا ئەوانە. بىكىگومان، ئاولىن ھەلگرى ھىزى باشتىر ئاولىن
بىيھىز دەھىنە بېھىستن و وەرگرتىن رەنگە ئاولەك بىكەفيتە د ناڭ مۆرفىمەكىدا و رۇلەكى
گۈرنگ ھەبىت، لى ھىزىدار نەبىت، كىيارا بەرجەستە كىرنا ئەقى ئاولى و قەگوھاستنا ھىزا
ئاولەك دى بۇ سەر ئەۋى، رەنگە بىبىتە ئەگەر كۆ ئە و ئاولا مە ھىزا ئەۋى ژى و وەرگرتى
ژناپچىيت و بېھىتە ژىپىن ئاول لىشىر كارىگەر رىا ھەبۇون يان نەبۇونا ھىزى رەنگە ژناپچىن
ياڭىزى بېھىنە پىكىگوھۇرىن (مەھدى مشكۇھالدىنى: ١٣٧٤: ١٥٢-١٥٣)

سه رهای ئەقى، د هندهك فۇرمىن زمانىدا هندهك پرۇسى سىن فۇنۇلۇجى رويدەن كۈئەم نەشىيەن بىرپىكا ھۆكاريىن سەرى ئەگەرى رويدانان ئەوان شىروقە بىكەين.

برګه

-تیگه هی برګه بې:

راستیه که هه يه کو برګه يېکا گرنگه کو د میژوويا نقیسینیدا هاتیه رو هنکرن گله که ژ سیسته میں نقیسینی بو هر برګه يېکی هیمایه که هه يه باشترين نموونه بو سه ر ده می نهه ئوه د زمانی يابانیدا دهیته دیتن، به لی د میژوويا مرؤفاتییدا ل ده می سیسته می نقیسینی يی ئلفا بیسی هاتیه داهیتان، گوهورینه ک د سیسته می برګه يیدا هاته ئنجامدان، کو د ټیزیدا برګه بو سه ر پیکه اتین سه ره کی هاته پارقه کرن (Ladefoged.P, & Johnson.K, 2015, 253)

به ری ۳۰۰۰ سالان یونانیان راسته کرن د برګه يا سامیدا کرن، پیخه مهت ب دهسته هینانا کونسونانت و فاولان، ئه وژی ب ریکا هیمایین ژ هه ف جودا، پاشی زمانی ئارامی و عبری و عه ربی و هندی و هه می زمانی خودان ئلفا بی پشته ستن ل سه ر بنه ما بیین نقیسینی کرن ئه وین ژ زمانی یونانی په یدابووین، ئه فجا و هسا دیاربوو کو ب شیوه کی ریزه يی برګه د ئاسان کو د سیسته می نقیسینی ئلفا بییدا بهینه دهستیشان کرن، به لی ئه و که سین فیری سیسته می نقیسینی ئلفا بی نه بووین، زه حمه تیی دیین و باوه ری بو ئه وان ب سانه هی چینا بیت، کو برګه ژ پارچه بیین بچویکتر پیکد هیت، کو ئه وژی کونسونانت و فاولن (Ladefoged.P & Johnson.K, 2015, 253)

برګه يېکه يه که ژ يه که يېن زمانی و برګه چیدبیت ده نگه ک بیت يان پتر برګه دابه شی سی پارچه يان يان پشکان دیت، ئه وژی ئه فهنه:

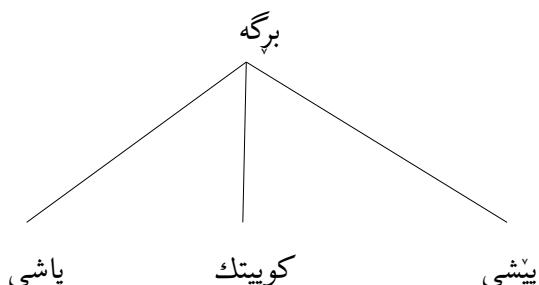
۱- دهستپیک يان پیشی يان په راویزی ئیکی، کو د بیزني:onest. (سامی عیاد حنا و آخرون، ۱۹۹۷، ۱۳۶) ئه فه بریتیه ژ پارچه يا ئیکی ژ برګه يی، وەکو [b] ژ برګه يا (bed) کو د بیزنه دهستپیک و دوماهیکا برګه بې پیکفه دوو ره گه زین په راویزی (marginal elements). (رمزی منیر بعلبکی، ۱۹۹۰، ۳۴۷).

۲- پارچه‌یا سه‌ته‌ری، کو دبیژنی کرۆک- nucleus یان کۆپیتک- peak. (سامی عیاد حنا و آخرون، ۱۹۹۷، ۱۳۶) ئەفه دەنگەکە کو کرۆک یان جەوهەری بېگە بىي دەھەقىتە سەر و پتريا جاران ۋاولە و دەنگىن دىيىن بېگە بىي دبىنى نەکرۆک (non-syllabic). (رمزى منير بعلبکى، ۱۹۹۰، ۴۸۷)

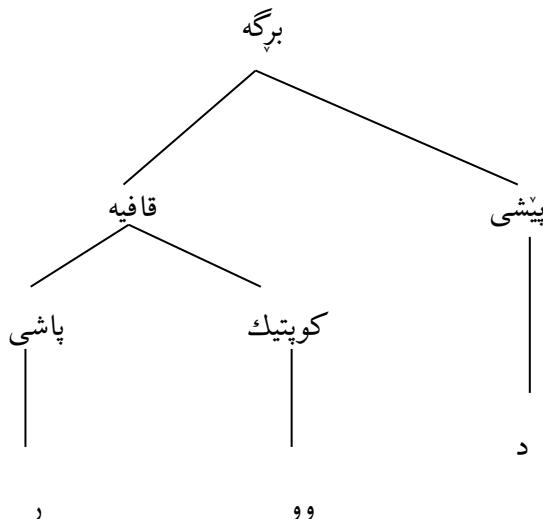
۳- دوماهىك يان پاشى يان پەراوىزى دووپىي، کو دبیژنی coda. (سامى عیاد حنا و آخرون، ۱۹۹۷، ۱۳۶) ئەفه پارچە يەكە ژ بېگە بىي، کو دەھەقىتە پشتى کۆپیتکا بېگە بىي وەکو [d] ژ بېگە يا (bed) (رمزى منير بعلبکى، ۱۹۹۰، ۹۵)

ئەقجا ل دەمى دەنگىن ئاخىتنى دەھىنە بلىقىرن، ئە و ب شىوه بىي يەكە يان كىزمىدىن وەر يەكە يەك ب بېگە دەھىتە نىاسىن بېگە بىي کرۆک يان کۆپیتک هەيە و هىزى وەردگرىت و ژەمى پارچە يىن دىيىن بېگە بىي بەھىستەنە كا زىدە تر هەيە، ئە وىن دبیژنی سۇورى بېگە بىي يان پەراوىزى بېگە بىي، کو پىكەھاتىنە ژ دەسپىك (پىشى) و دوماهىكىا بېگە بىي و کۆپیتکا بېگە بىي پتريا جاران ۋاولە. (محمد على الخولي، ۱۹۹۰، ۱۹۲)

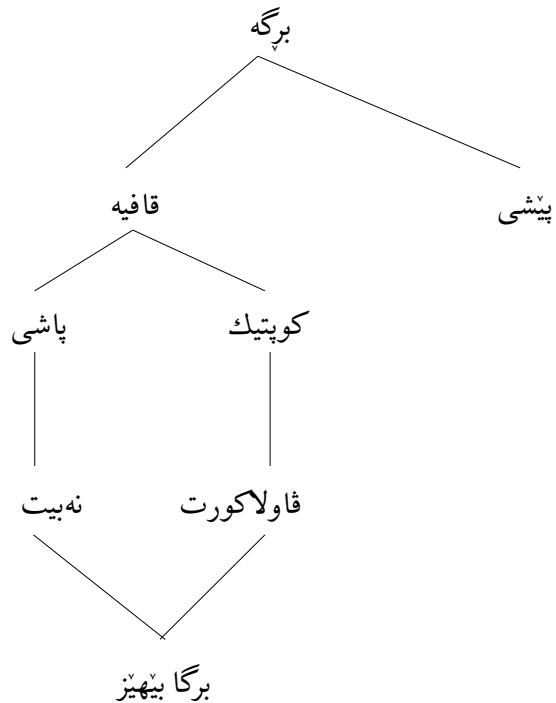
بېگە ژ سى پىشكەن پىلە دەھىت واتە (پىشى، کۆپیتک و دوماهىك)؛ بۇ نمۇونە، بېگە يا دار) هەر سى پىشكەن بېگى تىدا ھەنە لى بېگە يا (با) پىشكە دوماهىكىي نىنە، پىشىا بېگى دشىت ئىلەك يان دوو كۆنسۇنانت ھەبن - دەركمانجىيا سەريدا دەقۇكا بەھىدىنان پىشىيا بېگى دشىت سى كۆنسۇنانتى بىت - و پاشىا بېگى ژى دشىت نەبىت يانلىرى ئىلەك يان دوو كۆنسۇنانت بىت، دەھىت وىنەيدا پىشكەن بېگى ھاتىنە نىشاندان:

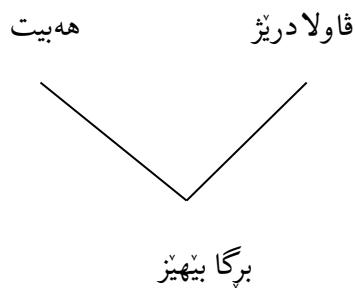
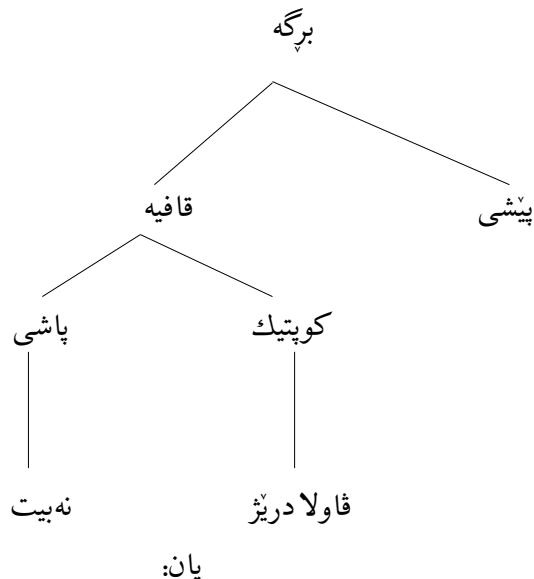

پیشیا برگی ب هیزتره ژ پاشیا برگی و اته بلندیا دهنگی ژ پیشی ب پاشی کیم
دبیت ب فی رهنگی کونسونانتا پیشی ب هیزتره و خوراگتره ژ کونسونانتا پاشی، لهورا
زوربه یا تیوران ژ نجامی نهفی هیزا مهزا پیشیا برگی جوره سه ربخوییه کا پر دده نه نهفی
پشکا برگی ووهکی یه که یه کی دهستنیشاند که ن و کویتکی و پاشی ب یه که یه کا دی دزان
و ب (قافیه) ناف دکه ن. (ام. کی. سی. مک مو ان، ۱۳۷۳، ۹۸) ب نه فی رهنگی:

د هنده ک زماناندا پیدفیه دوو یان چه ند دابه شکرنین دن بُو برگی بهیته کرن، نه فه
ژی ل دویث نه وی ریزا که رهسته نهوا د ناف قافیا برگیدا ههی - نهوا پارامیته را کو ب
نافی کیشا برگی یان هیزا برگی دهیته نیاسین، ل فیری پیشیا برگی چ په یوهندیه ک پیشه
نینه. نه و برگا کو که رهستی نه وی کیمتر بیت ب برگا بیهیز و نهوا که رهستی نه وی پر بیت
ب برگا ب هیز دهیته نیاسین. د لاتینیدا برگا بیهیز قافیا نه وی ژ فاوله کا کورت پیک هاتیه
کو پاشی نینه و برگا بیهیز ژی قافیا نه وی ژ فاوله کا دریزه پیکهاتیه یان ژ فاوله کا کورت و
ئیک یان دوو کونسونانته کان پیکهاتیه. (ام. کی. سی. مک مو ان، ۱۳۷۳، ۹۹).

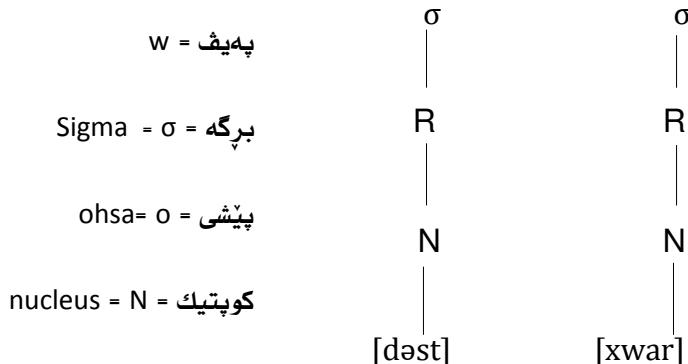

- پیکهاتا بېرىگى د زمانى كوردىدا:

هەر زمانەكى سىمايىن خوھىن تايىھەت ھەنە بۇ دروستكىرنا بېرىگى، پروسىسا دروستكىرنا بېرىگى ژەۋان قۇناغان پىكىدھىت:

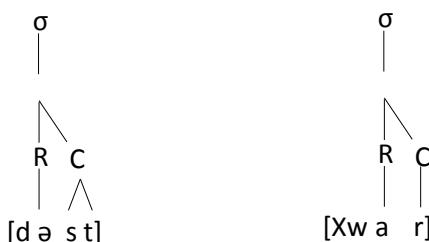
قۇناغا (1) ئى:

پارانييا جاران ۋاول كۈپىتكى يازىزى ھېقىنى بېرىگى پىكىدھىنەت. ئەقى ۋاولى ب ھىلەكى دگەھىنەنە پىتا (N) كو دكەۋىتە سەرئەۋى و پاشى ب ھىلەكە دى دگەھىنە (R) ئى و ئەۋى ژى دگەھىنە ھىممايى (σ) كو دكەۋىتە سەر (R) ئى

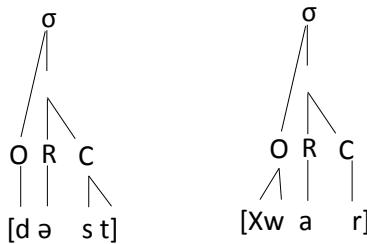
قۇناغا (2) ئى:

زنجира كۆنسۇناتتىن رەخى راستى كۈپىتكى، ب (پاشى) دھىنە نىاسىن ئەۋان كۆنسۇناتتان دگەھىنە پىتا (C) بى ژى دگەھىنە (R) ئى و ئەۋى ژى دگەھىتە بېڭە رەخى چەپى.

قۇناغا (۳) بىّ:

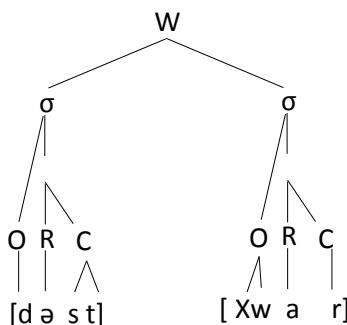
كۆنسۇناتىن رەخىٰ چەپى يىٰ ھەركۈپىتكەكى ب (پىشى) دەيىنە نىاسىن و دى گەھىنە پىتا (O). ئەف (O) يە ژى دگەھىتە وى بىرگا ۋاولا رەخىٰ راستى تىدا يە.

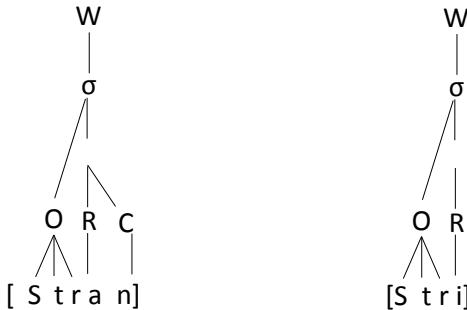
قۇناغا (۴) ئىّ

ئەو بىرگە يان بىرگىن كۆئىك فورمۇ ئىككىرىتى (پارانيا جاران پەيىش) بىك دەھىنەت ب ھىمايى (W) دەھىتە نىشان دان.

μ

ل دهقه را به هدینان:

پیدفیه ئه وی چهندی بیژین، کو ئاخقتنکه رین هەر زمانەکى دشىن هزمارا بېگەيان د پەيقاتدا دەستنىشانبکەن، خۇئەگەر ئە و ئاخقتنکەر نەشىن پىناسە يابېگەيى ژى بکەن ل گەل ھندى ژى ل خوارى دى ھەولدهين پىناسە يابېگەيى زانايەكان ل دۆر بېگەيى دىاربىكەين ب ئەقى رەنگى:

۱-(چىمسون) د پىناسەكرنا بېگەيىدا دېيىت: بېگە يەكەيەكە ز ئاستى مەزتر ژ فۇنىمى يان سىگىمەندا دەنگى، ھەروەسا ياجياوازە ژ مۆرفىم و پېشى و بېگە ژ لايى فۇنەتىكىيە گرىيدا يە ب لايەنى چەوايا بلىقىكىرنىقە، لى ژ لايى فۇنۇلۇجىيە گرىيدا يە زمانەكى دىاركىريە و خودان ئەركە د ئەوى زمانىدا.

(Gimson.A.C,1980 ,52)

۲-(ئەبرۇكىرومېي) د پىناسەكرنا بېگەيىدا دېيىت: بېگە ب شىۋەيەكى سەرەكى لەپىنه و پەريا جاران لەپىنه كا بەھىستىيە و ب رېكا نەبزە يابى سىنگى دروستدىت.

(Abercrombie.D,1987,35)

۳-(كاتامبا) ب ئەقى رەنگى پىناسە يابېگەيى دكەت و دېيىت: بېگە كرۇك يان دلى نواندىن فۇنۇلۇجىيە و رادبىت ب رىكخستنا سىستەمەن فۇنۇلۇجى، ئانكوبېگە ب

ته مامی گیانی فوتوژجیه، دیسان برگه یه کسانی ل گهله یه که یین دیش زمانی هه یه و
چیدبیت برگه یه کسان بیت ل گهله په یقی یان مورفیمی یان فونیمی و چیدبیت نه.
(Katamba.F,1989,153)

۴-(فرانک نوفو) سه بارهت پیناسه یا برگه یه دیزیت: برگه بریتیه ژ یه که یین ریتمیین
پالدای، ب ده بربینه کا دی کو ب تند سه بنه رهتی په خشین یان دانا پای دروستدیت
و برگه بنه رهته بوکومبونا ده نگان دوازه ییدا. (فرانک نوفو، ۲۰۱۲، ۴۵۷-۴۵۸)

۵-(ماسیوس) سه بارهت پیناسه یا برگه یه دیزیت: برگه یه که یه کا فوتوژجیه ژ
قاولی یان ژ یه که یین دی پیکدهیت و دشیاندا یه ب گوشه گیری بهیته به رهه مهینان. ئه چجا
چیدبیت برگه یه ک ب تند بهیته گوتن یان چهند پیکفه بن
(Mathews.P.H,1997,394)

ژ ئه نجامی ئه ۋان پیناسه یین ل سه رى دشیاندا یه بیزین: برگه یه که یه کا زمانیه، کو
دکە قیته د نافه را فونیم و په یقیدا و ب رېکا بلیقىكىنى ب ده ستۇھە دھیت ول دویث
پاوسنانی د بلیقىكىنىدا دھیت ده ستىشانكرن.

-تایبەتمەندىيىن بېرگەيى:

بېرگەيى چەند سىما و تايىبەتمەندى ھەنە. وەك:

۱- بېرگەيى ئىك كرۇك ھەيە و بەهرا پتر ۋاولە، وەكى (دار). د ئەقى نموونەيىدا،

كۆپىتكا بېرگەيى ۋاولى/ا/ يە.

۲- ھەر بېرگەيەك پلەيەك ژ ھىزى وەردگرىت، كو دكەقىتە سەر كۆپىتكا بېرگەيى،

ئەقجا ئەو ھىزى يا سەرەكى بىت يان لاۋەكى بىت يان يا لاواز بىت، ئەقەزى ل دويىش

دابەشبوونا ھىزان ل سەر بېرگەيىن پەيقى و ل دويىش سروشتى زمانى و ل دويىش جەھى

پەيقى د ناڭ رىستەيىدا دەمینىت.

۳- ھەر بېرگەيەك ھەقتهربىيە يان يەكسانە ل گەل ئىك نەبزەيا سىنگى. (محمد على

الخولى، ۱۹۹۰، ۱۹۹۲) ئانكۇ ھەر بېرگەيەك ب ئىك نەبزەيا سىنگى دروستدىت، ئەقجا

ئەگەر پەيقەك ژ سى بېرگەيان پىكھاتىت. وەكى پەيغا (دارستان)، ل ئەوى دەمى ئەو پەيف

ب سى نەبزەيىن سىنگى دروستدىت.

۴- ھەر بېرگەيەكى سنورى(پەراوىز) ھەيە. ھەر پەراوىزەك ژ دەنگەكى يان پتر

پىكىدھىت. چىدبىت پەراوىز بىتە سفر، ئانكۇ چ ھەبۈون نەبىت. (محمد على الخولى،

۱۹۹۰، ۱۹۹۳) بۇ نموونە بېرگەي (خەم) پىكھاتىيە ژ: (خ + م + م)، كو پەراوىزا ئىكى(پىشى) يى

+/خ/ و كۆپىتك/ا/ و پەراوىزى دووسي(دوماهىكى) /م/، بەلى بېرگەي(با) پىكھاتىيە ژ: ب +

ا + سفر، كو پەراوىزا ئىكى/ب/ا و كۆپىتك/ا/ يە و پەراوىزى دووسي سفرم

ئەگەر تەماشەي پەيغا (كاروان) بىكەين، كو ژ دوو بېرگەيان پىكىدھىت و ھەر دوو

بېرگەيىن ئەوى ھەر سى پشکىن (پارچەيىن) بېرگەيى تىدا ھەنە، لى بېرگەيىن (تەنا) پشكا

دوماهىكى (پەراوىزى دووسي) نىنە. كو د فۇنۇلۇزىيا زمانى كوردىدا بېرگە نىنە كو پشكا

پىشىسى (پەراوىزى ئىكى) و كۆپىتك تىدا نەبن، ھەر دوو سا د فۇنۇلۇزىيا زمانى كوردىدا بېرگە

نىنە، كو كۆپىتكا ئەوى كۆنسۇنانت بىت. (محمد معروف فتاح، ۱۹۹۰، ۷۳ - ۷۶)

پیشیا برگه‌یی (پهراویزا ئیک) دشیت ئیک يان دوو کونسونانت هه بن و پاشیا برگه‌یی (پهراویزا دوویی) ژی دشیت نه بیت يائزی ئیک يان دوو کونسونانت بیت.
 پیشیا برگه‌یی بهیزتره ژ پاشیا برگه‌یی و اته بلندیا دهنگی ژ پیشیی بُر پاشیی کیمد بیت، ب ئه قی رهنگی کونسونانتا پیشیی بهیزتره و خوراگتره ژ کونسونانتا پاشیی، لهورا زوربه‌یا تیوران ژ ئه نجامی ئه قی هیرا مه‌زنا پیشیا برگه‌یی جوره سه‌ربخویه‌کا پتر دده‌نه ئه قی پشکا برگه‌یی و وکی يه‌که‌یه‌کی دهستیشاندکه‌ن و کوپیتکی و پاشیی ب يه‌که‌یه‌کا دی دزان و ب (پهراویزا يان قافیه) ب نافدکه‌ن (ام. کی. سی. مک موان.

(۹۸، ۱۳۷۳)

-شیوه‌یین برگه‌یی:

شیوه‌یین برگه‌یی ژ زمانه‌کی بُر ئیکی دی دهیته گوهورین شیوه‌یی برگه‌یی ل دویث سی هوكاران دمینیت. ئه وژی ئه قه نه:
 ۱- هژمارا کونسونانتان ل پهراویزی ئیکی بُر برگه‌یی، ئانکول پیشیی، کو هژمارا ئهوان د زمانین جیاوازدا د نافبه‌را سفر و سیاندايه.

۲- کوپیتکا برگه‌یی، کو ئه وژی پاراپتر ئیک دهنگی ۋاوله.

۳- هژمارا کونسونانتان ل پهراویزی دوویی بُر برگه‌یی، ئانکول دوماهیکی، کو هژمارا ئهوان ژی د زمانین جیاوازدا د نافبه‌را سفر و سیاندايه. (محمد علی الخولی،

(۱۹۹۰، ۱۹۹۳)

د شیاندايه دیاربکه‌ین، کو شیوه‌یین برگه‌یین موحته مهل د زمانین جیاوازدا ب ئه قی رهنگی ل خوارییه: (محمد علی الخولی، ۱۹۹۰، ۱۹۹۳-۱۹۹۴)

1-V

2-CV

3-CCV

- 4-CCCV
- 5-VC
- 6-VCC
- 7-VCCC
- 8-CVC
- 9-CVCC
- 10-CVCCC
- 11-CCV
- 12-CCVC
- 13-CCVCC
- 14-CCVCCC
- 15-CCCV
- 16-CCCVC
- 17-CCCVCC
- 18-CCCVCCC

بۆ نموونە زمانی ئینگلیزى ئەقان شیوه یان ژ بېگه بى بکار دهينيت: (محمد علی
الخولى، ١٩٩٠، ١٩٤)

- 1-v:a
- 2-vc:on
- 3-cvc:sit
- 4-cvcc:sits
- 5-ccv:free
- 6-ccvc:stem

7–ccvcc:plant

8–ccvccc:plants

9–cccvc:street

10–cccvcc:streets

لی زمانی عهربی ئەفان شیوه یان ژ بېگە بکار دھینیت: (محمد علی الخولی،

(۱۹۹۰-۱۹۹۴، ۱۹۹۰)

1–CV: ذا

2–CVC: من

3–CVCC: بعد

زمانی کوردى ئەف شیوه يىن ل خوارى ژ بېگە بېگە هەنە:

أئەگەر [i] و [?] ب قۇنیم بەپەتە ھەزارتن:

1–CV: نە

2–CVC: رەب

3–CCV: خوي

4–CVCC: دەست

5–CCVC: كويىن

6–CCVCC: سىيىنگىك

7–CCCV: سترى

ب. ئگەر [i] و [?] ب فۆنیم نەھیتە هژمارتن:

1-V: ئە

2-VC: ئەزىز

3-VCC: ئەردە

4-CV: ئەن

5-CVC: بەر

6-CCV: خوي

7-CVCC: دەست

8-CCVC: كويين

9-CCVCC: ستيڭگە

10-CCCV: سترى

11-CCCVC: سترك

ژئە قان شىّوه يىن ل بىرگە يى دشياندا يە دەرئەنجاما ئەقان خالىن ل خوارى د بىرگە يَا زمانى كوردىدا بىكەين:

۱-د زمانى كوردىدا چىدبىت بىرگە ب ۋاولى دەستپېكەت

۲-نابىت دوو ۋاول ل گەل ئىك د ئىك بىرگە يىدا بهىن

۳-د زمانى كوردىدا چىدبىت پەتكۈن سۇنانتى ل دويىش ئىك بهىت.

۴-چىدبىت د زمانى كوردىدا بىرگە ئىك دەنگ (فۆنیم) بىت و ئە و فۆنیم ۋاول بىت.

۵-نابىت د زمانى كوردىدا بىرگە ب تىن ئىك كۈن سۇنانت بىت.

۶-بچويكترىن بىرگە د زمانى كوردىدا ب تىن ئىك فۆنیمە و مەزىتلىن بىرگە ژ پېنج فۆنیمان پىكىدھىت، كۈر ئىك ۋاول و چار كۈن سۇنانتان پىكىدھىت.

۷-د پەيقىن وەكى (سترك، ستران) و (سترى) دا، هيّشىۋە يَا دەستپېكى (CCC) يە،

واته رۇنانا ئەوان ب رېز (CCCV) و (CCCVC) يە.

-رەنگە هەر دوو شىوه يان ياسايىن (۱۰) و (۱۱) ل دەف ھەمى ئاخىتنىكەرىن دىالىكتىن كوردى نەھىتە دىتن، لى ل دەف گەلەك ئاخىتنىكەرىن شىوهزارىن دىالىكتا ژۇوروو ھەنە.

-جۆرىن بېرىگەسى:

أ-بېرىگە ل دويىش ھىزى:

۱-بېرىگە يَا ھىزىدار: ئەو بېرىگە يە ئەوا ھىزى سەرەكى دەپەيىش يان رىستەيىدا وەردگرىت. ئەف ھىزى بېرىگەسى پىر ب دەنگ دەكت و بلندتر لىدكەت ژ بېرىگەيىن دىيىن نەھىزىدار، ھەروهسا ھىزى سەرەكى كۆپىتكا بېرىگەسى درىزتر لىدكەت. (محمد علۇي الخولى، ۱۹۹۰، ۱۹۹۵) وەكۈ:

-خانى:

-دەركەم:

۲-بېرىگە يَا بېھز: ئەو بېرىگە يە ئەوا ھىزەكە دى زىلى ھىزى سەرەكى وەردگرىت، ئەف بېرىگە يە ژلايى بلندى و دەنكىچە ژ بېرىگە يَا ھىزىدار كىيمىتە دەپەيىش كىدا ب تىنى ئىك بېرىگە يَا ھىزىدار ھەيە و ھەمى بېرىگەيىن دى دەپەيىدا ھىزىدار نىن (محمد علۇي الخولى، ۱۹۹۰، ۱۹۹۵) وەكۈ:

-خانى:

-دەركەھى:

ب-بېرىگە ل دويىش درىزىسى:

ا-بېرىگە ياكورت:

ئەف بېرىگە ب ئەقى رەنگى دروستىيت:

أ- ل دەمى بېرىگە ب تىنى ژ ۋاولەكاكورت پىكھاتىت. ۋاولىن كورت د زمانى كوردىدا ئەقەنە: [ئە، ئەن، ئەنەن]، وەكۈ: ئە... هەندى.

ب-ل دهمى بېگە ژکۆنسۇنانت و ۋاولەكا كورت پىكىدھىت. وەكود پەيقىن: [θə] و [bθ], [bf]

٢- بېگە ياخىرى:

ئەۋ بېگە ب ئەۋىزى رەنگى دروستدىت:

ل دهمى بېگە ب تىنى ژ ۋاولەكا درېز دروستدىت. ۋاولىن درېز د زمانى كوردىدا ئەفەنە: [e], [i], [o], [a], [u]، وەكۈ: ئى، ... هتد.

ب-ل دهمى ۋاولەكا كورت ل گەل پىر ژ كۆنسۇنانتەكى دھىت، وەكۈ: [kʌr], [dər], [mɪn] ... هتد.

ج-ل دهمى ۋاولەكا درېز ل گەل كۆنسۇنانتەكى يان پىر دھىت و وەكود ئەۋان نمۇونە ياندا دياردىت: [bir], [du], [dar]... هتد.

ج-بېگە ل دويىش دەنگى دوماهىكى:

١- بېگە ياخىرى:

ئەو بېگە يەۋا ب ۋاولى ب دوماهىك دھىت. وەكۈ: دوو، بۇ، دا... هتد.

٢- بېگە ياخىرى:

ئەو بېگە يەۋا ب كۆنسۇنانتى ب دوماهىك دھىت. وەكۈ: دار، بەر، دەست... هتد.

د-بېگە ژ لايى فۇنەتىك و فۇنۇلۇزىيىشە:

١- بېگە ياخىرى:

ئەۋ جۇرە ياخىرى، ئانكۇ ھەمى زمانىن جىهانى تىدا پېشكىدارن. ئەۋ جۇرە بېگە يەۋەندى ب فسىيەلوجىيا ھەناسەدان و چەوانىيەكارلىقىدا ئەندامىن ئاخىتنىيە ھەيە بېگە ياخىرى فۇنەتىكى ب ئەوان كۆمەلا دەنگان دھىتە گوتىن، كو د ناف پەيپەيدا بلىيچىرنەكا بەرز ھەبىت و گوھدار ب ئاشكەرالىي ھەست ب ئەۋى بلىيچىرنە باھىز بىكەت و بشىيت ل دويىش ئەو سىنورى كو د پەيپەيدا ھەى ژ بېگە يەن دى جودابكەت، ئەفە ژ لايى بلىيچىرنىيە، بەلى ژ لايى فيزىيەتىكى بېگە ل دويىش چىرى و درېشىيا لەپىنان دھىتە

دەستىشاڭكىن. (غازى فاتح ويس، ۱۹۸۴، ۸۳) كەواتە بېڭە يا فۇنەتىكى د ئەقان قۇناغاندا دروستدىت:

أ- بلىقىكىن: ئەفە بىرىتىيە ژ بلىقىكىندا بەرزا دەنگان د سنورى پەيپىدا داكو بشىت سنورى بېڭە يان تىدا بەھىتە دياركرن.

ب- فيزىك: ل دويىش ئەۋى چۈرى و لەرزىنا د پەيپىدا چىدبىت، كورتى و درېشىيا بېڭە يان دياردىت.

ج- بەھىستن: گوھدار بشىت ب ئاشكە رايى گوھ ل ئەۋى بلىقىكىنى بىت، داكو بۇ ئەۋى هەزما را بېڭە يان ئەۋىن د پەيپىدا ھەين روھن و ئاشكە رايىن
برېڭە يا فۇنۇلۇزى: ۲

ئەف جۆرە بېڭە يى تايىھتىيە، ئانكى تايىھتە ب زمانەكى دياركريغە. ئەف جۆرە بېڭە بىي گىرىدىاي ياسا و دەستوررەن بېڭە يىن زمانەكى دياركريغە، وەكى بېڭە يىن زمانى كوردى يان زمانى عەربى يان زمانى ئىنگلىزى... هەندى د ھەر زمانەكىدا ل دويىش تايىھتەندىيىن خۇ ۋاول و نەبزوينىن ئەۋى پىزىدەن و بېڭە يان پىكدىھىن (عەبدولسەلام نەجمە دىن و شىرىزاد سەبرى، ۲۰۱۸، ۲۲۲)

-شۇرۇقەكىندا بېڭە يى:

ياسايى سەرەكى بۇ شۇرۇقەكىن و دياركىندا بېڭە يى ئەۋۇزى نەبزە يا سىنگىيە و ئەفەرەزى گىرىدىاي ب لەينا ماسۇلەكە يانقە و ئەفە دېيتە ئەگەر كو نەبزە يا سىنگى نەبزە يەكا بەھىزىت. نەبزە د ئاخىقتى ئاسايىدا چىدبىت گىرىدىاي بىت ب لەينا پەردەيىن دەنگى و لەينىن ھەناسەكىنېقە و ب تايىھتى ئەزمان و لېقان. ئەف ھەمى لەينە پىكىقە دەگىرىدىائە و پەيوەندى ب بېڭە و پەرسىيىسا بەرھە مەھىنانا مىكانتىما ھەناسەكىنېقە ھەيە و ھەر ئىكەن ئاخىقتىكەر و گوھدارى دشىن ھەست ب بېڭە بکەن، كو دېيتە يەكە يەكە سەربەخۇ بۇ بەرھە مەھىنانا ئاخىقتى. (Abercrombie.D,1987,37)

بِرْگه کاره کی ئاللۇزە، ئەۋۇزى ژئەنجامى هندى كوگەلەك ئەندام تىدا پشکدارىسى دىكەن، بەلى ل گەل هندى بِرگە يەكەيەكا تەواوه گەلەك جاران ب گەلەك كار و كرداران دەھىتە بەراوردىكىن. وەكۆ جۆله يا ھۆلا غولفى، جۆله يا ھۆلا غولفى لقىنا تبل و كەف و دەست و پىان... ب خۆفە دگرىت، كۆ ئەف ھەمى ئەندامە ل گەل ئىك كاردىكەن و ھەماھەنگىسى دىكەن، پىخەمەت بەرھەمھىنانا كارىگەرييەكى، لى لقىنن بِرگەيى ل دويىش پېچەرى ژ لقىنا ھۆلا گولفى گەلەك كىيمىتە، لى ل گەل هندى بەرھەمھىنانا بِرگەيى گەلەك يا ب زەحەمەت، چونكى بِرگە پىدۇنى ب دەستىشانكىن و رېكخىستى ھەيە. ئەقجا بِرگە يەكەيەكە، كوگەلەك يا ب زەحەمەت و ئاللۇزە، چونكى خزمەتا كارىن و سەفكىن دەنگى ب گىشتى ب شىوه يەكى گۈنچاى دىكەت و چىدېپتەن دەنگى زمانىن دىياركى ھەبن، كۆ پىكھاتەك ئاسان بۇ بِرگەيى ھەبن وەكۆ زمانى يابانى و دئەفى زمانىدا بِرگە يەكەيەكە دشىاندا يە ب سانەھى بەھىتە و سەفكىن، بەلى د و سەفكىن پەتىيا زماناندا، پىدۇنى ب تەواوى شرۇفەكىن بِرگەيى بەھىتە كىن، ئەۋۇزى ب دابەشكىن بِرگەيى بۇ پىكھاتان، ئانكۆ سىگمېتىان، ھەر وەكۆ شارزارىن گولفى، شرۇفەكىن لقىنا ھۆلى بۇ كاروبارىن فيركىرنى بكاردھىن (Abercrombie.D,1987,37)

شرۇفەكىن بِرگەيى، ل بەرى ھەرتىشىتەكى پەيوەندە ب شرۇفەكىن لقىنن بلېشىكىنى و دۆخى دەنگى و دەنگىن ژ دەنگى دەردىكەن و ئەقە نەبزەيىن سىنگى بۇ ئاخىتنى بلېشىكى پىكەدھىن ئەف گرۇپا لقىنان دابەشى رەگەزىن ل دويىش ئىك يان بِرگە يان دېن، ئەقجا ژېر ھندى ھەر بِرگەيەك يا ئاللۇزە ھەتا بەھىتە بەرھەمھىن، چونكى گەلەك ئەندامىن ئاخىتنى تىدا پشکدارىسى دىكەن. (Abercrombie.D,1987,37)

ئەقجا شرۇفەكىن بِرگەيى پروسىسەكا ب زەحەمەت، ھەر چەندە كەسەكى ل سەر جادەبىي دشىت ئاخىتنى دابەشى سەر بِرگە يان بەكت، بەلى بۇ ئەوى ب زەحەمەت ئاخىتنى بۇ دويىتر ژ ئەوى ئاستى دابەشبەكت، ئانكۆ بۇ يەكەيىن بچوپىكتەر و مەزنتى. دىسان بۇ ئەوى ب زەحەمەت مەسەلە يا دروستبۇون و پروسىسا چىبۇون و شرۇفەكىن بِرگەيى بزانىت.

- بِرَّگَه و يَهَكَه يَيْنَ زَمَانِي:

1- بِرَّگَه و فُونِيم:

بِرَّگَه كارِيگَه رِيسِي ل جَوْرِي فُونِيمِي دَكَهَت. فُونِيم ژَئَالِيَي پَهْيَوْهَنْدِيَا ئَهْوَي بَ كَوْپِيتِكَا فُونِيمِيَّه، فُونِيم دَبَيْتِه دَوَوْ جَوْرِ:

أ- فُونِيمَا بِرَّگَه يَيِّي: ئَهْو فُونِيمَه ئَهْوا بَ تَنِي دَشِيْت بَيْتِه بِرَّگَه يَان بَيْتِه كَوْپِيتِكَا بِرَّگَه يَيِّي دَ زَمَانِه كَيِّ دِيَارَكَرِيدا. دَهَر زَمَانِه كِيدا بَاراپِتِر ٰقاول دَبَنِه فُونِيمِيَّن بِرَّگَه يَيِّي دَ ئَهْوَي زَمانِيَا. وَهَكُو زَمَانِي عَهْرَبِي - وَزَمَانِي كُورَدِي، چُونَكِي ٰقاول دَ ئَهْفَان زَمَانِنَدا دَشِيْن بَيْنِه كَوْپِيتِكَا بِرَّگَه يَيِّي وَهَكُود نَمَوْنَهِيَّن (دار، دَيْر، سَوْر، دَوَور، ژَن، دَهَر، كُورِ) - لَيِّ دَهَنَدِك زَمَانِنَدا هَنَدِك كَوْنِسُونَاتِ دَشِيْن بَيْنِه كَوْپِيتِكَا بِرَّگَه يَيِّي، بَ تَايِهَتِي دَهَنَگِيَّن دَفْنِي وَلَايِي دَ دَوَوْبَارِه بَوَوِي دَ زَمَانِي ئَينِگَلِيزِيدا. وَهَكُو: /2, 1, n/

ب- فُونِيمَا نَه بِرَّگَه يَيِّي: ئَهْو فُونِيمَه ئَهْوا بَ تَنِي نَه شِيْت بَيْتِه بِرَّگَه يَان كَوْپِيتِكَا بِرَّگَه يَيِّي وَئَهْفَه ل سَهْر پَتْرِيَا كَوْنِسُونَاتِنَ دَهَمِي زَمَانِنَدا جَيْبِه جَيْدِبِيت. (محمد عَلِي الْخَوْلِي، 1990، 1996)

رَوْلِي كَوْنِسُونَاتِي دَ بِرَّگَه يَيِّدا دَبَيْتِه ئَهْگَه رِي دَابَه شَكْرَنَا كَوْنِسُونَاتِنَ بَوْ دَوَوْ جَوْرَان ئَهْوَرِي ئَهْفَه نَه:

أ- كَوْنِسُونَاتِتا ٰقاولي: ئَهْف كَوْنِسُونَاتِه هَنَدِك جَارَان دَشِيْت بَ ئَهْرَكِي ٰقاولي دَ زَمَانِه كَيِّ دِيَارَكَرِيدا رَابِيت. وَهَكُو: /1, 2, m, n/ دَ زَمَانِي ئَينِگَلِيزِيدا، كَو هَر ئَيْك ژَ ئَهْفَان دَشِيْت بَيْتِه كَوْپِيتِكَا بِرَّگَه يَه كَاه هَيْزِدار. (محمد عَلِي الْخَوْلِي، 1998، 1997)

ب- كَوْنِسُونَاتِنا نَه ٰقاولي: ئَهْو كَوْنِسُونَاتِه ئَهْوا نَه شِيْت بَ رَوْلِي ٰقاولي وَهَكُوكَوْپِيتِك بَوْ بِرَّگَه يَيِّي دَ زَمَانِه كَيِّ دِيَارَكَرِيدا رَابِيت. (محمد عَلِي الْخَوْلِي، 1990، 1996) وَهَكُوكَوْنِسُونَاتِيَّن زَمَانِي كُورَدِي، كَو نَه شِيْن بَ رَوْلِي ٰقاولي وَهَكُوكَوْپِيتِك بِرَّگَه يَيِّي رَابِن ل دَويِش جَوْرِي بِرَّگَه يَيِّي ژَئَالِيَي قَهْكَرِي وَ گَرْتِيَّه، ٰقاول دَابَهَشِي دَوَوْ جَوْرَان دَبَيْت (محمد عَلِي الْخَوْلِي، 1990، 1997):

أ-قاوله نازاره: ئەو قاوله ئەوال دوماهىكى بىرگە يى نازاد يان بىرگە يى فەكرى دھيەت.
وهكى قاولى /ا، اوو/ دېرگەيىن: (دا)، (با)، (بۇو)... هتد دا.

۲- بِرْگَه و مُورْفِيْم:

ئىك ژ جياوازىيەن د ناقيبەرا بىرگە و مۇرفىمىدا ئەوه، بىرگە سەر ب ئاستى دەنگسازىيېقە يە و مۇرفىم سەر ب ئاستى و شەسازىيېقە يە دىسان مۇرفىم سەر ب ئاستى واتادارى زمانىيە، بەلى بىرگە قالب دارشتنە و سەر ب لايەنى بى واتايىن زمانىيە، بەلى پەيوەندى د ناقيبەرا بىرگە و مۇرفىمىدا ھندهك زماشقانان ب ئەقى شىوهى دياركرىيە، ئەۋرى ئەوه، كو چىدېتى مۇرفىمەك ژ بىرگە يەكى يان زىدەتر پىكھاتىت. دىسان ئىك ژ پەيوەندىيەن دى د ناقيبەرا بىرگە و مۇرفىمىدا ئەوه، كو مۇرفىم ب رىكاكا بىرگە يى دەھىتە دەربىرپىن، ھەر چەندە ھندهك مۇرفىم د زمانىدا ھەنە، كو نواندىنا بىرگە يەكاكا تەمام ناكەن (پەھمان ئىسماعىل حەسەن، ۱۹۹۱، ۲۵) ھەر وەكود پەيغا (رۇزانامەگەرى) دا دىاردېت، كو مۇرفىما(ى) نواندىنا بىرگە يەكاكا تەمام ناكەت.

ئەقجا ھەر مۆرفىمەك چىدېت ژ بېگەيەكى يان پىركەباتىت. ئانکو ھندهك مۆرفىم ھەنە ژ ئىلك بېگەيى پىكەتىنە. ئەقجا ج ئە و مۆرفىمە بەند بىت يان سەربخۇ بىت. وەكۈ (نە، نا، دار، بار... ھەت). ھندهك مۆرفىم ژى ھەنە، پىر ژ بېگەيەك پىكەتىنە. وەكۈ: (ئازاد، ھەسپ، دەزى... ھەت) كۆئەف مۆرفىمە ژ دوو بېگەيان پىكەتىنە. ھندهك مۆرفىم ھەنە، ژ سى بېگەيان پىكەدەھىن وەكۈ: (ترۆمبىل، پايىسگل... ھەت) و ب ئەقى رەنگى و چىدېت پىر ژ مۆرفىمەكى د ئىلك بېگەيىدا ھەبىت. وەكۈ: (م+ان) د (خۇ+م+ان) دا... ھەت.

٣- بِرْگَه و پَيْفَ:

پَيْفَ و بِرْگَه و مُورْفِيم و فُونِيم زاراڤِين پِيْكَفَهْگَرِيدَاينه، به لَى هَر ئِيْلَكْ زَئَوان ئاماڙه يِي دده ته تشتَه كَى ديار كَرى. (محمد على الخولي، ١٩٩٠، ١٩٨) كَو چِيدَبَيْتَ پَيْفَ ئِيْلَكْ بِرْگَه بَيْتَ. وَهَكَو (دار) يان پَتَرَبَيْتَ. وَهَكَو (خانى)، هَرَوَهَسَا چِيدَبَيْتَ پَيْفَ مُورْفِيمَهَكَ بَيْتَ. وَهَكَو (به) يان پَتَرَبَيْتَ. وَهَكَو (بَكَر) هَرَوَهَسَا چِيدَبَيْتَ پَيْفَ فُونِيمَهَكَ بَيْتَ. وَهَكَو (ئَه) يان ڙَفُونِيمَهَكَ پَتَرَبَيْتَ. وَهَكَو (ئَهَز).

د چ زمانه كِيدا پَيْفَ نِين ڙَبِرْگَه يِه كَى كِيمَتَ بَهِيَتَه نواندن، چونكى بِرْگَه بِچو يِكتَرِين دانه يِه، كَو بَتَنَى و سَه ربَخَو بَهِيَتَه بِليقَكَرنَه بَئَهْفَى چَهَنَدَى پَيْفَين زمانى ل دويَفَ بِرْگَه يِي دَبَنه چَهَنَدَ پَولَهَكَ. (رهَمان ئِيسَمَايِيل حَهَسَهَن، ١٩٩١، ٢٨) وَهَكَو:

-پَيْشا ئِيْلَكْ بِرْگَه يِي. وَهَكَو: كَار، سَار.

-پَيْشا دَوَو بِرْگَه يِي. وَهَكَو: ئَارَى، سَه رَوَكَ.

-پَيْشا سَى بِرْگَه يِي. وَهَكَو: بازَرَگَان، شَورَه شَغَان

-پَيْشا چَار بِرْگَه يِي. وَهَكَو: شَهَمَنَدَه فَر، گَوشَه نِيَگَا.

-پَيْشا پِيَنْج بِرْگَه يِي. وَهَكَو: سَه روَكَاهِيَتَى، روَزَنَامَه گَهَرَى

بَو دابَهَشَكَرَنا پَيْفَي بَو سَهَر بِرْگَه يان زاراڤِي بِرْگَه كَرن- Syllabification دهِيتَه بِكَارهِينَان، ئَهْفَ زاراڤَه ئاماڙه يِي دده ته دابَهَشَكَرَنا پَيْفَي بَو سَهَر بِرْگَه يان. ئَهْفَجا ئَهْگَه ر پَيْفَ بَتَنَى بِرْگَه يِه كَ بَيْتَ، دَبَيَّزَنَى پَيْشا ئِيْلَكْ بِرْگَه يِي monosyllable؛ لَى ئَهْگَه ر پَيْفَ پَتَر ڙَبِرْگَه يِه كَ بَ خَوَفَه بَكَرِيتَ، دَبَيَّزَنَى پَيْشا فَرَه بِرْگَه polysyllable- (Crystal, 1988, 297)

-برگه‌سازی و زمان:

هنده‌ک زمان هه‌می برگه‌یین ئه‌وان فه‌کرینه و هنده‌ک ژی خودان برگه‌یین فه‌کری و
برگه‌یین گرتینه، ئه‌قجا ژبه‌ر هندی زمان ل دویش برگه‌یین دابه‌شی دوو جوچان دبن
ئه‌وژی ئه‌فه‌نه:

۱- زمانین خودان برگه‌یین فه‌کری: ئه‌و زمانن ئه‌وین برگه‌یین فه‌کری تىدا د مشه‌بن
وهکو زمانی عه‌ربی، لی هنده‌ک زمان هه‌نه، ب تنى برگه‌یین فه‌کری بکاردهیین. وهکو
زمانی يابانی

۲- زمانین خودان برگه‌یین گرتی: ئه‌و زمانن ئه‌وین برگه‌یین گرتی تىدا د مشه‌بن،
ئه‌وژی ل ده‌می ل گەل برگه‌یین فه‌کری دهیتە بهراوردکرن. (محمد علی الخولی، ۱۹۹۰،
۱۹۹) وهکو زمانی کوردى، کو پىزه‌يا برگه‌یین گرتی تىدا پىرن ژبرگه‌یین فه‌کری. وهکو ئه‌قان
برگه‌یین گرتی: (دهر، مان، ئاف، سار، پهیش، دەنگ، توپ، هەسب، ھېك، كېك،
باب... هتد)، لی ئه‌قە ئه‌وی چەندى ناگەھيييت، کو برگه‌یین فه‌کری د زمانی کورديدا نه‌بن
وهکو: (كا، دا، سېي،... هتد)

پىدفييە ئه‌وی چەندى بىزىن، کو هەر زمانه‌ك برگه‌یین گرتی بکاربھيييت، دېيت
برگه‌یین فه‌کری ژی هەبن، بەلى مەرج نىنە هەر زمانه‌كى برگه‌یین فه‌کری هەبن، پىدفييە
برگه‌یین گرتى ژى هەبن، چونكى هنده‌ک زمان هه‌نه، کو هه‌می برگه‌یین ئه‌وی فه‌کرینه.
وهکو زمانی يابانی. (محمد علی الخولی، ۱۹۹۰، ۱۹۹۰)

لیستا ژیددرا

أ-ب زمانه کوردى:

- ئەمەل جندى فەتاح، فەرەقاندنا مەذارى ب پىكا كەرسىن نەكەرتى، نامەيا ماستەرى، زانكۆيا زاخو، ٢٠١٣.
- ئىسماعىل تاها شاهين، دېفتۇنگ يان ۋالى دوتا، گۇفارا پەيىش، ژ(٦٤)، ژ وەشانىن ئىكەتىيا نېسىسەرىن كورد، دەزك، ٢٠٠٨.
- بايزىز عمر أحمىد، فۇنىمىن دايالىكتا كورمانجى يا ژۇرى، گۇفارى كاروان، ژ(٨٨)، ھەولىر، ١٩٩٠.
- تالىب حوسين عەلى، دەنگسازى، چەند بابهىتكى فۇنۇلۇزى كوردى، چاپى يەكم، چاپخانە رۇزھەلات، ھەولىر، ٢٠١٥.
- رەحمان ئىسماعىل حەسەن، بىرگە و ئاسان بۇونى بىرگە لە كوردىدا، نامەى ماجىستىر، كۆلىجى ئاداب، زانكۆى سەلاحەددىن، ١٩٩١.
- رەحمان ئىسماعىل حەسەن كانەبى، پەيرەوى فۇنىمە ناكەرتىيەكان لە زمانى كوردىدا، نامەى دكتۇر، كۆلىزى پەروەردە- ئىبن رشد، زانكۆى بەغدا، ١٩٩٨.
- ديار عەبدولكەريم سەعید ھالو، ياسايان دەنگى دكوردىا ژۇرى دا (گوفەر بەھدىن)، سېپىرىز، دەزك، ٢٠١١.
- دولبەر ئىبراھىم فەرەج شالى، ياسا دەنگىيەكانى زمانى كوردى، كۆلىزى زمان، زانكۆى سلىمانى، ٢٠٠٠.
- زېپىن خورشيد سەلەيم، ئەلۇمۇرف د زمانى كوردىدا، چاپا ئىكى، چاپخانە ياخانى، دەزك، ژ وەشانىن سېپىرىز، ٢٠١٢.
- سەلام ناوخوش، فەرەهنگى زمانەوانى ناوخوش، چاپى يەكم، چاپخانە ھېقى، ھەولىر، ٢٠١٤.

- سه‌لووا فهیق صالح، ئەتلەسا فۆتۆلۆجیا کوردی (پارێزگە‌ها دھوکی)، چاپا ئیکی، دەزگە‌ها سپیرین، دھوک، ۲۰۱۷.
- شیرزاد سه‌بری عەلی و ئازار مونیب، وشەسازی، چاپا ئیکی، چاپخانە‌یا هیقى، هەولیر، ژوهشانىن دەزگە‌هی نالبەند، دھوک، ۲۰۱۶.
- عەبدولواحید موشیر دزھبى، شیواز و پرآگماتىك، چاپا ئیکی، چاپخانە‌یا الروچە، ئىستەنبول، ژوهشانىن دەزگە‌ها سپیرین، دھوک، ۲۰۱۲.
- عەبدولسەلام نەجمەدین عەبوللا و شیرزاد سه‌بری عەلی، فۆنەتىك، چاپا ئیکی، چاپخانە‌یا هیقى، هەولیر، ژوهشانىن دەزگە‌هی نالبەند، دھوک، ۲۰۱۸.
- عەبدولوهاب خالىد موسا، ھىز و ئاوازه لە دىالىكتى كوردىي ژووروودا، لە بلاوكراوه‌كانى ئەكاديمىيەتى كوردى، هەولیر، ۲۰۰۹.
- عەبولوهاب خالد موسا، مەرجە‌كانى دەستنىشانكىرىدىنى فۇنىم، گۇفارا زانكۇيا دھوک، پەريەندىا (۱۸)، ژ(۲)، ۲۰۱۵.
- غازى فاتح ويس، فۆنەتىك، چاپى يەكەم، چاپخانە‌يى (الادىب)، بەغدا، ۱۹۸۴.
- غازى عەلی خورشيد، فۆنەتىك و فۆتۆلۆجى، چاپى يەكەم، دەزگاي چاپ و پەخشى سەردەم، سليمانى، ۲۰۱۰.
- كەسەر ياسىن مەممەد، جىاوازىياب كارھينانا فۇنىمان دكوردىيى سەرى و نافەر استدا، نامەيى ماستەرى، كۆلىزى ئادابى، زانكۇيا دھوک، ۲۰۰۹.
- مەلائىي جزىرى، ديوانا مەلائىي جزىرى، چاپا ئیکی، توپاندىن صادق بەهالدىن ئامىدى، چاپخانە‌يى كۆرى زانىارى كورد، بەغدا، ۱۹۷۷.
- محمد معروف فتاح، زمانهوانى، دارالحكمة، بغداد، ۱۹۹۰.
- مۆيد طيب، ستران و بەفر و ئاگر، چاپا دووپىي، چاپخانە وەزارەتا پەروەردى - هەولیر، ۲۰۰۴.

بـ بـ زمانه عروبي:

- أبو السعود أحمد الفخراني، دراسات في علم الصوتيات، الطبعة الأولى، مكتبة المتنبي، الدمام-السعودية، ٢٠٠٥.
- ، ملحق علم الصوتيات، فiziائة الصوت الباب الخامس و السادس، مكتبة المتنبي، الدمام-السعودية، (د ت).
- أحمد محمد قدور، مبادئ اللسانيات، الطبعة الثالثة، دار الفكر، دمشق، ٢٠٠٨.
- أحمد مختار عمر، دراسة الصوت اللغوي، الناشر عالم الكتب، القاهرة، ١٩٩٠.
- بسام مصباح أغبر، الفونيم و تجلياته في القرآن الكريم برواية حفص عن عاصم سورة البقرة أنموذجًا، الطبعة الأولى، دار الجندي للنشر والتوزيع، القدس، ٢٠١٦.
- تمام حسان، اللغة بين المعيارية والوصفية، الطبعة الرابعة، عالم الكتب، القاهرة، ٢٠٠٠.
- جورج مونان، معجم اللسانيات، ترجمة: جمال الحضري، الطبعة الأولى، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت، ٢٠١٢.
- خالد محمود جمعة، اللسانيات الحديثة، مدخل و مقارنة، الطبعة الأولى، مكتبة دار العروبة للنشر والتوزيع، الكويت، ٢٠٠٨.
- رعد جمعة الاعظمي، معجم الصوتيات(فرنسي-انكليزي-عربي)، ايزيس للنشر الجامعي، الدار البيضاء، ١٩٨٧.
- رمزي منير بعلبكي، معجم المصطلحات اللغوية، الطبعة الأولى، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٩٠.
- سامي عياد حنا و آخرون، معجم اللسانيات الحديثة، مكتبة لبنان ناشرون، لبنان، ١٩٩٧.
- شاهر الحسن، علم الدلالة السيمانتيكية و البراجماتية في اللغة العربية، الطبعة الأولى، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، عمان، الأردن، ٢٠٠١.

- شحدة فارغ وآخرون، مقدمة في اللغويات المعاصرة، الطبعة الثالثة، دار وائل للنشر، عمان، ٢٠٠٦.
- عبدالقادر شاكر، علم الاصوات العربية (علم الفونولوجيا)، الطبعة الاولى، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٢.
- عبدالقادر عبدالجليل، الاصوات اللغوية، الطبعة الاولى، دار صفاء للنشر وطبع، عمان-الأردن، ٢٠١٠.
- عصام نورالدين، علم وظائف الاصوات اللغوية(الفونولوجيا)، الطبعة الاولى، دار الفكر اللبناني، بيروت، ١٩٩٢.
- فرانك نوفو، قاموس علوم اللغة، ترجمة صالح الماجري، المراجعة: طيب البكوش الطبعة الاولى، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠١٢.
- فندريس، اللغة، ترجمة عبدالحميد الدواخلي و محمد القصاص، القاهرة، ١٩٥٠.
- فوزي حسن الشايب، محاضرات في اللسانيات، منشورات وزارة الثقافة، عمان-الأردن، ١٩٩٩.
- كمال بشر، علم الاصوات، الناشر: دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ٢٠٠٠.
- مبارك مبارك، معجم المصطلحات الالسنية، فرنسي - انكليزي - عربي، الطبعة الاولى، دار الفكر اللبناني للطباعة والنشر، بيروت-لبنان، ١٩٩٥.
- محمد سعيد احديد و علي حسن مزيان، في اللسانيات، الاصوات والبنية والتركيب والدلالة، دار الشموع الثقافية، بنغازى، ٢٠٠٦.
- ، المعجم الاكاديمي في علم اللغة والصوتيات، الطبعة الاولى، دار شموع الثقافة، بنغازى، ٢٠٠٧.
- محمد صالح الصالع، الاسلوبية الصوتية، دار الغريب للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ٢٠٠٢.
- محمد علي الخولي، معجم علم اللغة النظري (أنكليزي - عربي)، الطبعة الاولى، مكتبة لبنان، بيروت، ١٩٨٢.

الاصوات اللغوية، النظام الصوتي للغة العربية، الناشر: دار الفلاح
لنشر والتوزيع، الأردن، ١٩٩٠.
معجم علم الاصوات، الناشر: دار الفلاح لنشر والتوزيع، الأردن،
- ١٩٩٨.

ج-ب زمانه ئينگلیزى:

- Abercrombie.D, Elements of General Phonetics, Edinburgh university press, 1987.
- Aitchison.J,Linguistics, first published, London, 1999.
- Birjandi.p& Nodoushan.m.A.S, An introduction to PHONETICS, second edition ,2005.
- Catford.J.C, A Practical Introduction to Phonetics, second edition, OXFORD UNIVERSITY PRESS,2001.
- Crystal .D , A dictionary of linguistics and phonetics. 2ndedition. Basil Blackwell.1988
- Crystal.D, An Encyclopedia Dictionay of Language and Languages ,Blackwell ,1992.
- Gifgerich.Heyr.J, English Phonology, An Interoduction,2000.
- Gimson.A.C, An Introduction to the Pronunciation of English, Third edition, Edward Arnold, London,1980.
- Gramly. S and Patzold. K.M, Asurvey of modren English, second edition, Routledge, London, 2004 .
- Haspelmath ,M and Sims D, Andrea. Understanding Morphology. 2nd Edt .HodderEducation,2010.
- Katamba.F, An Introduction to Phonology, first published, Logman, London and New York, 1989.

- Fitch.W.T and other, Monkey vocal tracts are speech-ready, Science Advances,2016.
- Finch.G,Linguistic Terms and Concepts,machillan press L.TD,2000.
- Ladefoged.P & Johnson.K, A Course in Phonetics, seventh edition, cengage learning,USA,2015.
- Lary.M.H,Phonology:Theory & Analysis, 1997.
- Lass.R, Phonology An Introduction to basic concepts, Cambridge text in Linguistics,1984.
- Lyons,J,New Horizons in Linguistics,Penguin books,England,1975.
- Mathews.P.H, Qxford Concise Dictionary of Linguistics,2nd edition, oxford, Oxford University press ,2007.
- Radford.A & other, Linguistics An Introduction, second edition Campridg, Cambridge University Press,2009.
- Roach.P, English phonetics and phonology, fourth edition, Campridg, Cambridge University Press,2009
- Yule. G,The study of language,third edition, Campridg, Cambridge University Press,2006.

د- ب زمانه فارسی:

- آدریان اکمیاج و دوستان، زبانشناسی، ت: علی بهرامی، ویراست چهارم، نشر رهنما، تهران، ۱۳۸۲.
- ام کی سی مک موan و اریک فیوج، آواشناسی و واج شناسی، ترجمه محمد فائض و جواد نصرتی نیا، چاپ اول، نشر روایت، تهران، ۱۳۷۳.
- برتیل مالبرگ، اوشناسی، ت: زینا زرفشان، نشر چاپار، تهران، ۱۳۸۸.
- جولیا اس فالک، زبانشناسی و زبان (بررسی مفاهیم و کاربردها)، چاپ دوم، انتشارات رهنما، تهران، ۱۳۸۳.
- دیوید کریستال، فرهنگ توصیفی آواشناسی، ترجمه محمد فائض و خلیل میرزایی، چاپ اول، انتشارات نگاه، تهران، ۱۳۸۲.
- ساسان سپتا، اوشناسی فیزیکی زبان فارسی، نشر گلها، اصفهان، ۱۳۷۷.
- سید مهدی سجادی و عالیه کرد زعفرانلو کامبوزیا، فرایندهای واژی در واژه‌های مشترک بین زبان فارسی و معیار زبان هورامی (گویش هورامان تخت)، فصلنامه مطالعات زبان و گویش‌های غرب ایران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی رازی کرمانشاه، سال اول، شماره ۴، بهار ۱۳۹۳.
- گرورد هادسن، مباحث ضروری و بنیادین در زبانشناسی مقدماتی، ترجمه علی بهرامی، چاپ اول، نشر رهنما، تهران، ۱۳۸۳.
- عالیه کرد زعفرانلو کامبوزیا و دیگران، همگونی همخوان با همخوان در گویش دماوندی: نظریه هندسه مشخصه‌های واژی، دو فصلنامه زبان شناسی گویش‌های ایرانی دانشگاه شیراز، سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۵.
- عالیه کرد زعفرانلو کامبوزیا و دیگران، برخی فایندهای واژی در گونه زبانی شیرگاه از گویش مازندرانی، مجله زبان و زبان شناسی، مقاله ۶، دوره ۴، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۳۸۷.

- علی محمد حق شناس، آواشناسی (فونتیک)، چاپ نهم، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۸۳.
- لاری ام هایمن، نظام اوایی زبان، ترجمه: یدالله ثمره، چاپ دوم، انتشارات بین المللی الهدی، تهران، ۱۳۸۳.
- محمود بی جن خان، نظام اوایی زبان فارسی، نشر سمت، تهران، ۱۳۹۲.
- مهدی مشکوه‌الدینی، ساخت اوایی زبان، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۴.
- یدالله ثمره، اوشناسی زبان فارسی - اوها و ساخت اوایی هجا، ویرایش دوم، چاپ دهم، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۵.